Inhoudsopgave

Prehistorie 4
Romeinse tijd 4
Middeleeuwen 5
Vroege middeleeuwen 5
Karolingische Rijk (751-843) 5
Dynastie Karolingen (843-911 6
IJzeren eeuw 7
Koenraad I (911-918) 7
Dynastie Ottonen (919-1024) 7
Hoge middeleeuwen: Heilige Roomse Rijk 8
Dynastie Saliërs (1024-1125) 9
Lotharius III (1125-1137) 10
Dynastie Hohenstaufen 10
Ghibellijnen versus Welfen 11
Keizer Frederik II van Hohenstaufen en zonen 12
Interregnum (1254-1273) 12
Oostkolonisatie 12
Late middeleeuwen: Heilige Roomse Rijk vanaf 1273 13
Wisselende dynastieën 13
Habsburgers 13
Verstedelijking 14
Economische ontwikkelingen 14
Vroegmoderne Tijd 14
Reformatie en contrareformatie 14
Dertigjarige Oorlog en de Vrede van Westfalen 15
Absolutisme 15
Oostenrijkse Successieoorlog en Pruisische expansie 16
Pruisen 16
Moderne Tijd 17
Strijd tegen de Fransen (1789-1815) 18
Van de Duitse Bond tot de Reichsgründung (1815-1871) 22
Duits-Deense Oorlog 23
Verloop van de Oorlog 23
Frans-Duitse Oorlog 24

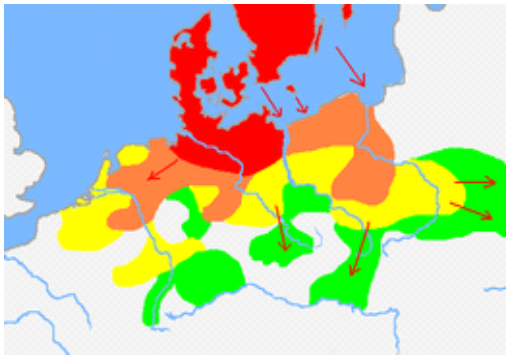
Aanleiding 25
Verloop van de oorlog 25
Vredesverdrag 27
De periode Bismarck 28
De keizertijd 36
De Eerste Wereldoorlog 47
1918 58
Weimar en Versailles 73
De periode —Hindenburg 83
De periode Hitler 95
De Tweede Wereldoorlog 114
Koningen en Keizers 126
Frederik Willem I (1713-1740) 126
Frederik II (1740-1786) 127
Silezische oorlogen 127
Eerste Poolse Deling 128
Frederik Willem II (1786-1797) 128
Frederik Willem III (1797-1840) 129
Napoleontische oorlogen 129
Na Napoleon 130
Frederik Willem IV (1840-1861) 131
De Reichsgründung 131
Keizer Wilhelm in 1914 132
Eerste Wereldoorlog 133
Einde van de monarchie 134
Beschuldigingen van oorlogsmisdaden 136
Interbellum (1919-1939) en Tweede Wereldoorlog (1939-1945) 137
Weimarrepubliek 137
Nazi-Duitsland tijdens het Interbellum (1933-1939 141
Tweede Wereldoorlog (1939-1945) 142
Na de nederlaag 144
Bondsrepubliek Duitsland (1949-1990) 146
Duitse Democratische Republiek (1949-1990) 146
Bondsrepubliek Duitsland (1990-heden) 147

Prehistorie

In de prehistorie werd het gebied dat tegenwoordig Duitsland is tijdens de ijstijd bewoond door de neanderthalers. Ze waren een zustersoort van de huidige homo sapiens, die genoemd zijn naar het Neandertal in Noordrijn-Westfalen, waar voor het eerst restanten van hen gevonden zijn. In het Laatpaleolithicum vestigden er zich vroege moderne mensen en tijdens het Neolithicum de eerste landbouwers.

In de duizend jaar voor het begin van onze jaartelling vestigden zich eerst vanuit Midden-Europa Keltische en later vanuit het noorden Germaanse stammen. Deze laatsten waren vanuit Scandinavië naar het huidige Duitsland gegaan, en werden tijdens de Grote Volksverhuizing naar het zuiden en westen gedreven.

Romeinse tijd

Germaanse bevolking in Europa van 750 v.Chr. tot 1 n.Chr.

Julius Caesar veroverde Galliëin de eerste eeuw voor Christus en maakte van de Rijn de grens van het Romeinse Rijk. Een poging van keizer Augustus om een groot gedeelte van het Germaanse woongebied 'Germania Magna' te veroveren tot aan de Elbe mislukte. In het jaar 9 werden drie Romeinse legioenen onder het commando van Varusverslagen door de Germaanse aanvoerder Arminius in de slag bij het Teutoburgerwoud. Nog enkele pogingen onder Tiberius volgden maar Claudius, die bezig was met de verovering van Brittania, trok de legioenen omstreeks het jaar 40 definitief terug tot aan de Rijn. Vanaf dan was enkel het gebied ten westen van de Rijn en ten zuiden van de Donau (een stukje van het huidige Beieren) Romeins territorium.

Daarbuiten waren de Germaanse stammen onafhankelijk. Er werd veel handel gedreven tussen Romeinen en de zogenaamde barbaren die ten oosten van de Rijn woonden. De Rijn was als grens makkelijk te verdedigen. Tijdens de Romeinse overheersing, die duurde tot 406 n.Chr., werden als voornaamste steden Keulen en Trier gesticht. In 166 probeerden de Acromannen het

Romeinse Rijk binnen te komen om zich daar te vestigen. Vanaf 400 waren de Romeinen niet meer in staat dat tegen te gaan.

Middeleeuwen

Vroege middeleeuwen

Ten gevolge van de Grote Volksverhuizing kwam er een einde aan het West-Romeinse Rijk. Verschillende Germaanse stammen doorbraken de rijksgrenzen en vestigden zich binnen de grenzen van het rijk. Gedurende de derde en zevende eeuw bekeerden de meeste van deze Germaanse volkeren zich tot het christendom.

De Franken vormden het Frankische Rijk, dat gekerstend werd onder Clovis (481-511). De hoofdstad van het rijk was oorspronkelijk Doornik, later Soissons. Belangrijk was de overwinning van Clovis op de Romeinse generaal Syagrius, die het gebied rond Parijs beheerste, in 486.

Ook het zuidwestelijk deel van het huidige Duitsland maakte deel uit van het Frankische Rijk. Behalve Franken woonden hier verschillende andere Germaanse stammen zoals de Alemannenen de Beieren (Baiuvarii).

De opvolgers van Clovis, de Merovingen, breidden het rijk zowel in zuidelijke als in oostelijke richting uit.

Karolingische Rijk (751-843)

De expansie van het rijk der Franken onder Karel de Grote

In 751 werd de laatste Merovingische koning afgezet en werd Pepijn III tot koning gekozen. Deze greep naar de macht werd gelegitimeerd door een plechtige kerkelijke ceremonie, waarbij Pepijn gezalfd werd. Koning Pepijn en

zijn opvolgers, de Karolingen, werkten nauw samen met de Kerk en de pausen. Het werk van Bonifatius is het vermelden waard.

De zoon en opvolger van Pepijn, Karel de Grote (768-814), was een uitgesproken oorlogszuchtig, maar ook bekwaam vorst. Hij breidde het Frankische Rijk aanzienlijk uit, zodat het, het huidige Frankrijk, de Lage Landen, Duitsland ten westen van de Elbe, Saksen, Beieren, de Oostmark, Zwitserland, Noord-Italië en het noorden van Spanje omvatte. In 800 werd Karel de Grote door de paus tot keizer gekroond. Aken was Karels belangrijkste residentie en de symbolische hoofdstad van het nieuwe keizerrijk.

Karels zoon, Lodewijk de Vrome (814-840), probeerde de eenheid van het Rijk te bewaren, daarom vaardigde hij tijdens zijn leven de Ordinatio Imperii uit, die zijn opvolging moest regelen. Er brak echter onenigheid uit tussen diens zonen. Na zijn dood brak er een opvolgingsstrijd uit, die werd beslecht door het Verdrag van Verdun.

Duitsland was in deze periode zeer dunbevolkt. Vermoedelijk werd ongeveer 2% van zijn oppervlakte als akkerland bewerkt. Het grootste deel van het land bestond uit uitgestrekte wouden en moerassen. Ten tijde van de Karolingen nam de bevolking licht toe; bossen werden gekapt of platgebrand om plaats te maken voor nieuwe nederzettingen.

De gebieden ten oosten van de Rijn en ten noorden van de Donau waren in veel opzichten minder ontwikkeld dan de landen die deel hadden uitgemaakt van het Romeinse Rijk. Er woonden minder mensen, steden waren er nauwelijks en ook het wegennet was er beduidend minder ontwikkeld. Belangrijke steden waren Metz, Regensburg, Keulen en Trier. Regensburg is de enige van die vier ten oosten van de Rijn. Chandler en Fox schatten de bevolking van de laatste drie steden op 15.000. Metz en Parijs waren beduidend groter.

Tijdens de hoge middeleeuwen ontstond er in de Duitse landen een monarchie die 'Duits' genoemd zou kunnen worden. Aan de eenheid van het Frankische Rijk kwam definitief een eind. Na een onzekere start ontwikkelde het koningschap zich onder drie opeenvolgende dynastieën, de Ottonen (919-1024), de Saliërs (1024-1125) en de Hohenstaufen (1132-1254), tot een factor van betekenis.

Dynastie Karolingen (843-911

Het Verdrag van Verdun splitste het Rijk in drie, West-Francië, Francië en Oost Francië. Het Middenrijk van de oudste zoon, Lotharius I (840-855), kreeg ook de keizerskroon. Terwijl het westen zich tot het latere Frankrijk ontwikkelde, ontstond in het oosten uiteindelijk het Heilige Roomse Rijk. Het woord 'Rooms' verwijst naar de pretentie van dit rijk de opvolger te zijn van het Romeinse Rijk.

Lodewijk de Duitser, een zoon van Lodewijk de Vrome, was van 840 tot 876 de eerste heerser over het Oost-Frankische Rijk. Enkele gebieden in het westen van

het huidige Duitsland hoorden tussen 843 en 870 bij Midden-Francië en worden dan, met het Verdrag van Meerssen, samen met andere delen van Midden-Francië zoals Friesland, Zwitserland en Noord-Italië, bij Oost-Francië gevoegd. Onder Karel III de Dikke werd het Karolingische Rijk voor de laatste maal herenigd. De Karolingen regeerden in het Oost-Frankische Rijk tot 911. Zij genoten slechts een beperkt gezag.

IJzeren eeuw

Na de dood van Karel (888) spatte het Karolingische Rijk uit elkaar; het centraal gezag verdween. Lokale leenmannen, de zogenaamde gouwgraven, in feite ambtelijke bestuurders en officieel de vertegenwoordigers van de keizer, zagen hun kans schoon en gingen het gezag in eigen naam uitoefenen. Ze vormden hun graafschappen en hertogdommen om tot kleine privévorstendommen en waren nog slechts in naam afhankelijk van de keizer. De vele lokale leenmannen hielden zich ten slotte hoofdzakelijk bezig met het vergroten van hun persoonlijke macht ten koste van hun buren. Er was sprake van een bijna-permanente burgeroorlog. Ook werd het rijk voortdurend bedreigd door buitenlandse invallers: Vikingen in het noorden en de Magyaren in het oosten.

Tegelijkertijd groeide de macht van de vier zogenaamde stamhertogdommen: Saksen in het noorden, Franken in het gebied rond de Main Zwaben en Beieren in het zuiden.

Gedurende de middeleeuwen - en ook nog in de eeuwen daarna - werden de Duitse landen gedomineerd door een militaire aristocratie. Tijdens de Karolingen had het politieke bestel zich volgens feodale patronen ontwikkeld.

Koenraad I (911-918)

Koenraad I, hertog van Franken, is de eerst verkozen koning van Duitsland (911) door de andere stamhertogen. Hij probeerde zoals zijn voorgangers het gezag te centraliseren. Hij was echter niet tegen de andere hertogen opgewassen. Enkele veldtochten tegen buitenlandse vijanden liepen op een mislukking uit; deze mislukkingen ondermijnden het algeheel aanzien van de monarchie.

Aan de eenheid van het Frankische Rijk kwam definitief een eind. Na een onzekere start ontwikkelde het koningschap zich onder drie opeenvolgende dynastieën, de Ottonen (919-1024), de Saliërs (1024-1125) en de Hohenstaufen (1132-1254), tot een factor van betekenis.

Dynastie Ottonen (919-1024)

Na de dood van Koenraad I van Franken werd Hendrik de Vogelaar, de hertog van Saksen, in 919 tot koning gekozen. Hij bleek een energiek heerser. Voor het eerst werd de naam 'koninkrijk der Duitsers', regnum Teutonicorum, gebruikt om het oostelijke Frankische rijk aan te duiden. Zwaben en Beieren erkenden Hendrik aanvankelijk niet als koning; in 919 hadden Beierse en Oost-Frankische

edele Arnulf, hertog van Beieren, tot koning gekozen. Na enkele veldtochten dwong Hendrik de hertog van Zwaben trouw aan hem te zweren; in 921 gaf Arnulf zijn claim op het Duitse koningschap op. In 925 werd Giselbert, hertog van Lotharingen, verslagen; het hertogdom zou voortaan deel uitmaken van het Duitse Rijk.

In 924 vielen de Magyaren vanuit Hongarije het rijk binnen en zag Hendrik zich gedwongen een negenjarig bestand (924-933) af te kopen in ruil voor zware oorlogsschattingen en de vrijlating van een Magyaars stamhoofd. Hij onderwierp ook enkele West-Slavische stammen.

Hendrik de Vogelaar verdeelde zijn rijk niet onder zijn kinderen, zoals het bij de Franken de gewoonte was, maar stelde zijn oudste zoon Otto I de Grote (936-973) aan als enige opvolger. Otto werd te Aken, in de paltskerk van Karel de Grote, tot koning gekroond. Hij probeerde het koninklijk gezag te versterken door nauw samen te werken met de Kerk. Hij schonk vele bezittingen en de daaruit voortvloeiende inkomsten aan bisschoppen en abten. In deze vorstendommen oefenden de geestelijken zowel het wereldlijk als het geestelijk gezag uit. Van de bisschoppen en abten werd als tegenprestatie militaire bijstand verwacht. Geestelijken mochten niet trouwen; na hun dood kwamen de goederen opnieuw aan de kroon. Bovendien had de koning grote invloed op de benoeming van bisschoppen en andere geestelijken. Aldus ontstond in zekere zin een nationale kerk.

In 955 behaalde Otto I een grote overwinning op de Magyaren in de slag op het Lechveld bij Augsburg. De overwinning had verstrekkende gevolgen: er kwam een einde aan de plundertochten van de Magyaren. Zij gingen over tot een sedentaire levenswijze en bekeerden zich tot het christendom. De Oostmark werd een deel van Beieren. Ook versloeg Otto de Slaven bij de Elbe en de Oder.

In de nieuwe marken werden de Polaben en andere West-Slavische stammen onderworpen; door een vestigingspolitiek van Duitsers, Vlamingen en Fransen werden deze dunbevolkte gebieden gekerstend en de Slaven (vaak Wenden genoemd) geassimileerd.

Door zijn huwelijk met Adelheid van Italië verkreeg hij de kroon van Lombardije. In 962 werd Otto I als eerste niet-Karolingische Duitse koning tot keizer gekroond. Dat betekende het officiële begin van het Roomse keizerrijk.

Hoge middeleeuwen: Heilige Roomse Rijk

In 973 werd Otto I opgevolgd door zijn zoon Otto II. Otto II kwam al vlug in conflict met de kerk in verband met het door zijn vader ingevoerde rijkskerkenstelsel. De opvolgingsstrijd rond het Hertogdom Beieren zou leiden tot het ontstaan van het markgraafschap Oostenrijk en de opkomst van de dynastie van de Babenbergers.

Otto III was slechts 22 jaar toen hij stierf. Zijn regeerperiode verliep hoofdzakelijk via de macht van de kerk. Hij stelde twee pausen aan en zette veel in om Polen en Hongarije te kerstenen. De opstandige situatie in Rome, slorpte veel energie op. Hij stierf ongehuwd in januari 1002 in Italië.

Zijn opvolger keizer Hendrik II de Heiligezet te het beleid van zijn voorganger verder. Zijn huwelijk was kinderloos en zo was Hendrik de laatste keizer van de dynastie van de Ottonen.

Dynastie Saliërs (1024-1125)

In de elfde eeuw leefden er naar schatting zo'n 5 à 6 miljoen mensen in de Duitse landen.[2] De meeste mensen woonden in kleine dorpen of gehuchten, omgeven door akkers. De huizen waren doorgaans niet meer dan eenvoudige hutten. Ook in deze periode was een groot deel van Duitsland bosgebied.

Het grootste deel van de bevolking leefde in behoeftige omstandigheden. De gemiddelde levensverwachting bedroeg nauwelijks meer dan 30 jaar. De kindersterfte was zeer hoog. Slechts een minderheid van de bevolking bereikte de leeftijd van veertig jaar. Ziekte, honger, dood en geweld waren een periodiek terugkerend verschijnsel. Ondanks de kerstening behielden pre-christelijke elementen hun invloed; geloof in boze geesten, amuletten en magie waren wijdverbreid.

In de elfde eeuw werd de Duitse politiek mede beheerst door een conflict tussen de aristocratie en de achterleenmannen (vavassores), die in de regel van geboorte onvrij waren. Deze nieuwe sociale laag wordt doorgaans 'ministerialen' genoemd. Hun lenen waren niet erfelijk.

In 1037 werd de "Constitutio de feudis" uitgevaardigd. Voortaan waren kleine lenen erfelijk. Er ontstond een klasse van ridders.

De Duitse aristocratie was een bijna-ondoordringbare kaste. Deze groep besteedde veel tijd en energie aan langdurige onderlinge conflicten om macht en status, die veten worden genoemd. Van hen afhankelijke boeren werden met enige regelmaat gedwongen om krijgsdienst te verrichten.

Toen Hendrik II in 1024 stierf, werd de Saliër Koenraad II verkozen tot koning. In 1032 verwierf hij het koninkrijk Bourgondië. Hendrik III (1039-1056) was een bekwaam heerser. Opstandige edelen wist hij te bedwingen door de steun van trouwe en bekwame bisschoppen en ministerialen. Ook met de pausverkiezingen hield hij zich actief bezig, getuige de Synode van Sutri in 1046.

Hendrik IV (1056-1106) was nog een kind toen hij tot koning werd gekroond. Tijdens zijn regententijd slaagde Paus Nicolaas II erin de procedure van de pausverkiezingen te wijzigen. Eenmaal aan de macht had Hendrik IV de greep op de kerk verloren. Enerzijds bemoeide de paus zich met de Saksische oorlogen (waardoor het koninklijk gezag werd ondermijnd), anderzijds was de benoeming

van een bisschop van Milaan door Hendrik IV de druppel die de emmer deed overlopen. De Dicta us papae van 1075 door paus Gregorius VII (1073-1085) wordt aanzien als het begin van de Investituurstrijd

De koning riep een samenkomst van bisschoppen bijeen, waarbij Gregorius VII werd afgezet. In antwoord daarop excommuniceerde Gregorius de koning en zijn medestanders. Dit bracht Hendrik in een moeilijke positie, omdat een aantal Duitse bisschoppen zich tegen hem keerden en sommige vorsten hetzelfde dreigden te doen. Hierop ondernam Hendrik een boetetocht naar Canossa (1077), waar de paus op dat ogenblik verbleef bij Mathilde, markgravin van Toscane.

Enkele jaren later wakkerde de strijd opnieuw op, waarbij de pausen Duitse tegenkoningen benoemden (Rudolf van Zwaben, Herman van Salm). Hendrik IV dreef de keuze van een tegenpaus door, Clemens III (1084-1100), die hem in 1084 tot keizer zou kronen.

Hij werd in 1105 afgezet door zijn zoon Hendrik V, de laatste Saliër, die in 1122 met het Concordaat van Worms een compromis met de kerk sloot.

Lotharius III (1125-1137)

Na de dood van Hendrik V moest er een nieuwe koning gekozen worden. Lotharius van Supplinburg was troonpretendent van Opper-Lotharingen en erfde in 1106 Saksen, en werd in 1125 verrassend tot Rooms koning gekozen.

Hij kwam hierdoor wel in conflict met de Hohenstaufen rond het hertogdom Zwaben, maar zijn positie als koning kwam hierbij niet in gevaar. In 1133 werd hij in Rome tot keizer gekroond.

Dynastie Hohenstaufen

De twaalfde en dertiende eeuw waren een periode van expansie en economische groei. Het landbouwareaal werd uitgebreid. Dit werd mede mogelijk gemaakt door het drieslagstelsel en de door een paard voortgetrokken ploeg. Meer mensen leefden in dorpen in plaats van in afgelegen gehuchten.

Ook de handel nam toe. De betekenis van gemunt geld nam ook toe, evenals dat van (vaak joodse) leningen.

Gedurende de tweede helft van de twaalfde eeuw werd Duitsland verscheurd door het conflict tussen de Welfen en de Hohenstaufen. De Hohenstaufen beheersten Zwaben, de Welfen Saksen en later ook Beieren. De stamhertogdommen werden geleidelijk aan vervangen door kleinere politieke eenheden.

Het Heilige Roomse Rijk werd vanaf1138 geregeerd door de Hohenstaufen-dynastie.

Na Lotharius' dood (1137) werd Koenraad III (1138-1152) uit het huis Hohenstaufen keizer.

Hij werd in 1152 opgevolgd door zijn neef Frederik I Barbarossa. Frederik Barbarossa noemde als eerste het Rijk 'Heilig'. Barbarossa verstevigde de eenheid van zijn land door de plaatselijke hertogen te verbieden hun onderlinge vetes uit te vechten. Nieuwe steden werden gesticht, zowel door de keizer als door de plaatselijke hertogen. Dit gebeurde vooral om de bevolkingsexplosie op te vangen, maar ook om de economische kracht van het rijk op strategische plaatsen te concentreren. Voorbeelden van deze steden zijn Freiburg en München.

Frederik Barbarossa kwam in conflict met paus Alexander III (1159-1181), die bekendstond als keizerhater. Alexander kreeg hulp van de naar autonomie strevende Noord-Italiaanse steden, die in 1167 het Verbond van Lombardije hadden gesloten. Barbarossa, die eigenhandig tegenpausen had benoemd, kon zelfs met militaire middelen zijn doel, de onderwerping van de steden en een sterke keizerlijke afhankelijkheid van het Vaticaan, niet bereiken en werd genoodzaakt in 1177 bij de Vrede van Venetië Alexander III te erkennen. Kort daarop sloot hij tevens vrede met de Noord-Italiaanse steden uit het Verbond van Lombardije.

Ook was Frederik gedwongen vele concessies te doen aan de vorsten. Zijn neef, Hendrik de Leeuw uit het geslacht der Welfen, was zijn gevaarlijkste tegenstander. In 1180 werd de macht van Hendrik de Leeuw gebroken; zijn lenen werden verdeeld over een aantal kleinere vorsten, waarvan de bezittingen erfelijk waren.

Wel slaagde Barbarossa er in zijn op een na oudste zoon Hendrik VI te laten trouwen met Constanza, dochter van Rogier II van Sicilië (1130-1154). Hendrik VI (1190-1197) streefde naar opname van het Zuid-Italiaanse Noormannenrijk, waarin hij in 1194 na enkele tegenslagen slaagde. Hierdoor reikte het imperium van Hohenstaufen van de Noordzee en de Oostzee tot aan Sicilië. Wel brouilleerde hij zich met het pausdom vanwege zijn Italië-politiek.

Ghibellijnen versus Welfen

Na de dood van Hendrik in 1197 ontstond een tweestrijd om de troon tussen de Ghibellijn Filips van Zwaben en de Welf Otto IV van Brunswijk. Een deel van de vorsten in het rijk steunde Filips, het grootste deel koos echter Otto IV. Toen Filips in 1208 werd vermoord, werd Otto IV verdacht van moord. Om het goed te maken met paus Innocentius III beloofde Otto te trouwen met de dochter van Filips, Beatrix van Zwaben en groot territoriale toegift voor de Kerkelijke Staat. Voor al die beloftes kreeg Otto in 1209 de keizerlijke kroon. Eenmaal keizer,

lapte Otto al zijn beloftes aan zijn laars. De tegenzet van de paus mocht er zijn. Otto werd geëxcommuniceerd en Innocentius, die voogd was van de zoon van Hendrik VI, Frederik II, kon de adel in Duitsland overtuigen Frederik tot koning te kronen, dit gebeurde in 1212. Frederik had al gauw het Staufische zuidwesten in handen en Otto IV werd gedwongen tot terugtrekking naar het noorden. Frederik II kreeg steun van koning Filips II van Frankrijk. Otto kreeg steun van zijn neef Jan zonder Land, koning van Engeland, en van Ferrand, graaf van Vlaanderen. Beide partijen troffen elkaar in de slag bij Bouvines (1214). Otto verloor en trad af.

Keizer Frederik II van Hohenstaufen en zonen

Was zijn relatie met de pausen Innocentius III (1198-1216) en Honorius III (1216-1227) goed, dan was zijn relatie met de pausen Gregorius IX (1227-1241) en Innocentius IV (1243-1254) dramatisch. Paus Gregorius IX excommuniceerde hem omdat hij niet op kruistocht wou gaan en paus Innocentius IV zette hem tijdens het Eerste Concilie van Lyon (1245) af.

In 1220 werd Frederik tot keizer gekroond en gaf hij Duitsland in beheer aan zijn zoon Hendrik VII, zodat hij zichzelf kon toeleggen op het bestuur van het Siciliaanse rijk. Teruggekeerd in Duitsland, waar zijn zoon Hendrik VII zich de woede op zijn hals had gehaald door tegen de landsvorsten te ageren, zag Frederik zich genoodzaakt hem af te zetten. Hij werd in 1232 gedwongen de rechten van de landsvorsten in een verdrag te erkennen. In deze Statutum in favorem principum, een verdrag dat leek op hetgeen hij in 1213 met de kerkelijke vorsten had gesloten, gaf hij diverse koninklijke rechten op

Na de afzetting van Hendrik, kroonde Frederik II zijn op een na oudste zoon Koenraad IV (1237-1254) tot koning van Duitsland. Eerst werd hij als koning niet aanvaard omdat hij te jong was en na de afzetting van zijn vader in 1245, nam Hendrik Raspe IV zijn plaats in. Hendrik Raspe stierf al in 1247, zijn plaats werd ingenomen door Willem II van Holland.

Interregnum (1254-1273)

Na de dood van Koenraad IV en van de tegenkoning Willem van Holland werden in 1257 Richard van Cornwall en Alfons van Castilië verkozen. Deze periode van rivaliserende heersers staat bekend als het Interregnum en kwam in 1273 ten einde toen Rudolf I van Habsburg tot koning werd verkozen.

Oostkolonisatie

Lange tijd was de Elbe de oostgrens van het Duitse Rijk geweest. Ten oosten hiervan woondenSlavische volkeren. De Rijn en de Main lagen in het hart van het Duitse gebied. In de jaren tussen 1125 en 1346 veranderde dit: uitgestrekte gebieden ten oosten van de Elbe werden veroverd en gekoloniseerd; woeste gronden werden ontgonnen. Het politieke en economische centrum van Duitsland verplaatste zich naar het oosten.

De kolonisatie werd bevorderd door Hendrik de Leeuw, die vele voorrechten schonk aan de stad Lübeck, en Albrecht de Beer, markgraaf van Brandenburg. Pruisen werd veroverd door de ridders van deDuitse O rde. Het hoofdkwartier van de orde was de Mariënburg, een kasteel gelegen aan de rivier de Nogat.

De hertogen in Silezië en Pommeren hadden tegelijkertijd, evenals de Neumark voor het markgraafschaft Brandenburg, zeer talrijke Duitse boeren, handwerkers en handelslieden in hun dunbevolkte of onbevolkte gebieden binnen gehaald, waardoor deze regio's veelal geheel Duitstalig werden - de weinige oorspronkelijke West-Slavische bewoners werden geassimileerd (opgenomen in het Duitse volk), met uitzondering van de Sorben en Kasjoeben.

Late middeleeuwen: Heilige Roomse Rijk vanaf 1273

Wisselende dynastieën

Na de nederlaag van de Hohenstaufen begon het rijk op vele fronten terrein te verliezen. Het Heilige Roomse Rijk was een kieskoninkrijk geworden, hetgeen betekende dat de koning voortaan werd gekozen door zeven keurvorsten. Deze gaven er doorgaans de voorkeur aan het koningschap regelmatig van dynastie te laten wisselen. De eerste in deze reeks koningen was Rudolf van Habsburg (1273-1291). Evenals al zijn opvolgers streefde hij er in de eerste plaats naar zijn Hausmacht uit te breiden.

Na Rudolf kwam Adolf uit huis Nassau (1292-1298). Adolf werd vermoord door Albrecht van Habsburg, die op zijn beurt werd vermoord in 1308. Zijn opvolger Hendrik VII van Luxemburg is de eerste rooms-koning sinds 1245, die tot keizer werd gekroond (1312). Tussen 1314 en 1325 krijgen we een troonstrijd tussen Frederik de Schone en Lodewijk IV de Beier. Na de Slag bij Mühldorf, trok Frederik zich terug

Het mislukken van de onderhandelingen tussen keizer Lodewijk IV (1314-1347) en de paus leidde in 1338 tot de verklaring van Rhense dat de zes keurvorsten gezamenlijk of met meerderheid de koninklijke titel en de regering over het keizerrijk konden overdragen zonder pauselijke toestemming.

Keizer Karel IV(1347-1378), tevens koning van Bohemen, probeerde het keizerlijk gezag te herstellen. Hij was een verstandig heerser en slaagde hier tot op zekere hoogte in.

De Gouden Bul van 1356 bepaalde dat de keizer in de toekomst door zeven keurvorsten diende te worden gekozen: de aartsbisschoppen van Mainz, Trier en Keulen, de koning van Bohemen, de paltsgraaf van de Palts, de hertog van Saksen en de markgraaf van Brandenburg.

Habsburgers

Vanuit het zuidoosten, het huidige Oostenrijk en Slovenië, breidden de Habsburgers vanaf 1438 tot 1526 en later geleidelijk hun gebied uit. Na het

uitsterven van de Jagiellonen werden Bohemen en Moravië hieraan toegevoegd. Zij wisten de kroon van het Heilige Roomse Rijk met enige onderbrekingen tot 1806 te behouden.

Deze omstandigheden hadden tot gevolg dat Duitsland zich niet tot een gecentraliseerde staat ontwikkelde zoals Engeland en Frankrijk dat in deze periode wel deden.

Verstedelijking

In de dertiende eeuw was het aantal steden sterk toegenomen. Aan het eind van de eeuw waren er meer dan 3000 Duitse steden. De meeste daarvan waren overigens erg klein. Belangrijke steden waren: Keulen, Metz, Luik, Erfurt en Spiers. Keulen had als enige meer dan 50.000 inwoners

Ook in de recentelijk gekoloniseerde gebieden ten oosten van de Elbe werden vele nieuwe steden gesticht, waaronder Riga. Desondanks bleef de urbanisatiegraad in het westen en zuiden van Duitsland aanzienlijk groter dan in het noorden en oosten.

Een zeer zelfstandige positie genoten de 'vrije rijkssteden' (Reichsstädte), die de jure alleen aan de keizer onderworpen waren.

Om hun belangen effectiever te kunnen verdedigen tegen de landsheren vormden vele steden zogenaamde stedenbonden. Voorbeelden hiervan zijn de Rijnstedenbond, gesticht in 1254, en de Zwabische Stedenbond, gesticht in 1376.

Economische ontwikkelingen

In de periode van 1315-17 werd Duitsland getroffen door een Grote hongersnood. Rond het midden van de veertiende eeuw werd het land geteisterd door de Zwarte Dood. Met name deze gebeurtenis leidde tot pogroms tegen Joden. Alle Joden in het Rijnland werden in deze periode ofwel vermoord ofwel verbannen; velen vluchtten naar Polen.

Na de rampen van de veertiende eeuw kwam de vroeg-moderne Europese samenleving langzaam tot stand als gevolg van economische, religieuze en politieke veranderingen. De zich ontwikkelende geldeconomie veroorzaakte ontevredenheid onder ridders en boeren. Geleidelijk ontstond vanuit het feodale systeem een proto-kapitalistisch systeem. Het opkomen van huurlegers en voetsoldaten ondermijnde het monopolie van de ridders op het gebruik van geweld.

Vroegmoderne Tijd

Reformatie en contrareformatie

De Reformatie begon toen Luther in 1517 zijn 95 stellingen tegen de aflaathandel op de slotkapel van Wittenberg hamerde. Zijn leer werd in de jaren 1522-1526 in verschillende Duitse landen en steden ingevoerd. De protestanten

streefden niet alleen religieuze, maar ook sociale hervormingen na, onder meer in reactie op de boerenoorlogen.

Na de secularisatie van veel protestants geworden kerkelijke vorstendommen zag keizer Karel V zijn invloed tanen, met name in Noord-Duitsland. In de Schmalkaldische Oorlog (1546-1547) versloeg hij wel het protestantse Schmalkaldisch Verbond en in 1555 werd de Godsdienstvrede van Augsburg gesloten.

Als reactie op de Reformatie werd ook in Duitsland de Contrareformatie ingezet. Naast de Inquisitie ter vervolging van "afvalligen", ontstonden er verschillende nieuwe ordes, waaronder die der jezuïeten. Keizer Maximiliaan II neigde naar het protestantisme, maar bekeerde zich om politieke redenen niet. De Contrareformatie verscherpte zich onder keizer Rudolf II en leidde ten slotte tot de Dertigjarige Oorlog (1618-1648).

Dertigjarige Oorlog en de Vrede van Westfalen

De Dertigjarige Oorlog, aanvankelijk een godsdienststrijd, ontwikkelde zich al snel tot een Europese machtsstrijd tussen de Habsburgers, Frankrijk, Spanje en Zweden, waarbij bondgenootschappen ook wel over religieuze scheidslijnen heen gesloten werden. Deze oorlog werd grotendeels in Duitsland uitgevochten, waarbij grote delen van het land verwoest werden en de bevolking werd gehalveerd.

Aan de Dertigjarige Oorlog kwam ten slotte een einde met de Vrede van Westfalen (1648). Van zeer groot belang waren de politiek-religieuze bepalingen hierin, met name de gelijkberechtiging van katholicisme, lutheranisme en calvinisme. Een ander resultaat was dat de Verenigde Provinciën en Zwitserland niet langer deel uitmaakten van het Rijk. Duitsland bleef bovendien versnipperd in honderden vrijwel geheel soevereine staten en staatjes, die ook een eigen buitenlandbeleid voerden, met eigen legers en milities. Het keizerschap bleef een eerder symbolische titel, maar was sinds 1453 veelal verbonden met de feitelijke macht die de Habsburgers in hun eigen Oostenrijkse gebieden bezaten.

Absolutisme

De verwoestingen van de Dertigjarige Oorlog leidden in de jaren die volgden tot een door de heersers geleide economische en sociale politiek. Verbonden met een mercantilistisch economisch beleid ontstonden absolutistische staten naar het model van Lodewijk XIV. Het schoolvoorbeeld van een dergelijke staat was het Brandenburg van de grote keurvorst Frederik Willem. Deze was vastbesloten zijn land geen tweede keer een voetveeg voor doortrekkende en plunderende legers te laten zijn, zoals in de Dertigjarige Oorlog, en richtte zijn beleid op het oprichten en onderhouden van een goed georganiseerd leger om het land te verdedigen. Zijn zoon Frederik III werd in 1701 als Frederik I koning in Pruisen.

Door de opkomst van Pruisen ontstond het Oostenrijks-Pruisische dualisme dat de laatste fase van het Rijk inluidde.

Oostenrijk ontwikkelde zich na de zege op de Ottomanenbeleg tot een Europese grote mogendheid. Het verkreeg na de Grote Turkse Oorlog Hongarije, Transsylvanië en delen van Slavonië en Kroatie en na de Spaanse Successieoorlog de Spaanse Nederlanden, Milaan en Napels. Naast Oostenrijk en Pruisen verkregen nog twee rijksvorsten in deze periode de koningstitel: Frederik August I, keurvorst van Saksen, werd in 1697 als August II koning van Polen en George Lodewijk, keurvorst van Hannover, in 1714 van Groot-Brittannië.

Onder keizer Jozef I en keizer Karel VI consolideerde de keizerlijke macht zich weer enigszins. In de Poolse Successieoorlog (1733-1735) steunde de laatstgenoemde August II tegen de Franse kandidaat Stanislaus Leszczyński.

Oostenrijkse Successieoorlog en Pruisische expansie

Het feit dat Karel VI geen zoons naliet en zijn dochter Maria Theresia tot opvolgster had bestemd leidde tot de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748). De Wittelsbacher Karel VII Albert, die Maria Theresia samen met Frederik de Grote van Pruisen bestreed, werd in 1742 tot keizer uitgeroepen. Frederik de Grote viel het Oostenrijkse kroonland Silezië binnen

Na de dood van Karel VII (1745) zag het huis Wittelsbach van zijn aanspraken op de keizerstroon af. Karel werd opgevolgd door Maria Theresia's gemaal keizer Frans I Stefanus, waarmee de keizerskroon weer aan de Habsburgers kwam.

De Pruisische victorie in de Zevenjarige Oorlog (1756-1763), waardoor Pruisen het rijke Silezië kon behouden maakte dit land tot grootmacht. Het Pruisisch-Oostenrijkse dualisme kwam in de Beierse Successieoorlog (1778-1779) weer duidelijk naar voren, maar bij de Poolse Delingen (1772, 1793 en 1795) werkten beide landen samen om zich ten koste van Polen te kunnen uitbreiden.

Het geestesleven stond in de 18e eeuw sterk onder invloed van de Verlichting. In het kader van het verlicht absolutisme werden, onder meer in het Pruisen van Frederik de Grote en het Oostenrijk van keizer Jozef II, vele interne hervormingen doorgevoerd.

Pruisen

Het koninkrijk Pruisen (Duits: Königreich Preußen, Nederlands ook wel Pruissen) was een Duits koninkrijk van 1701 tot 1918. Vanaf de Duitse eenwording in 1871 tot aan de Eerste Wereldoorlog besloeg Pruisen twee derde van het grondgebied van het Duitse Keizerrijk. De naam Pruisen komt van het Baltische volk der Pruisen aan de Bocht van Gdańsk, maar de machtsbasis inclusief de hoofdstad Berlijn lag in Brandenburg. Het koninkrijk werd tijdens

de Novemberrevolutie van 1918 opgeheven en vervangen door de vrijstaat Pruisen

Sinds 1618 werden het markgraafschap Brandenburg en het hertogdom Pruisen in een personele unie geregeerd door het huis Hohenzollern onder de naam Brandenburg-Pruisen. De Tweede Noordse Oorlog werd beëindigd met het Verdrag van Oliva in 1660, hierdoor kregen de Hohenzollerns de soevereine macht over het hertogdom Pruisen. Als gevolg van de Pruisische steun tegen Frankrijk in de Spaanse Successieoorlog kon keurvorst Frederik III zichzelf dan ook in 1701 als Frederik I tot koning in Pruisen kronen.

Technisch gezien konden er behalve het Bohemen geen koninkrijken bestaan in het Heilige Roomse Rijk. Frederik redeneerde dat Pruisen nooit onderdeel had uitgemaakt van het Heilige Roomse Rijk en dat de Hohenzollerns er de volledige soevereiniteit over hadden. Pruisen kon daarom tot koninkrijk worden opgewaardeerd. De titel koning in (niet van) Pruisen" werd aangenomen. De invloed van de keizer op de verschillende gebieden in het keizerrijk was toen echter al zo gering dat de verschillende heersers zich al min of meer als soeverein gedroegen. Al snel werden dan ook de Brandenburgse gebieden die formeel tot het keizerrijk hoorden de facto als onderdeel van het koninkrijk gezien. Het duurde tot 1772 voor de titel gewijzigd werd naar "koning van Pruisen".

Moderne Tijd

Strijd tegen de Fransen (1789-1815)

De Rijnbond in 1812

Er wordt altijd gezegd, dat het Duitse Rijk in 1870/1871 werd gesticht. Het Duitse Rijk is niet plotseling, als vanuit een heldere hemel vallende, 'gesticht', maar het had een tamelijk lange, meer dan twintigjarige wordingsgeschiedenis: van 1848 tot 1871. Tot 1871 was Duitsland een lappendeken van kleine vorstendommen. Met de oprichting van het Duitse Keizerrijk ontstond op 18 januari 1871 één verenigd Duitsland: het Deutsches Reich. Geestelijk vader van het Duitse Keizerrijk was kanselier Bismarck en de eerste keizer werd koning Wilhelm I van Pruisen. Met het ontstaan het keizerrijk ontstond er een nieuwe grootmacht in Europa en veranderden de Europese verhoudingen definitief.

Het is voortgekomen uit een merkwaardig onevenwichtige verbintenis tussen Pruisische politiek in Duitsland enerzijds en de Duitse nationale beweging anderzijds. Dit bondgenootschap was niet alleen onevenwichtig omdat Bismarck het accent wat te zwaar aan de Pruisische kant had gelegd, maar ook omdat het van meet af aan een uiterst paradoxaal en niet voorspelbaar verbond was tussen krachten die tegengesteld aan elkaar waren.

Pruisen en de Duitse nationale beweging beide verschijnselen van zeer recente datum in de Duitse geschiedenis. Pruisen bestond als staat pas sinds 1701, als grote mogendheid sinds de Zevenjarige Oorlog van 1756 tot 1763 en als Duitse grote mogendheid in feite pas sinds het Congres van Wenen van 1815. Voordien oriënteerde Pruisen zich altijd sterk op Polen en gedurende een periode van tien

jaar, van 1796 tot 1806, was het praktisch een bi-nationale staat, gedeeltelijk Duits, gedeeltelijk Pools. Warschau behoorde toentertijd tot Pruisen.

Na de Franse Revoluti legden keizer Leopold II en Frederik Willem II van Pruisen een verklaring af tegen de Franse Republiek om het monarchale principe te verdedigen. Na aanvankelijk succes werd deze coalitie echter in de verdediging gedrongen. Tot 1809 zouden nog vier Coalitieoorlogen volgen.

In 1799 nam Napoleon Bonaparte in Frankrijk de macht over. In 1801 kwamen alle Duitse gebieden op de linker Rijnoever aan dit land. Als schadeloosstelling voor de onteigende vorsten werden door de bepalingen van de Reichsdeputationshauptschluss (1803) de geestelijke staten geseculariseerd en vele kleine staatjes gemediatiseerd en onder de gegadigden verdeeld. Met name Baden, Beieren,Württemberg en Pruisen ontvingen hierbij aanzienlijke grondgebieden.

Napoleon breidde zijn invloed in Duitsland stelselmatig uit en toen in 1806 16 Duitse vorsten de Rijnbond stichtten, legde keizer Frans II onder druk van de Franse keizer de keizerskroon neer. Dit betekende het einde van het Heilige Roomse Rijk. Hij regeerde als Frans I verder als keizer van Oostenrijk, een titel die hij reeds in 1804 had aangenomen.

Het tot dan toe neutraal gebleven Pruisen van Frederik Willem III keerde zich kort hierop tegen Frankrijk, maar werd op 16 oktober 1806 in de Slag bij Jena en Auerstedt verslagen. Alleen op voorspraak van tsaar Alexander I bleef na de Vrede van Tilsit (1807) een gehalveerd Pruisen bestaan. De afgestane gebieden kwamen deels aan het napoleontische Koninkrijk Westfalen en het Hertogdom Warschau en werden deels onder de Rijnbondstaten verdeeld. Frankrijk annexeerde in 1810 een groot deel van Noordwest-Duitsland. Behalve Pruisen en Oostenrijk maakten alle resterende Duitse staten inmiddels deel uit van de door Napoleon beheerste Rijnbond

Na Napoleons mislukte Russische veldtocht (1812) vormde Pruisen met Rusland, en later ook met Groot-Brittannië, Zweden en Oostenrijk, een alliantie tegen Frankrijk, dat in de Volkerenslag bij Leipzig (1813) beslissend verslagen werd. Napoleon werd in 1814 tot aftreden gedwongen, keerde Honderd Dagen terug en werd in de Slag bij Waterloo (1815) definitief verslagen.

Eerst in 1815 werd Pruisen bij wijze van spreken naar het westen gedraaid, werd het als het ware Duitsland binnen geduwd. Het raakte voor een groot deel, niet geheel, zijn Poolse bezittingen kwijt, maar verwierf in plaats daarvan een behoorlijk groot West-Duits aangroeisel, de Rijnprovincie, die overigens territoriaal in het geheel niet aansloot bij het belangrijkste Pruisische gebied in het oosten. Zo werd Pruisen een geografisch niet-volledige, onvoltooide staat die op enigerlei wijze naar afronding moest streven, en wel binnen Duitsland. En tegelijkertijd werd het de tweede Duitse grote mogendheid na Oostenrijk. Hoe

wonderlijk het ook klinkt: in de gedaante waarin het in de negentiende eeuw de Duitse politiek bepaalde. heeft Pruisen nationale eigenlijk beweging pas sinds was 1815 nauwelijks bestaan.

De Duitse nationale beweging was nauwelijks ouder; zij ontstond in de Napoleontische periode. Men moet goed beseffen, dat er voor de negentiende eeuw nooit een Duitse nationale staat heeft bestaan. Het vroegere Heilige Roomse Rijk was nooit een nationale staat geweest en sedert de dertiende eeuw loste het zich steeds meer in deelstaten op. Men kan niet zeggen dat de Duitsers van die in tijd dit als iets uiterst onnatuurlijks hebben ervaren. Er was nog geen sprake van dat Duitsland nu beslist een samenhangend machtscomplex, een nationale staat, zou moeten worden zoals Frankrijk.

De nationale beweging en Pruisen als overwegend Duitse grote mogendheid doen dus pas bij het begin van de negentiende eeuw hun intrede in de Duitse geschiedenis. En wel vooralsnog geenszins als bondgenoten, maar als tegenstanders. Voor deze vijandige gezindheid bestonden twee goede redenen. De eerste: Pruisen was, om het eens eenvoudig met moderne algemeen-politieke begrippen te omschrijven, 'rechts': een nog altijd overwegend feodale landbouwstaat met een ongebroken heerschappij van de adel op het platteland, toegerust met een moderne absolutistische bureaucratie. Beide zouden wij heden ten dage als onmiskenbaar 'rechts' classificeren.

De Duitse nationale beweging daarentegen was een 'linkse' beweging. Zij was vanaf het begin op navolging van het revolutionaire Frankrijk gericht vandaar ook haar oorspronkelijke relatie met op vrijheid gerichte, liberaal-democratische bewegingen. Zij werd echter pas sterk door Napoleon. Napoleon riep bij de Duitsers, aanvankelijk bij de Duitse politici en intellectuelen, later ook in steeds bredere kringen, twee verschillende reacties op. 'Dit mag ons nooit meer overkomen!' was de ene, de andere zoiets als: 'Dat willen wij ooit ook eens kunnen bereiken!' Het Napoleontische Frankrijk was het voorbeeld voor de Duitse nationale beweging en Napoleon was haar natuurlijke vader.

Tegelijkertijd was de Duitse nationale beweging echter ook een anti-Franse beweging, immers, de Fransen kwamen niet alleen als voorbeelden en vernieuwers naar Duitsland, maar ook als veroveraars, onderwerpers en uitbuiters. Het laatste vooral in militair opzicht; de Duitsers hebben zware offers gebracht in Napoleons oorlogen, waarin zij werden gedwongen mee te vechten.

Zo vermengden zich volstrekt tegenstrijdige gevoelens: enerzijds een uitgesproken haat tegen de Fransen ('Dit mag ons nooit meer overkomen!') anderzijds echter een op bewondering gestoeld verlangen hen te evenaren ('Dat willen wij ooit ook eens kunnen bereiken!'). Wat Napoleon had volbracht, had hij klaarblijkelijk te danken aan de groei van het nationaal bewustzijn en de vergaande politieke activering van Frankrijk tijdens de revolutie, waarvan hij erfgenaam was en die hij in geen enkel opzicht ongedaan had gemaakt. Al voor Napoleon dweepte men in veel Duitse kringen met de nieuwe Franse begrippen

van vrijheid en gelijkheid, de nationale democratie. De Pruisische militairen in de bevrijdingsoorlogen deden al niet veel anders. Wij moeten van Frankrijk leren, wij moeten het voorbeeld van de Fransen volgen; niet in de laatste plaats echter om hen met gelijke munt terug te betalen. Zo vermengden zich gevoelens van haat en bewondering.

Men idealiseert de Duitse nationale beweging graag enigszins, ook nog in onze tijd. De vroege Duitse nationalisten, vooral Freiherr vom Stein, de belangrijkste van hen, gelden nog steeds als voorbeeldige Duitse staatslieden.Deze vroege nationale beweging was namelijk geenszins vrij van

op het nationaal-socialisme preluderende ondertonen, zoals een enorme aanmatiging en zelfverheerlijking: de Duitsers, het 'oervolk', het oorspronkelijke volk, het werkelijke en ware en beste volk van Europa.

De rechts links tegenstelling was echter maar een van de twee redenen voor de vijandschap tussen Pruisen en de nationale beweging. De tweede hangt samen met de tegenstelling tussen Oostenrijk en Pruisen: de nationale beweging was Groot-Duits gericht, terwijl de Pruisische Duitsland-politiek in het gunstigste geval slechts Klein-Duits van aard kon zijn. Dat kwam overigens pas na 1848 tot uiting.

In de periode van 1815 tot 1848 werkten Pruisen en Oostenrijk nauw samen, en wel vooral bij het onderdrukken van de Duitse nationale beweging. Hun gemeenschappelijke instrument daarbij was de Duitse Bond.

Op het Congres van Wenen was het revolutionaire denkbeeld van een Duitse nationale staat immers uitdrukkelijk verworpen, evenals de restauratie van het vroegere, in 1806 ontbonden Heilige Roomse Rijk. De Duitse Bond, een zeer losse verzameling van 38 staten en stadstaten, die nu in de plaats van het vroegere Rijk trad, had van meet af aan mede ten doel de machtsconcentratie van een nationale staat in Midden-Europa te voorkomen.De Bond was zeer on evenwichtig van samenstelling: twee grote mogendheden, Oostenrijk en Pruisen; vier middelgrote vorstendommen, Beieren, Württemberg, Saksen en Hannover; voor de rest kleinere staatjes en vrije steden.

De rechts links tegenstelling was echter maar een van de twee redenen voor de vijandschap tussen Pruisen en de nationale beweging. De tweede hangt samen met de tegenstelling tussen Oostenrijk en Pruisen: de nationale beweging was Groot-Duits gericht, terwijl de Pruisische Duitsland-politiek in het gunstigste geval slechts Klein-Duits van aard kon zijn. Dat kwam overigens pas na 1848 tot uiting.

In de periode van 1815 tot 1848 werkten Pruisen en Oostenrijk nauw samen, en wel vooral bij het onderdrukken van de Duitse nationale beweging.Hun gemeenschappelijke instrument daarbij was de Duitse Bond.

Van de Duitse Bond tot de Reichsgründung (1815-1871)

Het Congres van Wenen (1814/1815) onder leiding van de Oostenrijkse kanselier Klemens stelde zich tot doel het oude politieke systeem te herstellen en een evenwicht tussen de grootmachten te creëren. De 39 resterende Duitse staten verenigden zich in de losse Duitse Bond, waarin Oostenrijk domineerde.

Metternich, een conservatieve aristocraat, trachtte de opkomende nationaal-liberale beweging (met name bij burgerij en studenten, zie Burschenschaft) met de besluiten van Karlsbad en de demagogenvervolging de kop in te drukken. Op initiatief van Pruisen kwam in 1834 de Zollverein tot stand, die samen met de Industriële revolutie voor een economische opleving zorgde
Op het Congres van Wenen was het revolutionaire denkbeeld van een Duitse nationale staat immers uitdrukkelijk verworpen, evenals de restauratie van het vroegere, in 1806 ontbonden Heilige Roomse Rijk. De Duitse Bond, een zeer losse verzameling van 38 staten en stadstaten, die nu in de plaats van het vroegere Rijk trad, had van meet af aan mede ten doel de machtsconcentratie van een nationale staat in Midden-Europa te voorkomen
De Bond was zeer on evenwichtig van samenstelling: twee grote mogendheden, Oostenrijk en Pruisen; vier middelgrote vorstendommen, Beieren, Württemberg, Saksen en Hannover; voor de rest kleinere staatjes en vrije steden. Zo was de oostenrijkse bondskanselier Metternich er zeker van dat de Duitse bond zijn taak alleen maar goed zou kunnen vervullen wanneer Oostenrijk, met de macht van het voorzitterschap bekleed, naar behoren met Pruisen, de andere grote mogendheid, samenwerkte.
Er werden onderdrukkende maatregelen getroffen vooral universiteiten, de literatuur en de pers, maar vooral inhoudelijk gericht tegen de nationale beweging die tussen 1815 en 1848 alleen nog via deze media actief en tastbaar bleef. Zo was dus ook de revolutie van 1848 niet alleen een reactie op onderdrukking en vervolging als zodanig, maar tegelijkertijd een nationale revolutie , een poging om de regelingen van 1815 aangaande Duitsland ongedaan te maken en in plaats van de Duitse bond een Duits Rijk en wel een Groot-Duits Rijk, te stellen.
In de periode 1866 en 1870 sloot Bismarck een verbond tussen Pruisen en de Duitse nationale beweging. En in deze Duitse kwestie waren Oostenrijk en Pruisen elkaars rivalen. Pruisen zag zich in zijn politiek als voorvechter van Klein Duitsland en Oostenrijk een super-Groot-Duitsland.

Bismarck stond voor de vestiging van een nationale Duitse staat, een met Pruisen verbonden, door Pruisen geleid, weliswaar Klein-Duits, misschien zelfs alleen maar Noord-Duits , Rijk. Zijn doel stond vast : de uitbreiding van Pruisen en zo veel Duitse eenheid als daarmee verenigbaar was. En ook stond met grote

zekerheid van te voren vast, dat dit doel slechts tegen de wil van Oostenrijk te bereiken was. Door een aantal oorlogen in 1864 en 1866 werd de Noord Duitse bond uiteindelijk gecreëerd.Achter deze naam ging in werkelijkheid de eerste Duitse Bondsstaat schuil , de kiemcel van het latere Duitse Rijk.
Later sloten de volledig vrije, soevereine Zuid-Duitse staten zich bij de noord-Duitse bond aan en werd de naam Noord-Duitse Bond in Duits Rijk veranderd. Hierdoor ontstond een Oostenrijk dat nu geen enkele staatkundige relatie meer had met de rest van Duitsland. Door afspraken met Hongarije ontstond de dubbelmonarchie

De Franse Februarirevolutie van 1848 leidde in Duitsland tot de Maartrevolutie, waarin het in veel Duitse staten tot oproer kwam. In Frankfurt kwam het vrij gekozen Frankfurter Parlement bijeen. Deze nationale vergadering stelde zich tot doel een nieuw Duits Rijk op liberale grondvesten te stichten. Op 18 mei trad een voorlopige regering onder de Reichsverweser aartshertog Johan aan. In 1849 kwam de grondwet, de Paulskirchenverfassung, gereed. Deze voorzag in een erfelijk keizerrijk met een Rijksdag als wetgevende macht en algemeen kiesrecht. Het feit dat de Pruisische koning Frederik Willem IV_van_Pruisen de keizerskroon niet uit handen van het volk wilde ontvangen bezegelde echter het lot van de liberale beweging. In 1850 werd de Duitse Bond in zijn oude vorm hersteld.

Duits-Deense Oorlog

In 1864 brak een oorlog uit tussen de Duitse Bond en Denemarken om de hertogdommen Sleeswijk en Holstein. Deze Duits-Deense Oorlog werd gewonnen door de Duitse Bond, maar leidde vervolgens tot onenigheid tussen Pruisen en Oostenrijk over het bestuur van Sleeswijk en Holstein. Uiteindelijk werd door Bismarck een conflict uitgelokt dat leidde tot een oorlogsverklaring van Oostenrijk aan Pruisen.

Verloop van de Oorlog

Een groot deel van de Duitse staten stond in deze oorlog aan de kant van Oostenrijk. Enkele noordelijke Duitse staten en Italië vochten mee aan de kant van Pruisen. Door de alliantie met Pruisen aan te gaan hoopte de jonge Italiaanse eenheidsstaat op verwerving van Italiaans Sprekende gebieden die nog onder Oostenrijkse heerschappij vielen.
Het zwaartepunt van de campagne lag in Bohemen. De Pruisische opperbevelhebber Helmuth von Moltke had de oorlog goed voorbereid en koos voor een directe aanval op Oostenrijk. Het Pruisische leger werd snel gemobiliseerd en trok Bohemen binnen. De twee legers ontmoetten elkaar in de Slag bij Königgrätz. Het Oostenrijkse leger vormde geen partij voor het gedisciplineerde Pruisische leger dat bovendien over het modernste geavanceerde wapentuig beschikte. Von Moltkes kennis van de Krimoorlog met

het creatief aanwenden van spoorverbindingen droeg ook bij tot de overwinning. Na een verpletterende nederlaag geleden te hebben begon Oostenrijk al snel onderhandelingen voor vrede.
De overige deelstaten die aan Oostenrijkse kant vochten speelden verder een minder belangrijke rol in de strijd, en werden uiteindelijk allemaal door Pruisen overwonnen. Oostenrijk wist nog het Italiaanse leger te verslaan in de Slag bij Custoza en de Zeeslag bij Lissa, maar moest naar aanleiding van de nederlaag tegen Pruisen toch Venetië afstaan aan Italië. In het Pruisische hoofdkwartier werd nog even met de gedachte gespeeld om als 'oorlogsbuit' Bohemen te annexeren maar Bismarck was daar tegen om latere revanchegevoelens bij de Oostenrijkers te voorkomen. Aldus eiste Pruisen geen gebiedsafstand van Oostenrijk zelf maar annexeerde later wel diverse bondgenoten van Oostenrijk.
De Duitse Oorlog (in Duitsland ook bekend als de Zevenweekse Oorlog, de Eenmaking Oorlog, de Duits-Duitse Oorlog, de Duitse Burgeroorlog, de Oostenrijks-Pruisische Oorlog of de Broederoorlog) was een oorlog die in 1866 uitgevochten werd tussen de Duitse Bond onder leiding van het keizerrijk Oostenrijk en zijn Duitse bondgenoten aan de ene zijde, en het koninkrijk Pruisen met zijn Duitse bondgenoten en Italië aan de andere zijde. De oorlog resulteerde in de Pruisische overheersing over de Duitse staten. In het Risorgimento heet deze oorlog de Derde Italiaanse Onafhankelijkheidsoorlog. Het belangrijkste resultaat van de oorlog was een machtsverschuiving tussen de Duitse staten weg van de Oostenrijkse en naar de Pruisische hegemonie, en het zette aan tot de eenwording van alle Noord-Duitse staten in een Klein-Duitse richting die Oostenrijk uitstoot. Het zag de ontbinding van de Duitse Bond en zijn gedeeltelijke vervanging ervan door een Noord-Duitse Bond die Oostenrijk en de Zuid-Duitse staten uitstoot. De oorlog resulteerde ook in de Italiaanse annexatie van de Oostenrijkse provincie Veneto.

Frans-Duitse Oorlog

Frankrijk was beducht geraakt voor de snel groeiende Pruisisch-Duitse macht. Tot 1870 was Frankrijk de dominante natie op het vasteland in Europa, maar die dominante positie werd bedreigd door Pruisen onder leiding van kanselier Bismarck.
De oorlogsverklaring van Frankrijk aan Pruisen paste in het plan van Bismarcks Realpolitik: zijn plannen voor het verenigen van de Duitse staten tot één Duits Rijk. Dit werd door Frankrijk en Oostenrijk geblokkeerd. Deze staten wensten op het Europese continent geen vierde grootmacht naast Rusland, Frankrijk en Oostenrijk. Deze wens zou uiteindelijk niet in vervulling gaan: door de afloop van de Pruisisch-Oostenrijkse Oorlog was in 1866 Oostenrijk reeds uitgeschakeld en in 1870 zou ook Frankrijk volgen.

Aanleiding

De directe aanleiding van de oorlog was het Franse verzet tegen de bestijging van de troon van koninkrijk Spanje door een Duitse prins Leopold van Hohenzollern. Als deze prins het koningschap van Spanje zou verkrijgen, zou Frankrijk geografisch ingesloten raken tussen twee staten waar Pruisische Hohenzollern het koningschap bekleedden, zowel in het zuiden als in het noordoosten. Frankrijk eiste daarom dat de Pruisische koning Wilhelm I zijn steun voor de Pruisische prins introk. Wilhelm I ging akkoord. Korte tijd later stuurde Napoleon III zijn gezant graaf Benedetti naar Wilhelm I om te eisen dat de Pruisische prins zich niet alleen nu maar ook in de toekomst nooit meer kandidaat zou stellen voor de Spaanse troon. Wilhelm I vond dat hij de Fransen al genoeg tegemoet was gekomen en weigerde ditmaal. Hij verbleef op dat moment in Bad Ems en stuurde de tekst van zijn weigering om voor het gezag van Napoleon te buigen op 13 juli 1870 in een telegram op naar zijn kanselier Otto von Bismarck. Dit telegram staat bekend als de Emser Depesche. Bismarck zag direct de mogelijkheid om met dit telegram een oorlog met Frankrijk uit te lokken en alle Duitse staten achter Pruisen te verenigen. Hij verspreidde vervolgens een verkorte versie aan de internationale pers en de rest ging vanzelf. De door bewuste verkorting ontstane stugge toon provoceerde de publieke opinie en het parlement van Frankrijk en vijf dagen later, op 19 juli 1870, verklaarde het beledigde Frankrijk aan Pruisen de oorlog.Het ontstaan van de Duitse nationale beweging die haar oorsprong had uit de Napoleontische tijd zagen het als een revanche voor de Napoleontische veroveringsoorlogen.

Verloop van de oorlog

De oorlog verliep desastreus voor Frankrijk. Door de valse verwachting dat de Zuid-Duitse staten het Pruisische oorlog avontuur niet zouden willen meemaken, paaide Frankrijk hen met zijn economische en politieke steun maar deze landen sloten zich onder druk van hun publieke opinies juist aan bij Pruisen. In tegenstelling tot Oostenrijk in 1866 had Frankrijk weliswaar geen achterstand in moderne bewapening, en ook de krachtsverhoudingen wat betreft aantallen manschappen en wapens waren ongeveer gelijk, maar de organisatie van het Franse leger liet wel veel te wensen over. Pruisen en zijn Duitse bondgenoten hadden binnen achttien dagen na de oorlogsverklaring 380.000 soldaten aan de Franse grens geconcentreerd waaronder op grote schaal opgeroepen reservisten, terwijl de Fransen in het grensgebied hooguit over half zoveel manschappen beschikken. De Franse legerleiding meende dat reservisten in mobiele oorlogvoering van geringe waarde zouden zijn en hadden daarom geen reservisten gemobiliseerd, maar de successen van de Duitse strijdmacht toonden het tegendeel aan.
De Fransen zetten in op een offensief voor de Duitsers zich volledig zouden kunnen ontplooien. Het plan was het Rijnland binnen te trekken en de Zuid-Duitse staten over te halen zich tegen Pruisen te keren. De inschatting bleek

volledig verkeerd: Pruisen mobiliseerde veel sneller dan de Fransen en de Zuid-Duitse staten kozen de kant van Pruisen. Generaal Frossards IIe Corps en maarschalk Bazaine's IIIe Korps staken op 2 augustus de Duitse grens over en bezetten Saarbrücken. De Fransen bejubelden dit als de eerste stap naar de bezetting van het Rijnland en een mars naar Berlijn, maar de bezetting van Saarbrücken was een valse victorie. De stad had slechte verbindingen met het achterland en de rivieren liepen parallel aan de grens, waardoor de stad weinig strategische waarde had. Bovendien beseften de Fransen niet dat ze tegenover een tweevoudige Duitse overmacht stonden. Op 4 augustus maakte deze contact met de Fransen in de slag bij Wissembourg, gevolgd door de slag bij Spicheren een dag later, en de slag bij Wœrth nog een dag later. In alle drie deze slagen werden de Fransen verslagen.
De Duitse legers opereerden heel offensief en namen daarbij zware verliezen voor lief. De Franse legers werden onder de overmacht verpletterd. Na de drie bloedige veldslagen van Wœrth-Frœschwiller (6 augustus), Mars-la-Tour (16 augustus) en Gravelotte (18 augustus) raakte de Franse opperbevelhebber, maarschalk Bazaine, met een groot deel van het Franse leger ingesloten in de vesting van Metz.
De Franse keizerin Eugénie vreesde voor het voortbestaan van de dynastie. Alleen een overwinning van Napoleon III zelf zou die kunnen redden. Keizer Napoleon III voerde daarop een nieuw leger van 120.000 man aan, dat onder leiding van maarschalk Mac Mahon oprukte om de vesting van Metz te ontzetten. Dit leger werd echter opgewacht door een Pruisisch-Duitse strijdmacht van 200.000 man en op 2 september 1870 verslagen in de Slag bij Sedan, waarbij de Franse keizer zich persoonlijk overgaf aan Bismarck, evenals maarschalk Mac Mahon en de resterende 100.000 soldaten. Dit leidde tot de ondergang van het Tweede Franse Keizerrijk en de instelling van de Derde Franse Republiek.
De in Metz opgesloten maarschalk Bazaine had toen geen hoop meer op ontzetting en capituleerde op 27 oktober. De vesting van Straatsburg had iets eerder ook al gecapituleerd. Frankrijk had nu bijna geen geregelde troepen meer over en de Pruisische troepen marcheerden zonder moeite door tot Parijs. Ze omsingelden de stad, terwijl anderen vanuit Noord-Frankrijk doorstoten tot de rivier de Loire in het midden van Frankrijk en tot aan Le Mans in West-Frankrijk.
Dat was het begin van het maandenlang durende Beleg van Parijs, waar al spoedig honger begon te heersen. Tijdens het beleg riep Bismarck op 18 januari 1871 in de Spiegelzaal van het paleis van Versailles het Duitse Keizerrijk uit. De Zuid-Duitse en Noord-Duitse vorsten verenigden zich onder de nieuwe keizer Wilhelm I. De Franse regering had zich inmiddels teruggetrokken naar Tours en zou zich later tijdelijk in Bordeaux vestigen.
De oorlog was voorspoedig begonnen voor de Duitsers, maar de nieuwe Franse republiek bleef zich verdedigen en organiseren. Onder leiding van kopstukken

als Léon Gambetta slaagde zij er na verloop van tijd in telkens weer legers te mobiliseren. Daarnaast kregen de Duitsers te maken met franc-tireurs: het burgerverzet. Hierdoor duurde de oorlog toch nog een volle winter. De Duitsers, die dit als een vorm van valsspelen beschouwden, traden zeer hard tegen burgers op.

Vredesverdrag

Op 26 februari 1871 sloot de voorlopige republikeinse regering van Frankrijk een wapenstilstand met het nieuwe Duitse Rijk en werd er een begin gemaakt met vredesonderhandelingen. Het Duitse leger bedong dat het op 1 maart een zegetocht over de Champs Élysées kon maken.
De Parijse bevolking vond dat de nieuwe regering veel te toegeeflijk was ten opzichte van de Duitsers. Ook had zij sociale en economische grieven tegen het nieuwe bewind, dat in haar ogen te veel de belangen diende van de grande bourgeoisie en de arbeidersklasse daarvoor de prijs liet betalen. Dit had tot gevolg dat de stad eind maart in handen viel van het revolutionaire bewind van de Commune. Deze communistische opstand verontrustte Bismarck zeer maar hij besloot niet tussenbeide te komen en stond de Fransen toe zelf orde op zaken te gaan stellen. Wel werd hij milder in de onderhandelingen met de nieuwe republikeinse regering van Frankrijk, die inmiddels van Bordeaux naar Versailles was verhuisd.
Op 10 mei 1871 tekende Frankrijk de Vrede van Frankfurt en werd de oorlog beëindigd. Nu kon op 21 mei het nieuwe Franse regime van Versailles de aanval inzetten op de Commune van Parijs. De oude stad was inmiddels gebarricadeerd maar stap voor stap werd het verzet met groot geweld en massa-executies neergeslagen en na een week van harde gevechten waren tegen de 20.000 revolutionairen om het leven gekomen.
Nu moest de definitieve vrede getekend worden tussen Frankrijk en het nieuwe Duitsland. Aanvankelijk was Bismarck tegen harde vredesvoorwaarden, zoals territoriale eisen, aan de verslagen Fransen geweest want hij had zijn doel, de vereniging van Duitsland onder leiding van Pruisen, immers bereikt, en achteraf gezien had hij gelijk. Maar uiteindelijk, onder de grote druk van de Generale Staf en de keizer die de opvattingen van de Duitse publieke opinie vertolkten, ging hij toch een hardere koers varen. Men wilde de Fransen straffen voor hun "valsspelerij" nadat de Duitsers "de rechtmatige overwinning" hadden behaald. Bovendien had Bismarck, naar men vond ten onrechte, geen gebiedsafstand van Oostenrijk geëist in 1866. De Duitse publieke opinie was ervan overtuigd dat het Duitstalige Elzas-Lotharingen eigenlijk bij het nieuwe Duitse Rijk behoorde. Deze provincies van het oude' Duitse Rijk waren in de 17de en 18de eeuw door Frankrijk geannexeerd. Het noordoosten van Lotharingen was bovendien een rijk mijnbouwgebied en had economisch grote waarde. Frankrijk werd daarom gedwongen deze gebieden onder de naam Elzas-Lotharingen 'terug te geven' aan Duitsland. Dit werd als een diepe vernedering opgevat in Frankrijk en heeft

decennialang het revanchisme tegen Duitsland gevoed. Het verklaart waarom Frankrijk onmiddellijk, en zelfs (aanvankelijk) enthousiast, tot een oorlogsverklaring overging, toen Duitsland België binnenviel in 1914 (Eerste Wereldoorlog), bijna vijfenveertig jaar later.
In ruil voor de Duitse triomfmars over de Champs Élysées, mocht Frankrijk wel de tot de Elzas behorende, maar Franstalige stad Belfort en het omliggende gebied behouden. Echter niet de Franstalige stad Metz die als militaire vesting grote waarde had.
Frankrijk moest ook aan Duitsland een oorlogsschatting betalen van 5 miljard goudfrank, ruim het dubbele van de jaarlijkse staatsbegroting. Zolang die schatting niet betaald was, zouden Duitse troepen het grootste deel van Noord-Frankrijk bezet houden, waarbij de bezettingskosten gedragen zouden worden door het bezette gebied. Het was een groot succes voor de nieuwe premier Adolphe Thiers dat de republikeinse regering in korte tijd erin slaagde voldoende geld bij de Franse bourgeoisie te lenen, zodat de schatting binnen drie jaar kon worden afbetaald, waarna de Duitse troepen Noord-Frankrijk ontruimden.
Deze oorlog tegen Frankrijk werd de eerste echte Duitse nationale oorlog en betekende de uitbreiding van de Noord Duitse Bond, die gedurende deze oorlog plaats had en de vestiging van het Rijk.

De periode Bismarck

De 43 jaren geschiedenis van het Rijk tussen de oorlog van 1870/1871 en de Eerste Wereldoorlog vormen oppervlakkig beschouwd een eenheid. Ten aanzien van de Duitse grenzen en in de Duitse constitutie veranderde er in dit tijdperk niets, er was oorlog noch revolutie en in de geschiedenis van het Duitse Rijk betekenen deze 43 jaren niet alleen de langste, maar ook de meest stabiele periode. Maar bij nadere beschouwing valt deze toch in twee duidelijk gescheiden sectoren uiteen: de periode Bismarck tot 1890 en het tijdperk van Wilhelm II, de keizertijd, nâ 1890. In het algemeen gesproken was in de eerste periode, de tijd van Bismarck, de binnenlandse politiek grotendeels niet gelukkig en innerlijk verdeeld, de buitenlandse politiek uiterst omzichtig en vredelievend. In de tijd van Wilhelm II was het precies andersom. Voor wat betreft de binnenlandse politiek was het bijna een tijdperk van verdere eenwording, maar in de buitenlandse politiek werd een gewaagde koers gevaren, die ten slotte ook tot de catastrofe leidde. Erkend moet echter worden, dat juist de onder Wilhelm II gevoerde buitenlandse politiek nationaal in hoge mate bijval ondervond. Gedeeltelijk had dit, heel eenvoudig, economische oorzaken, Sinds de economische crisis van 1873, de Gründerkrach, en zelfs tot na de periode-Bismarck, tot 1895, hadden heel Europa en ook Duitsland te kampen met economische stagnatie en recessie, terwijl de jaren van 1895 tot 1914 een periode van vrijwel aanhoudende hoogconjunctuur vormden.Wij maken immers ook in onze tijd mee, dat het politieke klimaat in het land eigenlijk meer

afhankelijk is van de economie dan van de politiek zelf hoewel in niet-socialistische landen de politiek de economie zeker niet stuurt. Na jaren van economische hoogconjunctuur stortten in 1873 de beurzen in. Het effect had niet alleen gevolgen voor het Duitse Rijk, maar voor heel Europa en de Verenigde Staten. De crisis begon in Wenen toen eerst de zilverprijs instortte. De industrie liep terug omdat de vraag afnam. Hierdoor verloren arbeiders hun baan. De euforie die de overwinning op de Fransen met zich mee had gebracht deed de Duitse economie nu de das om. Bismarck trachtte de Duitse economie te beschermen met de Schutzzollpolitik. De nationaalliberalen verloren vanwege hun vrijhandelsprincipe de Rijksdagverkiezingen. De liberalen daalden van 33% naar 12% van de stemmen. Een sociaal effect was dat het verschil tussen de kapitalisten en de arbeiders nog groter werd. De onderlaag trok uit armoede naar de steden, die daardoor overbevolkt raakten. De kapitalisten voelden zich bedreigd en werden vijandiger. De sociale kwestie trad naar de voorgrond en arbeiders verenigden zich om hun belangen te behartigen, net als de kapitalisten en de middenklasse. Deze splitsing in de maatschappij stond de ontwikkeling van nationalisme in de weg, omdat men zich niet deel voelde van de staat maar van zijn eigen groep. De arbeider voelde zich bijvoorbeeld alleen betrokken bij de arbeidersvereniging maar niet met mede-Duitsers die kapitalist waren. Het was een maatschappij waar de kansen niet eerlijk verdeeld waren.
De prominente sociaaldemocraat August Bebel beweerde dat de sociale kwestie niet in de eerste plaats aan de economische ongelijkheid van de arbeider te wijten was, maar aan zijn onvermogen de verandering van de maatschappij bij te benen, en het ontbreken van een eenduidige visie op de oplossing ervan.
Maar Bismarck had nu eenmaal de pech dat vrijwel zijn gehele regeringsperiode gekenmerkt werd door economische malaise. Terwijl Wilhelm I het geluk had dat zijn tijd tot aan de oorlog in zekere zin ook in de oorlog een tijd van opleving was, hangt overigens nog een ander aspect samen. De periode-bismarck kende nog de trek naar het westen, de gestage migratie uit de agrarische vroegere Pruisische gebieden naar de westelijke industriële centra. Bovendien zijn in de twintig jaar van Bismarcks heerschappij ook nog meer dan een miljoen Duitsers naar Amerika geëmigreerd. Na zijn kanselierschap liep de Duitse emigratie terug en kwam zij vrijwel geheel tot stilstand. De Duitsers vonden nu ook in eigen land volledige werkgelegenheid, en hun werk werd beter betaald. Ongeveer ten tijde van de vestiging van het Rijk werd Bismarck namelijk onverwacht geconfronteerd met twee totaal nieuwe politieke partijen en groeperingen, waarmee hij niets beters wist te doen dan hen op leven en dood te bestrijden, een strijd die hij verloor. Het betrof het Centrum en de sociaaldemocraten. Beide partijen ontstonden ongeveer gelijk met de vestiging van het Rijk, waren dus, welbeschouwd, de Rijks Partijen. Bismarck betitelde ze, ten onrechte, als vijanden van het Rijk. Hij baseerde zijn theorie dat deze partijen rijks vijandig zouden zijn op hun internationale verbindingen. Het Centrum was de partij van de Duitse katholieken en het valt niet te loochenen

dat de katholieke kerk een boven-nationale instelling was en is. Op zijn beurt was het Centrum in die tijd sterk op Rome georiënteerd — men maakte het uit voor ultra romaans omdat het als het ware over de Alpen heen de blik op Rome richtte. Een heel ander aspect van het Centrum was echter op langere termijn beschouwd interessanter. Alle andere Duitse partijen vertegenwoordigen klassen of standen: de conservatieven vormden de partij van de adel, de liberalen die van de toen sterk opkomende burgerij, en de sociaal-democraten, die er nu bij kwamen, waren vooralsnog een zuivere arbeiderspartij. Het Centrum was daarentegen aan geen klasse gebonden, het omvatte verschillende klassen en standen: er bestond van oudsher een katholieke adel, zelfs een katholieke hoge adel, er was een krachtige katholieke burgerij en er waren natuurlijk katholieke arbeiders. Het Centrum probeerde al deze klassen in zich te integreren en hun conflicten intern te beslechten. Dat was iets nieuws. Dit Centrum was een type partij dat tot dusver in Duitsland, en ook in Europa, nog niet voorgekomen was: een volkspartij. In het begin plaatsen de sociaal democraten hun revolutie geheel binnen het kader van het Rijk. Maar Bismarck had een grondige afkeer van revolutie.

Hij wilde een klassenmaatschappij. Wellicht zou hij eventueel bereid zijn geweest ook de arbeidersklasse te betrekken in een de staat steunend compromis. Revolutie echter vreesde en haatte hij. En zo voerde Bismarck vanaf 1878 een meedogenloze strijd tegen de sociaal-democraten. De 'Wet tegen het een publiek gevaar opleverende streven van de sociaal-democratie' bevatte kwalijke maatregelen: verbanning van hun leiders — niet uit Duitsland, maar uit hun respectieve woonplaatsen , verbod op sociaal-democratische verenigingen, vergaderingen, publicaties, kranten. De sociaal-democratie bestond in de tweede helft van de periode-Bismarck hoogstens nog half legaal. In feite werd zij vervolgd. Weliswaar mocht zij proberen zetels in de Rijksdag te veroveren, mocht zij aan de verkiezingsstrijd deelnemen en in de Rijksdag vertegenwoordigd zijn Bismarck tornde niet aan deze grondwettelijke rechten — maar al het andere bleef de SPD verboden. En toch: op een merkwaardig onweerstaanbare manier werd de sociaal-democratie gedurende deze periode van vervolging bij iedere verkiezing sterker — een donkere politieke wolk boven Bismarcks regeringsperiode. Bismarck heeft de SPD niet klein kunnen krijgen, maar hij is haar voortdurend blijven bestrijden ten slotte wilde hij de strijd zelfs op de spits drijven door een algeheel verbod en uitwijzing van sociaal-democratische leiders ook uit het Rijk. Daarvan is niets meer gekomen.

Overigens heeft hij de sociaal-democraten ook op een constructieve manier geprobeerd te bestrijden. De jaren tachtig, de jaren van de socialisten vervolgingen, betekenen ook het begin van het Duitse sociale verzekeringsbeleid: in 1883 kwam de ziekteverzekering tot stand, in 1884 gevolgd door de ongevallenverzekering en in 1889 door de invaliditeitsverzekering. Het was een voor die tijd ongehoord gedurfd en nieuw beleid. Buiten Duitsland bestond zoiets nergens. Men heeft daarom de

loftrompet over Bismarck gestoken als de 'vader' van de moderne Duitse verzorgingsstaat, en inderdaad heeft Duitsland in sociaal-politiek opzicht gedurende de gehele periode tot het einde van het Rijk een voorsprong behouden op andere landen — en heeft het deze ook nu nog. Voor Bismarck was deze politiek echter een onderdeel van zijn strijd tegen de sociaal-democratie.
Men dient zich een voorstelling te maken van de grote verandering die Bismarck met de stichting van het Rijk in 1870/1871 teweeggebracht had en die de latere Engelse minister-president Disraeli toen al 'de Duitse revolutie' noemde. Tot dan toe was het door Duitsers bewoonde Midden-Europa altijd een gebied geweest van veel kleine en middelgrote en van twee grote staten, die op losse wijze met elkaar (en met andere Europese mogendheden) verbonden waren en van wie de omringende landen alles bijeen niets te duchten hadden. Men kan niet beweren, dat de Duitse Bond in de halve eeuw tussen 1815 en 1866 ooit blootgesteld geweest is aan de dreiging van oppermachtige coalities van Europese grote en kleinere mogendheden. Nu was er in plaats daarvan opeens een aaneengesloten, grote, zeer krachtige en sterk militair georganiseerde staat. In de plaats van een grote spons of een groot en veelsoortig plastiek, een soort Midden Europese schokbreker tegen machten van buitenaf, was er als het ware een betonblok verschenen — een vrees inboezemend blok beton, waaruit talloze kanonlopen naar buiten staken. En deze verandering — bezielend voor het Duits nationalisme, maar bedenkelijk voor de rest van Europa — had zich voltrokken tijdens een oorlog waarin de nieuwe grote mogendheid Duitsland zowel een enorme kracht als ook een onmiskenbare hardvochtigheid had gedemonstreerd. De Duits-Franse oorlog van 1870/1871 was immers niet met dezelfde zakelijke beheersing gevoerd en beëindigd als die tussen Pruisen en Oostenrijk van 1866. Met name door de annexatie van Elzas-Lotharingen had Bismarck het nieuwe Duitse Rijk de 'aartsvijand schap' met Frankrijk als het ware bij de geboorte meegegeven. Hij heeft daarover zelf al zeer vroegtijdig iets opmerkelijks gezegd, dat niet in brede kring bekend is geworden. Reeds in augustus 1871 verklaarde hij tegenover de toenmalige Franse zaakgelastigde in Berlijn, die het meteen voor Parijs schriftelijk vastlegde: 'Met het oog op een duurzame vrede hebben wij een fout begaan door van u Elzas-Lotharingen af te nemen. Want voor ons vormen deze provincies een bron van ellende, een Polen met Frankrijk in de rug.' Hij wist dus wat hij deed.Waarom heeft hij het toch gedaan? Naar de reden wordt ook nu nog door de historici gegist. Het Duits-nationale verlangen om de vroegere Duitse, pas twee eeuwen geleden door Frankrijk geannexeerde Elzas heim"ins Reich te brengen, kan bezwaarlijk Bismarck motief zijn geweest, Bismarck heeft zijn nieuwe Duitse Rijk nooit geïdentificeerd met het vroegere Rijk, waarvan Pruisen immers niet het centrum vormde. Het militaire argument woog zwaarder. De vestingen van Straatsburg en Metz betekenden voor het leger de sleutel tot het nieuwe Zuid Duitse territorium van het Duitse Rijk. Bismarck placht in het algemeen overigens niet voor militaire argumenten opzij te gaan. Dat hij het deze keer wel deed, valt waarschijnlijk terug te voeren op

zijn stellige verwachting van een Franse revanche-oorlog 'Zij zullen ons onze overwinning nooit vergeven,' zei hij in 1871 meerdere malen zodat met het oog hierop militaire overwegingen ook voor hem belangrijker werden. Men zou kunnen zeggen, dat de nachtmerries van Bismarck in de eerste jaren na 1871 minder over coalities gingen dan wel over de dreigende Franse revanche. Dit bleek bij de eerste buitenlandse politieke crisis van Bismarcks Rijk. In 1875 versterkte Frankrijk, dat zich zeer snel van de oorlog en de herstelbetalingen had hersteld, zijn strijdkrachten aanzienlijk. Daarop nam het Duitse Rijk onmiddellijk, zij het aanvankelijk niet officieel, een dreigende houding aan. Een van de Berlijnse dagbladen publiceerde een hoofdartikel onder de kop 'Oorlog op komst?'
Bismarck heeft altijd ontkend, dat hij werkelijk een tweede, preventieve oorlog tegen het weer in kracht groeiende Frankrijk heeft gewild. Dat is zeker geloofwaardig. Bij hem stond voorop de gevreesde Franse revanche te voorkomen, en met dat doel poogde hij te intimideren. Op dat moment gebeurde er echter iets onverwachts. Engeland en Rusland, die in de oorlog van 1870 op geen enkele wijze ingegrepen hadden — Rusland had toen zelfs een uiterst welwillende neutraliteit betracht tegenover Pruisen en het Duitse Rijk in wording — , Engeland en Rusland derhalve interveniëren nu in Berlijn. Zij lieten weten bij een nieuwe aantasting en verzwakking van Frankrijk niet werkloos te zullen blijven toezien, Voor de eerste maal wierp hier als het ware de Eerste Wereldoorlog zijn schaduw vooruit: de mogelijke coalitie tussen Frankrijk, Engeland en Rusland, een coalitie waartegen het Duitse Rijk ondanks al zijn kracht volgens menselijke berekening niet opgewassen kon zijn en waaraan het zich bloot stelde wanneer het verder wilde gaan dan wat in 1871 bereikt was. Bismarck was altijd een Pruisisch minister-president en een Duitse rijkskanselier en kon als zodanig weggestuurd worden. Voor zijn eigen positie was Bismarck er voortdurend van afhankelijk of hij de keizer, vrijwillig of onder druk, op zijn hand hield.
Het Duitsland van Bismarck geraakte in 1877 al snel in moeilijkheden door de ontwikkelingen in Zuidoost Europa. Door de langzaam voortschrijdende ontbinding van het Osmaanse rijk en het streven naar afscheiding van de christelijke, voor het grootste deel Slavische bevolkingsgroepen op de Balkan. De Russen interesseerden zich om twee redenen voor deze anti-Turkse bevrijdingsbewegingen van de Balkan-volkeren: ten eerste vanuit een ideologisch standpunt, namelijk de op gang komende panslavistische beweging in Rusland, en ten tweede om redenen van machtspolitiek: de drang naar de Middellandse Zee. Het was altijd een Russische doelstelling geweest om in de een of andere vorm de controle over de Turkse zeeëngten in handen te krijgen en tegelijkertijd de Engelse vloot, die destijds de Middellandse Zee beheerste, uit de Zwarte Zee te houden. Ideologie en machtspolitiek samen leidden tot de Russisch Turkse oorlog van 1877/1888, waarbij de Russen de Turken uit het grootste deel van hun Europese rijk verdreven en uiteindelijk voor de poorten

van Constantinopel stonden. Dit leidde tot een Europese crisis. Zowel Oostenrijk, dat met Rusland voortdurend in een zekere concurrentiestrijd gewikkeld was om de Turkse opvolging op de Balkan, als Engeland, dat Rusland geen toegang tot het Middellandse-Zeegebied wilde verlenen, dreigden geen genoegen te nemen met het resultaat van de Russisch-Turkse oorlog.
Hier nu kwamen Bismarck en het Duitse Rijk in problemen. In samenhang met het Dictaat van Kissingen had de rijkskanselier gezegd, dat het Duitse Rijk 'het loden gewicht aan het duikelaartje Europa' moest zijn. Hetgeen betekende, dat het zijn altijd nog aanzienlijke invloed moest uitoefenen om niet betrokken te raken bij Europese crises die op zichzelf Duitsland niet betroffen en te voorkomen zo in een nieuwe oorlog verwikkeld te raken. Daarom voelde Bismarck zich nu genoodzaakt in te grijpen, in het belang van Duitsland en in het belang van vrede in Europa — die hij beschouwde als met elkaar samen te vallen — om te trachten de zich aftekenende grote oorlog tussen Rusland enerzijds en Engeland en Oostenrijk anderzijds te voorkomen.
In dit verband formuleerde Bismarck zijn beroemde uitdrukking 'eerlijke makelaar'. Zij geeft, in haar verband geciteerd, de grote tactvolle terughoudendheid en tegelijk de lichte aversie weer, waarmee Bismarck begon aan een dergelijke rol van Europees bemiddelaar en vredestichter.
Het was een heel voorzichtige manier om aan een uiterst gevaarlijke taak te beginnen. Men krijgt het gevoel, dat Bismarck enigszins tegen zijn zin deze bemiddelaarsrol op zich nam, die bijna onvermijdelijk voortkwam uit de geopolitieke situatie en de toegenomen macht van het Duitse Rijk — en zij heeft dan ook inderdaad fatale gevolgen gehad. Want het Congres van Berlijn van 1878, dat de dreigende oorlog voorlopig afwendde en waaruit een regeling resulteerde waarbij iedereen zich zowel enigszins onbevredigd als ietwat bevredigd voelde, had weliswaar een heilzame uitwerking voor het Europa van de eerstvolgende decennia, maar het had een zeer slecht effect op de verhouding tussen Duitsland en Rusland. We moeten hier een paar zaken in herinnering roepen.
Dat was het beeld van de honderd jaar oude, zeer nauwe politieke vriendschap tussen Rusland en Pruisen. Toen kwamen 1866 en 1870. Rusland heeft in die jaren het Pruisen van Bismarck de noodzakelijke rugdekking gegeven om de oorlogen tegen Oostenrijk en later Frankrijk te kunnen riskeren en Duitsland onder leiding van Pruisen kunnen verenigen. De Russen gingen daarbij van twee overwegingen uit. In de eerste plaats dat de vroegere Pruisische vriendschap en trouw zouden blijven voortbestaan, hetgeen met het oog op het feit dat het Duitse Rijk inmiddels door Pruisen werd geleid natuurlijk voordelen met zich mee zou kunnen brengen. En ten tweede meenden zij door hun houding van 1866 en 1870 zonder meer aanspraak te kunnen maken op erkentelijkheid, op een tegenprestatie.
In plaats dat Bismarck hun nu deze wederdienst bewees, deed 'hij precies datgene wat hij zelf in 1866 en 1870 en niet in de laatste plaats met Russische

hulp zo angstvallig vermeden had, namelijk een bilateraal conflict tot onderwerp van een Europees congres maken. En op dat congres werden de door Rusland behaalde voordelen in aanzienlijke mate beknot. Bismarck beweerde later dat hij op het Congres van Berlijn bijna de rol van een extra Russische vertegenwoordiger had gespeeld en er moet hem zeker veel aan gelegen zijn geweest de grote teleurstelling, die het Congres voor Rusland betekende, zo veel mogelijk te verzachten. Dat verandert niets aan het feit, dat hij door het Congres als zodanig en door hetgeen daar werd besloten Rusland gedwarsboomd heeft. Bismarck beroofde een zegevierend Rusland van een deel van de vruchten van zijn overwinning en schonk bovendien Oostenrijk, dat niet had meegevochten en Ruslands permanente rivaal op de Balkan een onverdiende compensatie, namelijk het recht Bosnië en de Herzegowina te bezetten. Het is begrijpelijk, dat de Russen zich diep teleurgesteld en gegriefd toonden en dat in de Russische pers en in de Russische diplomatie, ja zelfs in de verhouding tussen de vorstenhuizen, in de jaren 1878 en 1879 krachtige anti-Duitse en tegen Bismarck gerichte tendensen te bemerken waren. En een geprikkelde Bismarck antwoordde in 1879 met een bondgenootschap tussen het Duitse Rijk en Oostenrijk-Hongarije

Een diepe cesuur! Men kan zelfs bijna spreken van een politieke draai van honderdtachtig graden vergeleken met 1867. Toen had Bismarck, door Rusland gedekt, Oostenrijk buiten Duitsland gehouden. Nu was dat land weer met Duitsland verbonden, tegen Rusland.

Wellicht heeft Bismarck het Duits-Oostenrijkse bondgenootschap niet als iets blijvends bedoeld, maar het is dat nu juist wel geworden. Want dit bondgenootschap had na verloop van tijd als natuurlijk resultaat een Russisch-Frans bondgenootschap ten gevolge. De alliantie tussen Rusland en Frankrijk was geen toevallige improvisatie van de jaren negentig. Zij kwam -- men kan wel zeggen onweerstaanbaar tot ontwikkeling sinds het Duits-Oostenrijkse bondgenootschap van 1879. Daarin ligt haar oorsprong. Natuurlijk bestond er nog onduidelijkheid rond deze bondgenootschappen. Rusland had geen rechtstreeks conflict met Duitsland, evenmin als Frankrijk met Oostenrijk. Maar Duitsland en Oostenrijk waren nu bondgenoten. Vanaf dat moment werd zowel in Rusland als in Frankrijk de neiging steeds sterker hier een duurzaam eigen bondgenootschap tegenover te stellen.

In 1881 was hij er ondanks de diepe ontstemming die er heerste tussen Petersburg en Berlijn en ondanks de aanhoudende vijandschap tussen Petersburg en Wenen in geslaagd, nog een soort alliantie tussen de drie tot stand te brengen: de Drie-keizer-entente. Dit overigens met grote moeite en met nogal gezochte argumenten, doordat hij de vroegere monarchale solidariteit tegenover het liberaal-democratische westen uit de mottenballen haalde. Maar de Driekeizersbond heeft het maar zes jaar uitgehouden. Het was een te gekunsteld verbond, te zeer in strijd met de logische ontwikkeling. Zoals in het algemeen

Bismarcks politiek van bondgenootschappen in de jaren tachtig een virtuoze gewildheid, bijna een zekere frivoliteit bezit.
Omstreeks 1882 bracht Bismarck nog een tweede, niet minder onnatuurlijk bondgenootschap tot stand, namelijk de Triple Alliantie tussen Duitsland, Oostenrijk en Italië. In beide gevallen was het de bedoeling, dat hij twee natuurlijke tegenstanders door de bemiddeling van Duitsland tot kunstmatige bondgenoten maakte. Oostenrijk en Italië waren namelijk vanwege Trentino en Triëst, die tot Oostenrijk behoorden maar door Italië als niet-bevrijde Italiaanse gebiedsdelen werden beschouwd, net zulke natuurlijke vijanden als Oostenrijk en Rusland dit waren met betrekking tot opvolging van Turkije op de Balkan. Toen in 1886 de Drie-keizer-entente brak, deed Bismarck iets wat strikt genomen ongeoorloofd was. Hij sloot achter de rug van het verbonden Oostenrijk om een geheim verdrag met Rusland dat lijnrecht inging tegen het Duits-Oostenrijkse bondgenootschap: het zogenaamde Herverzekeringsverdrag. Het 'Herverzekeringsverdrag' verleende Rusland de hegemonie over Bulgarije en beloofde welwillende neutraliteit, zelfs in het geval van een Russische verovering van Constantinopel. Het ontkrachtte daarmee niet alleen het verbondsverdrag met Oostenrijk van 1879, maar zette ook vraagtekens bij het 'eerlijke makelaarschap' van Bismarck op het Congres van Berlijn. Men heeft wel ter Bismarcks verontschuldiging opgemerkt, dat hij zijn bondgenootschappen van de jaren tachtig niet afsloot op grond van wat deze normaal gesproken beogen — namelijk een op handen zijnde oorlog — , maar dat hij met zijn acrobatische, zelfs tegenstrijdige verdrag politiek van deze jaren zo'n oorlog nu juist wilde voorkomen. Men zal dit niet kunnen ontkennen. Terwijl de Duitse en Oostenrijkse generale staven aan het einde van de jaren tachtig al ijverig knutselden aan plannen voor een preventieve aanvalsoorlog tegen Rusland, schreef hij aan de chef van het militair kabinet: 'Onze politiek heeft tot taak, de oorlog, indien mogelijk, geheel te voorkomen, en, als dat niet gaat, hem in ieder geval uit te stellen. Aan een andere politiek zou ik niet kunnen meewerken. 'Men zou nog menige soortgelijke, voor intern dienstgebruik geschreven en daarom geheel geloofwaardige uitlating van Bismarck uit de late jaren tachtig kunnen aanhalen om het bewijs te leveren dat hij inderdaad het belang van zijn Duitse Rijk vereenzelvigde met dat van vrede in Europa. Geen van zijn opvolgers heeft dit met eenzelfde vastberadenheid gedaan en het feit dat Bismarcks instelling op diep pessimisme gebaseerd was, doet aan de waarde ervan geen afbreuk. ('Als wij naar Gods beschikking in de volgende oorlog de verliezers zouden zijn,' luidt het in een brief uit 1886 aan de minister van oorlog, 'dan lijdt het voor mij geen twijfel, dat onze overwinnende vijanden elk middel zullen toepassen om te voorkomen dat wij er ooit of zeker niet tijdens de volgende generatie weer bovenop komen... , nu deze mogendheden gezien hebben hoe sterk een verenigd Duitsland is. .. Wij kunnen na een ongelukkige campagne er zelfs niet eens zeker van zijn het huidige Rijk enigszins bijeen te houden.') Bismarcks politiek na de stichting van het Rijk is

de enige zonder restricties op vrede gerichte politiek geweest, die het Duitse Rijk gedurende zijn bestaan heeft gevoerd. En toch heeft Bismarck met al zijn groot staatsmanschap en met de beste en eerlijkste bedoeling tijdens zijn regeerperiode niet alles bereikt wat hij had willen bereiken. Zelf heeft hij het Duitse Rijk bij zijn stichting in de grote mogendheid Frankrijk een niet tevreden te stellen duurzame tegenstander, een zogenaamde 'erfvijand', bezorgd; en voorts effende hij door zijn politiek tijdens en na het Congres van Berlijn de weg voor een bondgenootschap tussen Frankrijk en Rusland. Tegelijkertijd ging Bismarck met Oostenrijk een vertrouwensrelatie aan, die voorzienbaar conflicten in zich borg hoewel hij deze trachtte te voorkomen. Want in tegenstelling tot het Duitsland van Bismarck was Oostenrijk niet tevreden. Oostenrijk wenste, evenals Rusland, de Turkse erfenis in Europa; hierdoor stond een toekomstig conflict tussen Oostenrijk en Rusland vast. Tegen Bismarcks diepste bedoeling in is Duitsland reeds vanaf 1878/1879 in dit conflict verwikkeld geraakt en het heeft zich daaruit niet meer kunnen bevrijden. Zoals bekend was dit conflict in 1914 de directe aanleiding tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Maar op de achtergrond stond bij de Eerste Wereldoorlog een tweede conflict, waarvoor Bismarck (ondanks zijn anti-Engelse politiek van 1884/1885) niet de voedingsbodem had gelegd: een conflict tussen het Duitse Rijk en Engeland. Dat ontstond pas in de periode na Bismarck als resultaat van de 'wereldpolitiek' van Wilhelm II.

De keizertijd

Het vertrek van Bismarck in maart 1890 had twee onmiddellijke gevolgen, een voor wat betreft de binnenlandse en een ten aanzien van de buitenlandse politiek: de socialistenwet werd afgeschaft en het Herverzekeringsverdrag met Rusland werd niet verlengd. De effecten hiervan lagen op lange termijn. Er ontstond niet meteen diepgaande onenigheid met Rusland, en evenmin traden er dadelijk veranderingen op in de houding van de sociaaldemocraten. Echter, om met de laatsten te beginnen, op lange termijn veranderde er des te meer. In de daaropvolgende jaren verloor de SPD geleidelijk haar karakter van revolutionaire partij, en werd zij een reformistische partij. Hiermee richten wij onze aandacht eerst op de binnenlandse politiek van het keizerrijk om de grote sfeerverandering aan te geven die al zeer snel na het ontslag van Bismarck optrad en die zich tot aan het uitbreken van de oorlog in 1914 voortdurend duidelijker manifesteerde. Zoals wij hebben weergegeven, stond de binnenlandse politiek van het Rijk onder Bismarck niet onder een gelukkig gesternte: het was een periode die over het geheel gekenmerkt werd door geremdheid en onvrede bij bijna alle politieke kringen in Duitsland en daarbij kwam nog de aanhoudende economische malaise, die overigens nog tot enkele jaren na Bismarck aanhield. De grote economische kentering en opleving

kwam in 1895. De golf van hoogconjunctuur die toen begon, hield vrijwel onverminderd aan tot aan de Eerste Wereldoorlog. Er deden zich alleen in 1901 en 1908 twee kleine recessies voor, maar over het geheel gezien was de keizertijd een periode van economische bloei en algemene voorspoed, die ook de arbeidersklasse omvatte. De Duitse sociaaldemocratische partij was immers vanaf haar oprichting een revolutionaire partij geweest, die de maatschappij volledig wilde veranderen. Onder de invloed van de Eerste Internationale werd deze tendens nog sterker. De SPD werd de partij van de wereldrevolutie — theoretisch dan, want de revolutie lag steeds een tikje in de toekomst. Maar zij was en bleef tot diep in de jaren negentig het sociaaldemocratische visioen.
Toen begon zich binnen de sociaaldemocratie een stroming te ontwikkelen, die bekend werd onder de naam 'revisionisme'. De revisionisten verkondigden: wij hebben geen revolutie nodig; wij moeten langzaam maar zeker in de maatschappij en in de staat zoals wij die aantreffen ingroeien, om hem op zekere dag te kunnen overnemen.
Officieel vond deze ontwikkeling voorlopig in de partij geen ingang; in de eeuwige discussies op partijcongressen over het revisionisme dolven de revisionisten met grote regelmaat het onderspit. Desondanks werden zij in de loop der tijd ongemerkt steeds sterker, hetgeen opeens bleek in 1914, toen de sociaaldemocraten voor de oorlogsbegroting stemden, en nog sterker in 1918, toen zij na de verloren oorlog bereid waren 'in de bres te springen', zoals hun partijvoorzitter Ebert het uitdrukte
Na het vertrek van Bismarck ontwikkelde zich zoiets als een superioriteitsgevoel. Zeer veel Duitsers in de tijd van Wilhelm II, Duitsers uit alle lagen van de bevolking, hadden opeens een groot nationaal visioen, een nationaal doel voor ogen: wij worden een wereldmacht, wij breiden onze invloed over de gehele wereld uit, Duitsland vooraan in de wereld!
Tegelijkertijd kreeg hun patriottisme een ander karakter. Wat de Duitsers uit die tijd bezielde en elan gaf, hun 'nationalisme', was niet zo zeer een saamhorigheidsgevoel als wel het bewustzijn iets heel bijzonders, de macht van de toekomst, te zijn. Deze verandering hing ook samen met het feit dat leven door de technisch-industriële ontwikkeling aangenamer werd. Menkon nu telefoneren, men had door het omdraaien van een knopje elektrisch licht, men kon, als men erg vooruitstrevend was, al een soort radiozendinstallatie bouwen — men zocht, en dat nog wel als Duitser, zijn weg in onvermoede nieuwe werelden.
De Duitsers waren in Europa destijds op veel gebieden leidinggevend. Terwijl de vooruitgang in Engeland nog maar langzaam en in Frankrijk nog langzamer op gang kwam en Rusland nog geheel in de beginfase van de industrialisatie verkeerde, werd Duitsland in technisch-industrieel opzicht in een onstuimig tempo gemoderniseerd en het was daar ook bijzonder trots op. Helaas uitte dit alles zich vaak in een pochende, bovenmatig zelfbewuste, arrogante houding die iemand nu, als hij kennisneemt van uitlatingen uit die tijd, op de zenuwen werkt.

Maar het karakter van het bondgenootschap tussen grootgrondbezit en grootindustrie veranderde gedurende de keizertijd; de werkelijke macht binnen dit kartel kwam steeds minder bij de landbouw en steeds meer bij de industrie te liggen. Duitsland was al onder Bismarck op grote schaal veranderd van een agrarische staat in een industriële staat, maar pas ten tijde van Wilhelm II ontwikkelde de industrie zich in een mate zoals nauwelijks in enig ander land, met uitzondering van het verre Amerika. En door de middelen ervoor beschikbaar te stellen, daagde zij praktisch uit tot het voeren van een expansionistische machtspolitiek, een imperialistische politiek. Een zeker verband tussen de Duitse buitenlandse politiek en de Duitse industriële en commerciële expansie in de wereld valt niet te ontkennen.

Het einde van de negentiende en ook nog het begin van de twintigste eeuw was in Europa een tijdperk van koloniaal imperialisme. Alle grotere Europese mogendheden probeerden buiten Europa te expanderen, 'wereldpolitiek' te bedrijven, 'wereldmachten' te worden. Engeland was ermee begonnen en was het verst gekomen: het Britse empire was destijds, tenminste op het eerste gezicht, een bijzonder sterke wereldmacht. Maar ook Frankrijk heerste over een groot koloniaal rijk in Azië en bezat nog meer territorium in Afrika. Rusland breidde zich op grote schaal naar het oosten uit en zelfs kleinere landen, zoals Nederland en België, later ook in zekere zin Italië, en van oudsher Spanje en Portugal bezaten koloniën. In geheel Europa kwam een op dat moment volstrekt logisch schijnend denkbeeld onweerstaanbaar tot ontwikkeling: het zuiver Europese machten evenwichtssysteem had zijn tijd gehad en stond op het punt plaats te maken voor een systeem van wereldmachten; een systeem waarin de Europese mogendheden die net zoals vroeger de prioriteit opeisten, grote koloniale rijken zouden stichten en het Europese evenwicht zouden omzetten in een wereldwijd evenwicht, met Europa als centrum.

Voor wie dit denkbeeld koesterde en ook in Duitsland dachten nu veel vooraanstaande figuren er zo over was het Duitse Rijk zeker in verhouding tot zijn industriële macht ver achtergebleven. Zeker, Bismarck had ooit enkele Afrikaanse koloniën gesticht (om er kort daarna geen aandacht meer aan te besteden), maar van een Duits wereldrijk kon men niet spreken. Duitsland was nog steeds een Europese grote mogendheid, geen wereldmacht. Maar nu wilde het een wereldmacht worden.

Door deze wereldpolitiek kreeg het Rijk het nu echter onvermijdelijk aan de stok met Engeland als de hegemonie bezittende wereldmacht. De Duitsers wilden het Britse empire niet vernietigen, zo ver gingen zij toen — en overigens ook later — nooit. Zij waren echter van mening, dat het door Engeland bestuurde Europese evenwicht vervangen moest worden door een wereldwijd evenwicht, waarin Duitsland naast de oudere koloniale mogendheden een gelijkwaardige wereldmacht was, terwijl de status van Engeland teruggebracht moest worden tot die van even gelijkwaardige wereldmacht. Rijkskanselier

Bülow vatte het samen in de formulering: 'Wij willen niemand in de schaduw zetten, maar wij willen ook een plaatsje onder de zon.
Het merkwaardige feit doet zich nu voor, dat de Duitsers in de tijd van Wilhelm II helemaal niet veel nieuwe overzeese gebieden hebben verworven. In de jaren negentig kregen zij, heel ver weg, als pachtgebied de Chinese provincie Kiangsoe in handen (de pachtovereenkomst zou overigens in 1987 geëxpireerd zijn), en zij liepen daarmee ver op de gebeurtenissen vooruit, want de schijnbaar op handen zijnde verdeling van China onder de Europese grote mogendheden was wel voortdurend onderwerp van gesprek, maar werd, zoals wij weten, nimmer werkelijkheid. Bovendien namen zij een aantal eilandjes in de Zuidzee in bezit, eveneens heel ver weg en zeer moeilijk te verdedigen als dat ooit nodig mocht zijn. Voor het overige onderging het Duitse koloniale rijk geen uitbreiding van betekenis, ook later niet. Het bleef steeds toekomstmuziek.
Maar de Duitsers, planmatig als zij nu eenmaal zijn, waren van mening dat de opbouw van een Duitse oorlogsvloot noodzakelijk was voor Duitslands positie als wereldmacht, dat het begin daarvan lag bij een Duitse 'heerschappij ter zee'. Hetgeen ook wel logisch leek. Als men een wereldmacht wilde worden, als men in de race om koloniën wilde bijblijven en succes wilde hebben, dan moest men om te beginnen kunnen beschikken over het daartoe geëigende instrument: een omvangrijke vloot die het eerst mogelijk zou maken deze gebieden overzee in bezit te nemen en ze later zou kunnen verdedigen. Maar het was niet minder logisch, dat met een dergelijke vlootpolitiek onvermijdelijk de verhouding met Engeland opnieuw vijandig zou worden, want Engeland moest zich wel geprovoceerd voelen door de opbouw van een grote, tot concurrentie in staat zijnde Duitse marine. Dat woog in zoverre dubbel zwaar, omdat men op het continent toch al tegenover een Frans-Russische alliantie stond, met derhalve als vooruitzicht dat elke Europese oorlog voor Duitsland een oorlog op twee fronten zou betekenen. In deze situatie zou het eigenlijk het meest voor de hand gelegen hebben een toenadering tot Engeland te zoeken, waartoe zeker mogelijkheden leken te bestaan.
Ik vermeldde in het voorgaande al in het kort, dat de overgang van het tijdperk-Bismarck naar het tijdperk-Wilhelm II in de buitenlandse politiek vloeiend verliep. Tot de vlootpolitiek werd pas in 1898 besloten en in hetzelfde jaar werd ermee begonnen. In de tussenliggende acht jaar ondernam Duitsland pogingen om zijn bondgenootschap met Oostenrijk-Hongarije en Italië door een alliantie met Engeland of tenminste door een entente -- hoewel deze term destijds nog onbekend was door een akkoord te verbreden en te versterken. Deze mogelijkheid had al in de laatste jaren van Bismarck in de lucht gehangen. Er bestond toen tussen Engeland en Rusland een voortdurende slechte verstandhouding, met daarbij steeds ook de kans op een conflict. En al op het Congres van Berlijn in 1878 heeft Bismarck, dit ter herinnering, in eerste instantie getracht een Engels-Russische oorlog te voorkomen. In 1887 leefde de vijandschap weer krachtig op en er ontstond een zogenaamde Middellandse Zee-

alliantie, een overeenkomst tussen Oostenrijk, Italië en Engeland om tegen de Russen op te treden wanneer dezen weer richting Constantinopel zouden optrekken.
Het zou toen voor de hand hebben gelegen dat Duitsland zich bij dit verbond aansloot. Er zou daarmee een duurzame combinatie zijn ontstaan tussen Duitsland, Oostenrijk, Italië en Engeland enerzijds en Rusland en Frankrijk anderzijds. Weliswaar zou Duitsland ook in deze constellatie wellicht een oorlog op twee fronten hebben moeten voeren maar dan met Engelse rugdekking, waardoor zo'n oorlog misschien gewonnen kon worden, in ieder geval betere vooruitzichten bood dan later het geval was.
Bismarck heeft dit niet gedaan. Hij heeft steeds getracht de mogelijkheid van keuze tussen Engeland en Rusland voor Duitsland open te houden, misschien met in zijn achterhoofd zelfs de gedachte, in het ergste geval Oostenrijk te laten vallen en de vroegere Duits-Russische samenwerking te herstellen. Hij was zelf niet toegetreden tot de Middellandse Zee-alliantie die hij wel bevorderde, maar had integendeel een tegemoetkomende houding aangenomen tegenover het nu wat geïsoleerd geraakte Rusland en het twijfelachtige 'Herverzekeringsverdrag' gesloten. Maar dit Herverzekeringsverdrag werd meteen na Bismarcks vertrek, toen het verlengd zou moeten worden, opgezegd, en daarmee verdween het laatste kleine obstakel voor de Russische alliantie met Frankrijk, waaraan al sinds 1878/1879 gewerkt werd. Zij werd in 1894 officieel gesloten. Des te logischer was het nu voor Duitsland zijn toevlucht te nemen tot het oude, nog steeds bestaande Middellandse Zee verdrag en zich nauwer bij Engeland aan te sluiten.
Bismarcks opvolger Caprivi ondernam daartoe pogingen. Men herinnert zich nu nauwelijks meer de kort na zijn ambtsaanvaarding gesloten Duits-Engelse ruilovereenkomst, waardoor Engeland Zanzibar en Duitsland Helgoland verwierf; het moest het begin zijn van een verdere toenadering. Tijdens Caprivi's regering en nog enige tijd daarna hield dit soort toenaderingspogingen aan. De betrekkingen tussen Duitsland en zijn bondgenoten enerzijds en Engeland anderzijds waren in de jaren tot 1897, de jaren van de zogenaamde nieuwe koers, over het algemeen niet slecht. Van een Engels-Duitse vijandschap was destijds beslist geen sprake. Zelfs toen in 1897 het besluit inzake de vlootbouw werd genomen en Tirpitz, de architect van de Duitse oorlogsvloot, er in Duitsland een enorme propaganda voor op gang bracht die uit de aard der zaak wel een anti-Engels karakter moest dragen had dit niet meteen een verwijdering tussen Duitsland en Engeland tot gevolg. Integendeel: een groepering binnen de Engelse regering ondernam pogingen, Duitsland zijn vloot-en wereldmacht plannen op laten we zeggen, vriendschappelijke wijze uit het hoofd te praten en zich op het vasteland te beschermen door een met Duitsland te sluiten bondgenootschap, Tussen 1898 en 1901 Vonden voortdurend oriënterende besprekingen van echte onderhandelingen kan men niet spreken over mogelijke coalities tussen Engeland en Duitsland plaats. Zij liepen ten slotte op niets uit.

De belangrijkste oorzaak daarvan was, dat de Duitsers dachten: voor Engeland zijn we in ieder geval veilig; als Engeland zich nu al 'meldt', terwijl onze vloot voor het grootste deel alleen nog maar op papier bestaat, zal het pas echt een bondgenootschap willen als onze maritieme kracht toegenomen is.
In de Engelse politiek kwam de ommekeer betrekkelijk laat, namelijk pas in 1904 voor wat de toenadering tot Frankrijk, en pas in 1907 voor wat de toenadering tot Rusland betrof. In 1904 legde Engeland zijn koloniale ruzies met Frankrijk, die tegen het einde van de negentiende eeuw nog eens gevaarlijk waren geëscaleerd, grotendeels bij. De kern van het Brits-Franse koloniale vergelijk was, dat de Fransen afzagen van Egypte en dat de Engelsen hen in ruil daarvoor de vrije hand lieten in het toen nog niet gekoloniseerde Marokko. En juist daar probeerden nu de Duitsers de Franse en Engelse vreugde over deze nieuwe 'entente cordiale' te vergallen door partij te kiezen tegen Frankrijk — het was de eerste keer dat zij zich actief bemoeiden met een koloniaal vraagstuk. Het betekende de eerste echte crisis in de lange periode van vrede tussen 1890 en 1914: de eerste Marokkaanse crisis — het begin ervan was dat de Duitsers de keizer naar Tanger stuurden en hem een soort garantieverklaring van Marokkaanse zelfstandigheid ten opzichte van Frankrijk lieten afleggen. Deze crisis toonde heel duidelijk het gebrek aan coördinatie in de Duitse buitenlandse politiek aan. In 1905 was Rusland in een oorlog met Japan verwikkeld, die voor Rusland slecht afliep; het land beleefde zijn eerste revolutie en werd als machtsfactor in Europa tijdelijk vrijwel uitgeschakeld. In de Duitse generale staf, die destijds geleid werd door Alfred von Schlieffen, een prominente persoonlijkheid in de Duitse politiek toentertijd, ontwikkelde zich naar aanleiding hiervan het denkbeeld van een preventieve oorlog tegen Frankrijk. De Russisch Franse alliantie leek tijdelijk lamgelegd, Rusland was niet tot optreden in staat, Frankrijk had zich door de overeenkomst inzake de koloniën politiek vastgelegd op een toenadering tot Engeland: het leek Von Schlieffen dat er nu een kans was om, met Marokko als voorwendsel, met Frankrijk 'af te rekenen'. Hij achtte de tijd rijp, Frankrijk in een beperkte oorlog, waarin Rusland niet daadwerkelijk kon ingrijpen en Engeland op het continent nauwelijks een rol van betekenis kon spelen, zo te verzwakken, dat het voor toekomstige coalities tussen de grote mogendheden voor geruime tijd niet meer in aanmerking zou komen.
Dit plan van de generale staf werd door de destijds meest invloedrijke man op buitenlandse zaken, 'adviserend raadsheer' Holstein, goedgekeurd, en hij overreedde rijkskanselier en minister van buitenlandse zaken Bülow deze politiek te steunen. Bülow wilde echter geen oorlog, hij wenste een diplomatieke overwinning, die de Fransen duidelijk zou maken dat in geval van nood noch de alliantie met Rusland noch de entente met Engeland hen iets zouden helpen en die hen bij gelegenheid weer zou doen openstaan voor latere

politieke combinaties met Duitsland. De keizer ten slotte wilde geen crisis en al helemaal geen oorlog. In tegenspraak tot verschillende, niet zo goed overkomende, opschepperige uitlatingen die hij bij tijd en wijle deed, had Wilhelm II in wezen een gevoelig, nerveus en vredelievend karakter. Hij liet zich zeer tegen zijn zin naar Tanger sturen en is later in de daaruit voortvloeiende crisis steeds voor verdere stappen teruggeschrokken.

Biilow behaalde niettemin zijn succès d'estime. De Franse minister van buitenlandse zaken trad af, en Biilow werd net zoals Bismarck na de overwinning van 1870/1871 in de vorstenstand verheven. Alles leek uitstekend geregeld, doordat ten slotte een conferentie van Europese mogendheden nog als hoogtepunt zou vaststellen, dat Duitsland wederom, zoals op het Congres van Berlijn, met algemene instemming een internationale crisis in der minne had geschikt dit keer overigens een crisis die het zelf had opgeroepen. Maar deze vlieger ging niet op. De conferentie over Marokko in het Spaanse Algeciras liep uit op een blamage en een waarschuwing voor de Duitse politiek. Het bleek namelijk, dat behalve Oostenrijk geen enkele grote mogendheid stelling nam tegen Frankrijk, zodat Frankrijk uiteindelijk een vergaande hegemonie, men kan wel zeggen een koloniale heerschappij, over Marokko werd toegekend, slechts afgezwakt door enkele compromissen op detailpunten, bedoeld om de Duitsers hun gezicht niet helemaal te doen verliezen.

De crisis van 1905, de eerste van de drie grote crises van het keizerrijk voor de Eerste Wereldoorlog, liet dus al duidelijk zien dat Duitsland te hoog gegrepen had. In feite was men bezig een hechtere band tussen Engeland, Frankrijk en Rusland te bewerkstelligen — dus het tegenovergestelde van wat men beoogde te bereiken. In plaats van een nieuwe stap naar de voorgenomen wereldpolitiek te kunnen zetten, werd men er hardhandig aan herinnerd dat Duitslands positie in Europa geenszins verzekerd was — dat een onvoorzichtige manoeuvre er elk moment toe kon leiden dat het coalitie-schrikbeeld van Bismarck werkelijkheid werd.

Drie jaar later volgde een crisis van geheel andere aard, die uiteindelijk het voorspel tot de Eerste Wereldoorlog zou blijken te zijn. In oktober 1908 probeerde Rusland in overleg met Oostenrijk een politieke manoeuvre uit te voeren, die voor de Russen de vrije doorvaart door de Turkse zeestraten mogelijk moest maken. Oostenrijk zou, zo luidde de geheime afspraak tussen Petersburg en Wenen, niet protesteren wanneer Rusland de vrije doortocht door de zee-engten zou eisen; in ruil daarvoor zou Rusland, wanneer het succes had, Oostenrijk de formele annexatie van Bosnië en de Herzegovina gunnen die inmiddels al sinds 1878 door dit land als bezette gebieden werden bestuurd. Nu was echter voor de vrije doortocht door de Turkse wateren niet alleen de toestemming van Oostenrijk nodig, maar ook die van Engeland en Frankrijk, zoals was bepaald bij het Verdrag van Berlijn van 1878. Deze toestemming

kreeg Rusland niet. Maar terwijl de Russen daarover nog in onderhandeling waren, annexeerde Oostenrijk alvast Bosnië en de Herzegovina. Het gevolg was hevige spanningen tussen Oostenrijk en Servië, dat toen al door Rusland beschermd werd. Servië dreigde met oorlog, indien Oostenrijk de annexatie van Bosnië en de Herzegovina niet ongedaan maakte. Hiervan was in het najaar van 1908 een grote Balkancrisis het gevolg: direct de dreiging van een oorlog tussen Oostenrijk en Servië, indirect — zoals later in 1914 de dreiging van een Russisch ingrijpen ten gunste van Servië.
Hier nu mengde het Duitse Rijk, als trouwe bondgenoot van Oostenrijk en arbiter over dit deel van Europa, zich in het conflict. Het eiste van de Russen dat zij Servië zouden terugfluiten en de annexatie van Bosnië erkennen. Anders zou Duitsland zich met heel zijn macht achter Oostenrijk opstellen en de ontwikkeling op haar beloop laten. In 'schitterende wapenrusting', zoals het destijds in de Duitse publiciteit heette, had Duitsland zich naast Oostenrijk tegenover Rusland opgesteld en dit land vernederd. Petersburg zag zich gedwongen toe te geven op grond van de simpele overweging dat Rusland zich zo kort na de verloren oorlog tegen Japan en na de revolutie van 1905 nog niet voldoende hersteld had om een oorlog met Duitsland en Oostenrijk te kunnen aangaan, ook al was er de versterking en dekking door de alliantie met Frankrijk. Rusland trok zich terug en Duitsland had deze keer inderdaad een diplomatieke overwinning behaald. Deze bleek echter op den duur even nutteloos en gevaarlijk als de hooguit halve overwinning op Frankrijk in 1905. Want Rusland voelde zich van nu af aan gedwongen zo snel mogelijk weer op krachten te komen. Zoiets als 'Bosnië' mocht het land niet nog eens overkomen. Met de Bosnische crisis van 1908/1909 had Duitsland reeds het voorterrein betreden van de oorlog op het Europese continent, die ten slotte in 1914 zou uitbreken.
En vervolgens was er in 1911 de tweede Marokkaanse crisis. Ik wil er niet tot de details op ingaan. Frankrijk had misschien — het is een kwestie van interpretatie — de voorwaarden van het Verdrag van Algeciras enigszins overschreden door zich verder naar Zuid-Marokko uit te breiden dan daarin was vastgelegd. De Duitsers maakten nu een dreigend gebaar door een kanonneerboot naar het Zuid Marokkaanse Agadir te sturen, en er ontstond opnieuw een confrontatie met Frankrijk, die uiteindelijk weer vreedzaam werd bijgelegd, zelfs met een klein Duits succesje: de Fransen verklaarden zich bereid een klein deel van de Kongo aan Duitsland af te staan, als schadeloosstelling voor het feit dat Duitsland afzag van elke invloed in Zuid-Marokko. Het was overigens de eerste koloniale uitbreiding die Duitsland sinds Bismarck in Afrika had bereikt. Maar deze tweede Marokkaanse crisis had een nog fatalere consequentie dan de eerste en de Bosnische crisis: nu verscheen namelijk Engeland voor het eerst bijna reeds als bondgenoot van Frankrijk op het toneel.

Voordien had het zich in zijn beide ententes, die van 1904 met Frankrijk en die van 1907 met Rusland, bewust gedistantieerd van een feitelijk bondgenootschap. Het had overzeese conflicten met Frankrijk en later ook met Rusland (in Perzië) bijgelegd en daardoor de handen vrij gekregen om zich, wanneer dat wenselijk leek, bij een Frans-Russische samenwerking te kunnen aansluiten. Met Frankrijk hadden er al geheime militaire voorbesprekingen plaatsgevonden, maar een feitelijk verbond was daarmee nog niet gesloten. Engeland had zich nog op geen enkele wijze gebonden om in een continentale oorlog de zijde van de Frans-Russische alliantie te kiezen.
Niettemin werd nu voor het eerst een lid van het Engelse kabinet, de minister van financiën en latere oorlogspremier Lloyd George, naar voren geschoven om in een sensationele rede, die in Duitsland als een provocatie werd ervaren, te verklaren dat Engeland niet werkloos zou blijven toezien wanneer Frankrijk werd bedreigd. Bovendien begonnen in hetzelfde jaar, 1911, opnieuw besprekingen tussen de generale staven van Engeland en Frankrijk, die tot meer concrete resultaten leidden dan de vorige van 1904/1905. Men ontwierp het plan dat in een Frans Duitse oorlog een Engels expeditieleger op de uiterste linkervleugel van de Fransen zou opereren. De wolken trokken zich zodanig samen, dat men vanaf 1911 kan spreken van een groeiende oorlogssfeer.
En toch werd in deze periode nog eenmaal een grootscheepse poging ondernomen om tot een Duits-Engels vergelijk te komen. Men kan niet zeggen dat één van de betrokken mogendheden in 1911 in feite al tot een grote oorlog besloten had; zeker van Engeland niet. Alleen stelden alle landen zich op zulk een oorlog in en troffen zij voorbereidingen, in eerste instantie natuurlijk militair. In Frankrijk werd de diensttijd tot drie jaar verlengd, in Duitsland werd in 1913 het leger sterk uitgebreid, iets waarmee opmerkelijk genoeg ook de sociaaldemocraten akkoord gingen (de uitbreiding werd door middel van een vermogensheffing gefinancierd, hetgeen het hun gemakkelijker maakte ermee in te stemmen). Rusland was al sinds de Bosnische crisis begonnen zijn bewapening bijzonder sterk op te voeren, en vooral zijn strategische spoorwegnet in Polen uit te breiden, zijn vestingen te versterken en een veel krachtiger artillerie te ontwikkelen. Het waren overigens op de lange termijn gerichte inspanningen, waarvan men aannam dat de Russen ze pas omstreeks 1916/1917 zouden hebben voltooid.
In deze periode nu, waarin iedereen een oorlog tussen de twee grote allianties op het Europese continent als een dreigende, reële mogelijkheid onder ogen begon te zien — in deze periode deden Duitsland en Engeland een laatste poging om tot overeenstemming te komen. Duitsland wenste Engeland zo mogelijk buiten deze oorlog te houden; vanuit het Engelse standpunt gezien was het hoofddoel het dreigende Engels Duitse conflict van zijn scherpe kanten te ontdoen. De Duitse poging beoogde een grootscheeps koloniaal akkoord, vergelijkbaar met de vroegere overeenkomsten tussen Engeland en Frankrijk in 1904 en tussen Engeland en Rusland in 1907. Men was bereid, de Duitse koloniale doeleinden

in overleg met Engeland vast te stellen en af te bakenen. De poging van Engelse zijde culmineerde in de zogenaamde Haldane-missie in het voorjaar van 1912; het ging Engeland daarbij in de eerste plaats om een wapenstilstand bij de vlootbewapeningswedloop. Dat was voor die tijd een zeer ongewoon denkbeeld. Tegenwoordig is ons de gedachte van 'bewapeningscontrole' zeer vertrouwd: de poging derhalve om een conflictsituatie op een bepaald terrein van de bewapeningswedloop door wederzijds overleg over de omvang van de bewapening af te zwakken. Dit was toen al een Britse doelstelling.
Het doel van de Duitsers bij de onderhandelingen met Haldane was, Engeland in geval van een grote oorlog op het Europese continent een neutraliteitsbelofte af te dwingen. Beide pogingen liepen op niets uit. De Engelsen waren niet bereid te beloven neutraal te blijven, omdat zij reeds toen vreesden dat Duitsland een tot het Europese vasteland beperkt blijvende oorlog zou kunnen winnen en zodoende aan zijn streven naar wereldmacht in de toekomst extra kracht zou kunnen bijzetten. En de Duitse staatssecretaris van marine Tirpitz was in tegenstelling tot rijkskanselier Bethmann Hollweg niet bereid een overeenkomst inzake bewapeningscontrole voor de strijdkrachten ter zee te sluiten, die de Duitse bewapeningsvrijheid zou hebben beperkt. In feite was de staatssecretaris van marine ondergeschikt aan de rijkskanselier. Maar de keizer, door het moderne denkbeeld van een controle op de bewapening welhaast beledigd, koos voor Tirpitz en tegen Bethmann Hollweg, die daarmee schaakmat werd gezet. Dientengevolge mislukte de Haldane-missie, wat uiteraard een verdere verhoging van de spanningen tussen Duitsland en Engeland betekende. En toch werd ook nog in de jaren 1913 en 1914 verder onderhandeld tussen de beide landen, weliswaar op minder opvallende wijze. Het ging daarbij om een tweevoudig koloniaal akkoord. Duitsland legde voor het eerst de kaarten van zijn koloniale program in Afrika in Londen op tafel. Het wenste de mogelijkheid te hebben om de Portugese koloniën, met name Angola en Mozambique, in zijn bezit te krijgen; men hield in die tijd rekening met een Portugees staatsbankroet, waardoor Portugal gedwongen zou zijn, zijn koloniën als het ware te verkopen. Bovendien wilde Duitsland ook, indien de gelegenheid zich voordeed, van België een gedeelte van de Belgische Kongo kopen om op die manier een aaneengesloten gebied in handen te krijgen, dat zich uitstrekte van Duits-Zuidwest-Afrika via Angola en Kongo tot Duits Oost-Afrika. Het Rijk zou verklaren daarmee tevreden gesteld te zijn, en Engeland zou een zekere compensatie uit het Portugese en eventueel Belgische koloniale bezit kunnen krijgen.
Het interessante is, dat deze onderhandelingen gekenmerkt werden door een tamelijk vriendelijke toon en uiteindelijk tot een soort voorlopig resultaat leidden in juni 1914, aan de vooravond van het uitbreken van de oorlog. Een overeenkomst dc toekomstige verdeling van de Midden Afrikaanse koloniën werd toen in Londen al geparafeerd, vanzelfsprekend in het diepste geheim. Zo leek een duidelijke ontspanning mogelijk juist op het terrein waar de Duits-

Engelse tegenstellingen oorspronkelijk waren ontstaan, op het spanningsveld van de koloniale politiek en de 'wereldpolitiek' Ook op een ander gedeelte van dit grote terrein vonden destijds besprekingen plaats tussen Engeland en Duitsland, die eveneens met succes bekroond leken te worden. Het Duitse streven naar wereldmacht kende in de jaren na 1900 twee aspecten: het was in eerste instantie gericht op een grote gebiedsuitbreiding in Afrika, maar daarnaast ook op een uitbreiding in Zuidoost-Europa, waarvan het overigens nog volkomen onduidelijk was op welke wijze dat zou moeten gebeuren. Er moest daarbij op basis van het Duits-Oostenrijkse bondgenootschap in combinatie met een nieuw bondgenootschap tussen Duitsland en Turkije een soort groot eenheidsgebouw worden opgetrokken, voorlopig van economische aard; men hoopte de Balkanstaten geheel of gedeeltelijk te kunnen dwingen deel van dit systeem te gaan uitmaken. Het idee werd gesymboliseerd door het grandioze project van een spoorwegverbinding tussen Berlijn en Bagdad, de beroemde 'Bagdad-spoorlijn'. Het Duitse Rijk wilde tot op zekere hoogte tussen de interessesferen van Engeland en Rusland een eigen invloedsfeer van aanzienlijke omvang creëren, waarbij overigens onduidelijk bleef hoe men daar in feite een politiek-economische eenheid tot stand wilde brengen en welke vorm deze zou moeten hebben, Want Oostenrijk beschouwde zich immers nog als een grote mogendheid en gedroeg zich ook als zodanig, en ook het Osmaanse rijk was nog steeds een, zij het afzakkende, zelfstandige mogendheid. Het Duitse Rijk beijverde zich destijds nauwe betrekkingen te onderhouden met het Osmaanse rijk, dat door de 'jongturkse' revolutie van 1908 een periode van verjonging scheen door te maken. Een Duitse militaire missie in Constantinopel moest het Turkse leger volgens Duitse maatstaven opleiden. Tegelijkertijd stelde men de Turken een politiek bondgenootschap in het vooruitzicht.
Het kon niemand ontgaan dat hier een Duitse machtsuitbreiding werd beoogd temeer omdat ook Engeland in het zuiden van het toenmalige Turkse rijk, het tegenwoordige Irak, grote belangen had. De aardolie begon in die tijd al een zekere rol te spelen. Ook hier moest dus, zo mogelijk op vriendschappelijke wijze, een afbakening tot stand worden gebracht tussen een Duitse en een Engelse invloedssfeer. Het leidde ertoe, dat de toenmalige Duitse rijkskanselier Bethmann Hollweg nu toch weer hoop begon te koesteren op Engelse neutraliteit bij een oorlog op het Europese vasteland. Deze neutraliteit was weliswaar nimmer toegezegd, maar Engeland had anderzijds ook nooit verklaard onder alle omstandigheden in een eventuele oorlog te zullen ingrijpen. Nu was men elkaar op het terrein van de koloniale politiek en de expansiepolitiek toch enigszins tegemoet gekomen, in ieder geval zo ver, dat vroegere tegenstellingen minder scherp leken. Zo was het ook gegaan met de entente tussen Engeland en Frankrijk en later met die tussen Engeland en Rusland. Waarom zou zich dan op deze wijze ook niet tussen Engeland en

Duitsland een betere relatie kunnen ontwikkelen, ondanks de voortdurende vlootrivaliteit? Misschien zelfs ook wel een soort entente, zodat Engeland, mocht er een oorlog in Europa uitbreken, in ieder geval in het begin tot een soort arbitrale neutraliteit zou besluiten.
Deze speculatie lag ten grondslag aan de politiek van Bethmann Hollweg tijdens de crisis in de zomer van 1914. Maar de plannen van de Duitse legerleiding zouden een lelijke streep door deze rekening halen.
Bovendien werd beoogd temeer omdat ook Engeland in het zuiden van het toenmalige Turkse rijk, het tegenwoordige Irak, grote belangen had. De aardolie begon in die tijd al een zekere rol te spelen. Ook hier moest dus, zo mogelijk op vriendschappelijke wijze, een afbakening tot stand worden gebracht tussen een Duitse en een Engelse invloedssfeer. Het leidde ertoe, dat de toenmalige Duitse rijkskanselier Bethmann Hollweg nu toch weer hoop begon te koesteren op Engelse neutraliteit bij een oorlog op het Europese vasteland. Deze neutraliteit was weliswaar nimmer toegezegd, maar Engeland had anderzijds ook nooit verklaard onder alle omstandigheden in een eventuele oorlog te zullen ingrijpen. Nu was men elkaar op het terrein van de koloniale politiek en de expansiepolitiek toch enigszins tegemoet gekomen, in ieder geval zo ver, dat vroegere tegenstellingen minder scherp leken. Zo was het ook gegaan met de entente tussen Engeland en Frankrijk en later met die tussen Engeland en Rusland. Waarom zou zich dan op deze wijze ook niet tussen Engeland en Duitsland een betere relatie kunnen ontwikkelen, ondanks de voortdurende vlootrivaliteit? Misschien zelfs ook wel een soort entente, zodat Engeland, mocht er een oorlog in Europa uitbreken, in ieder geval in het begin tot een soort arbitrale neutraliteit zou besluiten.
Deze speculatie lag ten grondslag aan de politiek van Bethmann Hollweg tijdens de crisis in de zomer van 1914. Maar de plannen van de Duitse legerleiding zouden een lelijke streep door deze rekening halen.

De Eerste Wereldoorlog

Met betrekking tot het Duitse aandeel in het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog is een geheel andere kwestie interessant. De eventuele oorlog van 1914 werd namelijk door de politieke leiding van het Duitse Rijk, dus vooral door rijkskanselier Bethmann Hollweg, geheel anders beoordeeld en gepland dan door de generale staf, en bovendien bleken de plannen van de generale staf in krijgskundig opzicht slecht te zijn. Het is de moeite waard deze beide uitgangspunten nader te bekijken.
Al sinds 1911 was in heel Europa een sfeer van oorlogsverwachting ontstaan. Men hield rekening met een militair conflict, men calculeerde het in alle opzichten reeds in als tamelijk waarschijnlijk en het was voor alle betrokkenen van belang zodanige regelingen te treffen, dat de oorlog begon onder voor hen zo gunstig mogelijke omstandigheden en met de best

mogelijke vooruitzichten. De gedachtegang van Bethmann Hollweg was zoals te concluderen valt uit alles wat men intussen weet over zijn denkbeelden in de jaren voor de oorlog zou uitbreken en dat er voor het Duitse Rijk drie voorwaarden waren waaronder hij kon worden gevoerd en misschien zelfs gewonnen kon worden: Oostenrijk moest meedoen, de sociaaldemocraten moesten hun steun verlenen, en Engeland moest neutraal blijven. Deze drie voorwaarden in aanmerking genomen was de situatie, die zich in 1914 na de moord in Sarajevo op de Oostenrijkse troonopvolger plotseling voordeed, waarschijnlijk gunstig. De oorlog zou in eerste instantie geen Duitse, maar een Oostenrijkse oorlog zijn, een Oostenrijkse oorlog tegen Servië. Als Rusland in die oorlog ingreep ten gunste van Servië, dan was het ten eerste zeker dat men Oostenrijk aan zijn kant had — het was immers in eerste instantie een Oostenrijkse en niet een Duitse oorlog — , en ten tweede kon men er eveneens vrijwel zeker van zijn dat de Duitse sociaaldemocraten aan een oorlog tegen het tsaristische Rusland hun goedkeuring zouden hechten. En ten derde, en dat was het belangrijkste, zou Engeland zich waarschijnlijk niet, in ieder geval niet meteen, bemoeien met een uitsluitend tot Oost-Europa beperkte oorlog — hetgeen zeker een juiste taxatie was. Engeland had zich in zijn geschiedenis altijd buiten zuiver Oost-Europese verwikkelingen gehouden. Ook in dit geval waren er geen specifieke Engelse belangen in het geding; een zekere verschuiving in invloed tussen Oostenrijk en Rusland ten gunste van Oostenrijk zou voor Engeland zeker aannemelijk, misschien zelfs aangenaam geweest zijn. Dit alles vooronderstelde, dat de oorlog ook in militair opzicht bleef wat hij gezien zijn politieke en diplomatieke wordingsgeschiedenis in feite had moeten zijn: een Oost-Europees conflict met Duitsland en Oostenrijk aan de ene, Rusland en Servië aan de andere kant. Het had, tenminste in de beginfase, als volgt moeten gaan: een door de moord in Sarajevo geprovoceerd Oostenrijk valt Servië aan; Rusland komt zijn beschermeling Servië te hulp door Oostenrijk aan te vallen; Duitsland komt zijn bondgenoot Oostenrijk te hulp door Rusland aan te vallen. Duitsland moest er dan weliswaar rekening mee houden, dat in het westen Frankrijk zijn Russische bondgenoot te hulp zou komen door een aanval op Duitsland. In dat geval echter zou in het 'Westen Duitsland de aangevallen partij zijn geweest en als het zich daar zuiver defensief opstelde, behoefde het met een Engelse interventie niet onvoorwaardelijk rekening te houden.
Op deze voorstelling van zaken berustte de beroemde 'blanco cheque', die Bethmann Hollweg op 6 juli 1914 aan Oostenrijk overhandigde: als het ten gevolge van een Oostenrijks optreden tegen Servië tot een oorlog tussen Oostenrijk en Rusland komen, dan kon Oostenrijk ervan verzekerd zijn 'dat Duitsland aan de zijde van zijn vriend en bondgenoot zou staan.' Merkwaardig genoeg werd met geen woord verduidelijkt wat dit 'aan de zijde van' concreet militair zou inhouden. Feitelijk zou het letterlijk moeten betekenen, dat Duitsland offensief tegen Rusland zou optreden, wanneer dit land Oostenrijk aan

viel, Indien men de Oostenrijkers duidelijk zou hebben verteld, dat Duitsland zich tegenover Rusland voorlopig geheel defensief zou opstellen en het Oostenrijks-Russische conflict als aanleiding zou gebruiken voor een offensief tegen Frankrijk en België, dan was de beslissing over oorlog en vrede in Wenen misschien anders uitgevallen dan nu het geval geweest is.
Zo zat het echter wel in elkaar. De Duitse generale staf had een krijgsplan dat, onafhankelijk van waar het politieke centrum lag van de crisis waardoor de oorlog uitbrak, in ieder geval begon met een bliksemoorlog tegen Frankrijk. Dit met een daaraan voorafgaande opmars door het neutrale België, omdat de Duitse generale staf (vanuit militair oogpunt waarschijnlijk terecht) van mening was, dat een oorlog aan de aan beide kanten zwaar versterkte Duits Franse grens geen snelle overwinning kon doen verwachten. Het plan (het beroemd-beruchte 'plan Schlieffen') was daarentegen om via België de naar hun oostgrens optrekkende Franse troepen te ontwijken, hen van opzij en in de rug te attaqueren, en hen met een grote omtrekkende beweging tot de Zwitserse grens terug te werpen en daar te verpletteren.
Dit plan trok Engeland natuurlijk van meet af aan naar het vijandelijke kamp. Want Engeland had twee redenen om in een dergelijke situatie in te grijpen. De eerste was, dat het niet werkloos kon toezien dat Frankrijk volledig machteloos gemaakt werd. Als de Duitse machtssfeer, een overwonnen Frankrijk meegerekend, tot aan Het Kanaal en de Atlantische Oceaan reikte, zou Engeland zich tegenover een continentale overmacht geplaatst zien, die een bedreiging vormde voor zijn veiligheid. Bovendien lag België regelrecht tegenover de Engelse kust. Wie de Belgische kust beheerste, bedreigde Engeland, vooral als het een zo sterke zeemogendheid betrof als Duitsland onder Wilhelm II was geworden. Men heeft Antwerpen altijd een op het hart van Engeland gericht pistool genoemd: de Engelsen konden zich dus alleen al om zuiver geografisch strategische redenen een bezetting van België niet laten welgevallen. Bovendien gold nog een juridische overweging, want de Europese grote mogendheden, met inbegrip van Duitsland, hadden sinds decennia de Belgische neutraliteit gegarandeerd. Engeland had het meeste belang bij deze neutraliteit; het zou dus niet werkloos kunnen toezien hoe zijn Belgische buffer vernietigd zou worden.
Bethmann hanteerde derhalve bij het uitbreken van de oorlog een plan, dat hem reeds bij voorbaat door de Duitse generale staf uit handen was geslagen. Het blijft een eeuwig raadsel, dat dit probleem véér 1 augustus 1914, de dag waarop de oorlog uitbrak, nimmer binnen de leiding van het Duitse Rijk besproken is. Er bestaat namelijk geen twijfel aan dat Bethmann, evenals zijn voorganger Bülow, van het plan-Schlieffen op de hoogte was. Hij schijnt het, vreemd genoeg, niet helemaal serieus genomen te hebben en zich de politieke implicaties ervan niet te hebben gerealiseerd. Blijkbaar ging Bethmann ervan uit, dat strategische plannen op het laatste ogenblik veranderd kunnen worden.

Wat gebeurde er nu op de eerste augustus? Aan het uitbreken van de oorlog was een hectische week van diplomatieke activiteit voorafgegaan, waarin Engeland een bemiddelende rol had gespeeld. Londen legde twee voorstellen op tafel Het eerste behelsde een conferentie op ambassadeursniveau van de vier niet rechtstreeks bij het Oostenrijks-Russische conflict berokken mogendheden Engeland, Duitsland, Frankrijk en Italië, die aan Oostenrijk en Rusland gezamenlijke voorstellen zouden doen. De Duitsers hadden dit afgewezen zíj wilden Oostenrijk niet voor een Europese areopagus dagen. Het tweede voorstel hield in, dat Duitsland druk op Oostenrijk zou uitoefenen om rechtstreekse besprekingen met Rusland teneinde zo mogelijk een Russisch ingrijpen te verhinderen door het afzwakken van de Oostenrijkse oorlogsdoelen — bijvoorbeeld een 'halt in Belgrado'. De Rijksregering had dit voorstel aanvankelijk zonder commentaar aan Wenen doorgegeven en later zachte aandrang uitgeoefend om het misschien toch enigszins serieus te bestuderen. Ten slotte liet Duitsland echter, zonder er echt ernst mee gemaakt te hebben, ook deze gelegenheid passeren. En zo verklaarde Oostenrijk op 28 juli de oorlog aan Servië. Rusland reageerde daarop eerst met een gedeeltelijke en vervolgens met een algemene mobilisatie; de Duitsers riepen eveneens de staat van paraatheid uit en gelastten mobilisatie. Het plan-Schlieffen werd in werking gesteld, met grote Duitse troepenverplaatsingen naar het westen, niet naar het oosten. Toen arriveerde op 1augustus in Berlijn vanuit Londen, waar nog steeds koortsachtig onderhandeld werd, een telegram van de Duitse ambassadeur met een in de haast verkeerd begrepen inhoud dat Engeland zou instaan voor de Franse neutraliteit als Duitsland zich in het westen defensief zou opstellen en alleen in het oosten tot de aanval zou overgaan. Daarop verklaarde de keizer in aanwezigheid van Bethmann tegenover de chef van de generale staf Moltke, neef van de beroemde Moltke uit de jaren 1866 en 1870, tijdens een haastig bijeengeroepen spoedconferentie in het paleis in Potsdam: 'Dus rukken we nu eenvoudig met het gehele leger in het oosten op!' Dit stuitte op vertwijfeld verzet van Moltke: hij kon aan de troepenbewegingen, die in het westen al begonnen waren, niets meer veranderen; als hij dat zou doen zou men in het oosten geen slagvaardig leger, maar een horde ongedisciplineerde gewapende mannen zonder enige intendance hebben en de oorlog zou al bij voorbaat verloren zijn. De keizer antwoordde kribbig: 'Uw oom zou mij een ander antwoord gegeven hebben.' Aldus het verslag van Moltke, die over het ingrijpen van de keizer buitengewoon geschokt, gegriefd en verontwaardigd was. Maar in feite miste hij ieder recht verontwaardigd te zijn. Een generale staf behoort voor alle mogelijke politieke situaties verschillende plannen klaar te hebben liggen, en ook als men zelf aan een van deze plannen de voorkeur geeft boven de andere, moet men in staat zijn dit door een ander te vervangen als de politieke situatie dat eist. Daarvoor had Moltke geen zorggedragen. Hij had het werk aan een marsplan naar het oosten

dat als routine nog jarenlang was voortgezet, in 1913 doen staken. Dat is de feitelijke plichtsverzaking, om niet te zeggen de misdaad van de Duitse generale staf. Men had zich slechts op één strategie voorbereid en alle alternatieven bij voorbaat verworpen. Zoals al opgemerkt, had men in Berlijn het telegram van de Duitse ambassadeur in Londen verkeerd geïnterpreteerd. De Engelsen hadden nooit te kennen gegeven Frankrijk neutraal te zullen houden. Zij hadden alleen laten doorschemeren voorlopig zelf neutraal te blijven, als Duitsland zich in het westen defensief opstelde en alleen in het oosten strijd zou voeren. Een dergelijke handelwijze zou in feite, zoals naderhand ironisch genoeg bleek, ook in militair opzicht voor Duitsland beter zijn geweest. Door de uitvoering van het plan-Schlieffen was politiek in ieder geval komen vast te staan, dat ook Engeland zich bij Duitslands vijanden zou scharen. Daarmee was de Duitse politieke strategie van meet af doorkruist iets waarover Bethmann overigens in vertwijfeling raakte. Hij had nog na de inval in België en na de oorlogsverklaring aan Frankrijk wanhopig geprobeerd de Engelsen over te halen om niet voor een 'vodje papier', zoals hij de garantieverklaring van de Belgische neutraliteit noemde, aan een oorlog deel te nemen, die Europa onvermijdelijk in een chaos zou storten. Het was te laat. Het is overigens interessant op te merken, dat de keizer met zijn verwijt aan de jonge Moltke: 'Uw oom zou mij een ander antwoord gegeven hebben', meer gelijk had dan hij zelf misschien besefte. Zolang de oude Moltke chef van de generale staf geweest was, hadden de Duitse oorlogsplannen in het geval van een oorlog op twee fronten altijd voorzien in een strategische verdediging in het westen en oosten; onder zijn opvolger Waldersee waren plannen uitgewerkt voor een gemeenschappelijk Duits-Oostenrijks offensief in het oosten, met daarnaast evenwel nog steeds een defensieve strategie in het westen. Pas zijn opvolger Schlieffen had sinds 1895 het ambitieuze denkbeeld opgevat om bij wijze van spreken van een oorlog op twee fronten twee op elkaar volgende oorlogen aan één front te doen maken, door Frankrijk uit te schakelen voordat Rusland zijn trager verlopende mobilisatie zou hebben voltooid, om zich daarna met alle krachten op het oosten te richten. Men kan In deze ontwikkeling de
Duitse militair-strategische planning uitstekend het verschil in geestesgesteldheid tussen de periode van Bismarck en die van Wilhelm II terugvinden: pessimistische voorzichtigheid toen, optimistisch machtsgevoel nu. Dat machtsgevoel was niet geheel ongegrond, maar het verleidde tot overmoedigheid. Het plan-Schlieffen voor een op deze wijze te voeren tweefrontenoorlog was een overmoedig plan, het mislukte. Natuurlijk: alle continentale mogendheden begonnen de Eerste Wereldoorlog met groots opgezette offensieven, waarbij zij ,op een snelle overwinning hoopten, en al deze offensieven mislukten: het Oostenrijkse tegen Servië en het Russische tegen Oostenrijk (in Galicië) en Duitsland (in Oost-Pruisen) even goed als de Franse offensieven tegen Duitsland in Lotharingen en de Ardennen; ten slotte

echter ook de Duitse tegen België en Frankrijk. Reeds tijdens de eerste maanden van de oorlog bleek op alle strijdtonelen volkomen in strijd met de vaste overtuigingen van alle generale staven! wat voor het verdere verloop van de Eerste Wereldoorlog een fundamenteel gegeven werd: dat bij de toenmalige stand van de wapentechniek de verdediging in het voordeel was boven de aanval met als gevolg dat met offensieven in het gunstigste geval terreinwinst behaald kon worden, maar dat men daarmee nooit een vijandelijke grote mogendheid, ja zelfs niet kleinere landen als Servië en België, definitief kon uitschakelen. Dit gaf de Eerste Wereldoorlog zijn deprimerende karakter van een uitputtingsoorlog, een telkens herhaalde, strategisch zinloze, slachting.
In een dergelijke uitputtingsoorlog evenwel ontwikkelde de Engelse blokkade zich tot het beslissende wapen. Dat gebeurde niet meteen, want Duitsland had zich in materieel opzicht goed op de oorlog voorbereid. Het kon in het eerste oorlogsjaar nog zonder al te grote verzorgingsproblemen alle krachten mobiliseren en in de strijd werpen. Dat Engeland het van alle overzeese toevoer afsneed, speelde voorlopig nog geen rol. Aan de andere kant viel er niet aan te tornen, dat het voortduren van de oorlog in economisch opzicht en vooral met betrekking tot de voedselvoorziening elk oorlogsjaar tot grotere problemen zou leiden. In een uitputtingsoorlog werkte de tijd onmiskenbaar in het nadeel van het Duitse Rijk. Ook samen met Oostenrijk- Hongarije was het economisch zwakker dan de vijandelijke coalitie, en het was bovendien onderworpen aan een Engelse blokkade die alle overzeese aanvoer onmogelijk maakte. Duitsland leed honger, Engeland en Frankrijk hadden tenminste nog voldoende te eten. Daar stond echter tegenover, dat Engeland en Frankrijk, meer dan Duitsland, hun militaire potentieel uitputten in steeds herhaalde en vergeefse offensieven die verschrikkelijke offers aan mensenlevens kostten. Alleen deze halsstarrig volgehouden, verkeerde vijandelijke strategie gaf Duitsland nog een zekere kans langer stand te houden en op den duur zijn tegenstanders zodanig te vermoeien, dat er ten slotte een 'uitputtingsvrede' zou worden gesloten, een vrede die in het algemeen gesproken handhaving van de status-quo zou betekenen. Een absolute overwinning was in de Eerste Wereldoorlog niet mogelijk, waarschijnlijk voor geen enkele partij, zeker niet voor Duitsland.

Duitsland heeft in het verdere verloop van de oorlog nog twee plannen om de overwinning af te dwingen ontwikkeld, waarvan het eerste het Rijk de definitieve nederlaag heeft bezorgd, het tweede echter lukte en inderdaad nog even een kans op de overwinning nabij leek te brengen. Het eerste was de 'tegenblokkade' van Engeland, de onbeperkte duikbootoorlog. Het andere de revolutionering van Rusland, het bondgenootschap met Lenin. Laten we het eerst hebben over de U-bootoorlog.

De Duitse Hochseeflotte, zo zeer medeoorzaak van het uitbreken van de oorlog, heeft in die oorlog zelf praktisch geen rol gespeeld. Zij lag afgemeerd in de havens en deed slechts af en toe wat uitvallen in de Noordzee, bij wijze

van spreken om de Engelsen te irriteren. Een van die uitvallen leidde tot de enige grote zeeslag van de oorlog in het Skagerrak, waarbij de Duitsers in elk geval een tactisch succes konden boeken. Zij brachten meer Engelse schepen tot zinken dan zij zelf verloren, maar moesten daarna weer zo snel mogelijk koers naar hun thuishavens zetten. Strategisch veranderde er daardoor niets. De Duitse vloot kon de Engelse blokkade niet doorbreken. Derhalve kwam de Duitse marineleiding tijdens de oorlog op het idee, het destijds nog gloednieuwe, bijna nog in een experimenteel stadium verkerende duik wapen zodanig te ontwikkelen dat men door middel van de U-Boote de Engelse aanvoer over zee kon afsluiten. Men hoopte, als men de zwakke punten van het U-Boot-wapen compenseerde met nietsontziende hardheid bij de inzet ervan, voldoende scheepsruimte tot zinken te kunnen brengen om de Engelsen in acute verzorgingsproblemen te brengen, zodat Engeland de strijd zou staken en de oorlog in het voordeel van Duitsland beslist zou worden. Deze 'onbeperkte' duikbootoorlog, waarvan men in de jaren 1916 en 1917 wonderen verwachtte, mislukte niet alleen, maar voerde bovendien een nieuwe tegenstander de oorlog binnen, die op den duur Engeland en Frankrijk onvermijdelijk zodanig zou versterken, dat elk uitzicht op een Duitse overwinning, ja zelfs het uitzicht op een 'uitputtingsvrede', verloren ging: de Verenigde Staten van Amerika. De toenmalige president Woodrow Wilson was anders dan president Roosevelt in de Tweede Wereldoorlog niet van plan aan de zijde van de entente handelend op te treden, maar had de bedoeling op het geëigende moment als vredesbemiddelaar te gaan fungeren, als een arbiter met eigen denkbeelden over hoe voortaan oorlogen überhaupt voorkomen konden worden. Hij had eind 1916 een dergelijk optreden ook al ingeleid. Aan de andere kant echter waren Wilson en met hem Amerika niet bereid hun schepen zonder enige waarschuwing tot zinken te laten brengen en hun bemanningen te laten verdrinken. Maar daar liep nu juist de 'onbeperkte' duikbootoorlog op uit vandaar ook de naam. Er kon alleen dan uitzicht op resultaat zijn, als elk schip dat in de verboden zone terechtkwam, zonder waarschuwing tot zinken werd gebracht; ook de neutrale schepen. Het was een uiterst meedogenloze manier van oorlogvoering. Overigens: ook al werd het wapen nog zo meedogenloos toegepast, de U-Boote uit de Eerste Wereldoorlog hebben nauwelijks successen kunnen behalen. Ze waren in feite een heel zwak, nog onderontwikkeld wapen, eigenlijk meer duikboten dan onderzeeërs, en ze moesten voortdurend opduiken om hun batterijen bij te laden boven water waren ze zelfs tegen het kleinste oorlogsschip niet opgewassen. Zonder verder op technische bijzonderheden in te gaan, kan men constateren dat zij al feitelijk voor het daadwerkelijk optreden van Amerika door het Engelse systeem om in konvooi te varen werden verslagen. Op dat moment had de onbeperkte duikbootoorlog Amerika echter al gedwongen zich bij het vijandelijke kamp aan te ten en daarmee was de Duitse situatie uitzichtloos geworden, Hierbij moet men overigens bedenken dat, zoals Engeland met zijn blokkadewapen

pas op langere termijn effect kon bereiken, ook Amerika na zijn oorlogsverklaring geruime tijd nodig had alvorens het zich ook feitelijk in de strijd kon mengen. In 1917, het jaar waarin Amerika aan de oorlog ging deelnemen, bezat het nog geen behoorlijk leger en amper scheepsruimte genoeg om grote hoeveelheden troepen en materiaal naar Europa over te brengen. Zelfs in 1918 nam nog maar een naar verhouding klein Amerikaans leger aan de operaties aan het westelijk front deel. Het beslissende Amerikaanse optreden in de strijd in Europa was pas voor 1919 gepland — zo ver is het niet meer gekomen. Intussen had men in Duitsland nog een andere overwinningsstrategie uitgestippeld, namelijk de revolutionering van Rusland. Rusland was in de Eerste Wereldoorlog vanaf het begin veel zwakker gebleken dan de Duitse politieke en militaire leiding had verwacht. Om dit te verklaren moet men de stand van de industriële ontwikkeling in de oorlogvoerende mogendheden in ogenschouw nemen. Engeland was vanouds een krachtige industriële mogendheid; Duitsland was sinds kort de sterkste industriële macht; Frankrijk bezat eveneens een belangrijke industriële potentie Rusland echter verkeerde nog in het eerste stadium van ontwikkeling. Het was met zijn industrialisering pas kortgeleden, ongeveer omstreeks de eeuwwisseling, begonnen. Het had weliswaar een zeer groot en dapper leger, maar het was een achtergebleven leger dat vrijwel niet over modern oorlogsmaterieel beschikte. De Russen leden derhalve in de jaren 1914/1915 zware nederlagen en bereikten in 1917 reeds de grens van hun oorlogspotentieel. Tegelijkertijd was het optimaal mobiliseren zelfs van de beperkte industriële middelen van Rusland buitengewoon moeilijk, omdat het land zo groot en zijn infrastructuur onderontwikkeld was, In de Russische steden leed men al sinds 1916 honger, in Duitsland pas een jaar later. Daarom was over het geheel genomen de Russische Februarirevolutie zowel een hongerrevolutie in de steden als een opstand van de boeren-soldaten tegen de voortzetting van een oorlog die vreselijke offers aan mensenlevens eiste en alleen maar nederlagen bracht. De liberaal-democratische regering die ten gevolge van de Februarirevolutie voorlopig aan het roer kwam, maakte uit verkeerd begrepen patriottisme de fout de oorlog ondanks de dodelijke vermoeidheid van de Russische troepen voort te zetten. Dit verschafte de Duitsers de gelegenheid de Russische revolutie verder aan te wakkeren door Lenin in staat te stellen naar Rusland te reizen. Lenin was Duitslands geheime wapen in de Eerste Wereldoorlog. De leider van de bolsjewisten, die destijds in ballingschap in Zwitserland leefde en wiens partij bij het uitbreken van de oorlog slechts uit een kleine groep buitenstaanders bestaan had, was altijd vast voornemens geweest van de oorlog en de Russische nederlagen gebruik te maken om in Rusland de algehele socialistische revolutie te bewerkstelligen. Daarbij moest het tot het uiterste opgekropte verlangen naar vrede van de Russische massa's en van het Russische leger als instrument worden gehanteerd. Lenins bedoelingen vielen samen met de Duitse wens, Rusland definitief uit de oorlog te elimineren. De

Oktoberrevolutie van 1917 was Lenins overwinning en voor de Duitse Rijksregering leek zij ook een Duitse overwinning — althans in het oosten. Dat Lenin bij de Oktoberrevolutie niet alleen Rusland, maar ook de wereldrevolutie in gedachten had, dat hij hoopte vanuit Rusland de lont te kunnen leggen voor socialistische revoluties ook in Duitsland en Oostenrijk, misschien zelfs bij de westelijke mogendheden, stoorde de Duitse regering niet; zij vertrouwde erop dat deel van Lenins plannen te kunnen verijdelen en zij ging ervan uit dat Rusland in ieder geval voorlopig door binnenlandse omwentelingen en burgeroorlogen van het oorlogstoneel zou verdwijnen. Dat gebeurde. Eind 1917 was de oorlog aan het westelijk front vastgelopen en kwam er in de linies geen beweging meer; wel dreigde over ongeveer twee jaar een sterk overwicht van de westelijke mogendheden omdat dan Amerika op volle sterkte zou meedoen. Intussen echter was Rusland als tegenstander verdwenen en daardoor konden de Duitsers, hoewel zelf reeds de uitputting nabij, de strijd aan één front voeren en een kleine tijdwinst boeken gedurende welke ze in het westen sterker waren. Misschien kon zo in 1918 toch nog het plan van een snelle zege in het westen, het plan van 1914, verwezenlijkt worden. Inmiddels hadden zich evenwel ten gevolge van de oorlog ook in Duitsland belangrijke binnenlandse politieke veranderingen voltrokken. De eerste die we daarvan moeten noemen vond in 1914 plaats, Niet alleen namen de sociaaldemocraten aan de oorlog deel, stemden zij voor de oorlogskredieten en onthielden zij zich van elke vorm tegen de oorlog gerichte activiteit zoals Bethmann gehoopt en getaxeerd had --, maar zij werden nu zelfs deel van de Duitse politieke oorlogsmachine. Men kan het belang van de ommekeer van 1914 in de binnenlandse politiek nauwelijks overschatten. Daarmee was al de kiem gelegd voor dc hele Duitse geschiedenis tussen 1918 en 1933. Tot 1914 waren de sociaaldemocraten in het keizerrijk nog steeds van werkelijke politieke deelname uitgesloten gebleven. Zij waren de binnenlandse vijand, 'vijanden van het Rijk', zij werden geen enkele maal als werkelijke partners geaccepteerd, hoewel zij in 1912 al de grootste partij in de Rijksdag vormden. Ik heb in het vorige hoofdstuk geprobeerd uiteen te zetten hoe tijdens deze confrontatie van de sociaaldemocraten met het officiële Duitsland zich binnen de sociaaldemocratische partij al grote veranderingen hadden voltrokken, hoe deze partij zich al voor 1914 ontwikkelde van een revolutionaire tot een reformistische partij, die geestelijk bereid was in te groeien in het Duitse politieke systeem. Tot 1914 was dit alles voor de buitenwereld nog niet zichtbaar geweest; voor de Duitse bourgeoisie betekende het sociaaldemocratische oorlogspatriottisme een onverhoopte verrassing. Maar de veranderingen traden in 1914 duidelijk aan de dag en de Rijksregering ging er ook op in. De Duitse oorlogvoering werd met oorlogsleningen gefinancierd, in totaal negen, die telkens door de Rijksdag moesten worden goedgekeurd. Dat betekende dat de rijkskanselier elke keer als een nieuwe oorlogslening moest worden uitgeschreven, met de partijen uit de Rijksdag moest vergaderen,

overleg met hen moest voeren, hun toestemming moest verwerven en in dit verband natuurlijk ook gedwongen was de algemene oorlogsstrategie en oorlogsvooruitzichten met hen te bespreken en daarbij werden nu ook de sociaaldemocraten, zoals alle overige partijen, betrokken. En zij verleenden hun medewerking. Binnen de sociaaldemocratie leidde dit langzaam maar zeker tot een scheuring. De linkervleugel van de SPD had zich al in 1914 slechts met tegenzin geschikt in de patriottische oorlogspolitiek van de partij. De loop van de daaropvolgende jaren versterkte deze zich, om zich uiteindelijk in 1917 af te scheiden als 'onafhankelijke' sociaaldemocratische partij, die de oorlog afwees en geen oorlogskredieten meet goedkeurde, De bleef echter relatief klein; de 'meerderheidssocialisten, zoals ze nu werden genoemd, vormden als voorheen veruit de grootste partij in de Rijksdag en raakten steeds nauwer betrokken bij de Duitse oorlogvoering en oorlogsinspanning. Daarbij vormden zij evenwel ook een tegenwicht tegen de zwaar overtrokken oorlogsdoelen die door de rechterzijde werden gepropageerd en die door Bethmann met zijn 'politiek van de diagonaal half en half werden geaccepteerd. In de eerste twee oorlogsjaren had Bethmann de discussie over de oorlogsdoelen met een beroep op de zogenaamde 'Godsvrede' buiten de openbaarheid gehouden. Maar vanaf 1916 werd deze discussie steeds openlijker gevoerd, met als resultaat dat zich in de Rijksdag uiteindelijk twee partijblokken vormden: een rechts blok dat voor een deel tamelijk extreme oorlogsdoelen nastreefde het wenste behoud van veroverde gebieden naast annexaties, een reusachtig koloniaal rijk en enorme herstelbetalingen; en een centrum-links blok dat te kennen gaf, dat men blij moest zijn als men heelhuids uit deze oorlog te voorschijn kwam en derhalve elke gelegenheid moest aangrijpen om een vrede door vergelijk te sluiten, een vrede 'zonder annexaties en herstelbetalingen'.

Tot deze laatste groepering behoorden niet meer alleen de sociaaldemocraten. In 1917 ontstond een nieuwe meerderheid in de Rijksdag, bestaande uit sociaaldemocraten, links-liberalen en het Centrum, die met het rechtse blok van rechts-liberalen, conservatieven en de buitenparlementaire rechtse oppositie die zich nu in de Deutsche Vaterlandspartei verenigde, in pers en publieke opinie een voortdurend strijd voerde het zogenaamde Kriegszieldebatte. Deze discussies over de oorlogsdoelen waren in zoverre academisch, dat men toch eerst de oorlog moest winnen, dat wil zeggen: een totale overwinning moest behalen, om de grootse oorlogsdoelen van de rechterzijde überhaupt te kunnen verwezenlijken. Dat kon men echter, in ieder geval tot 1918, niet. Om een vrede door vergelijk op basis van. De grenzen van 1914 de doelstelling van de nieuwe Rijksdag, meerderheid te bereiken was natuurlijk de bereidheid bij de tegenstander om een dergelijke vrede te sluiten van node, en ook deze ontbrak. Desondanks of juist daarom heeft de discussie over de oorlogsdoelen de interne tegenstellingen in Duitsland sterk aangescherpt. Zij droeg een zeer grimmig karakter, alsof men alleen al door het stellen van grootse oorlogsdoelen de

overwinning kon behalen of reeds met het tonen van de bereidheid tot een vergelijk een vrede door compromis kon bereiken. Over deze kwestie ontstond in Duitsland grote verdeeldheid, die overigens pas na de oorlog goed tot uiting zou komen. In feite echter was de meerderheid van de Rijksdag zeker niet blind voor de inspanningen die de oorlog eiste en de toenemende verkrampheid waarmee hij werd voortgezet. In 1916 en 1917 voltrokken zich in de Duitse binnenlandse politiek nog twee belangrijke veranderingen. In augustus 1916 verdween het tweede Oppercommando van de strijdkrachten, dat al in november 1914 de rijkskanselier had laten weten, dat de oorlog met militaire middelen alleen niet meer gewonnen kon worden. Het had tot 1916 de oorlog tot op zekere hoogte boekhoudkundig gevoerd: zuinig omspringen met mankracht en materiële hulpbronnen, zodat men het zo lang mogelijk kon volhouden; militaire operaties van beperkte omvang, om de oorlog zo lang te vertragen tot er een situatie was ontstaan, waarbij men er zonder schade uit te voorschijn kon komen. Deze legerleiding werd in 1916 ontslagen en vervangen door een derde Oppercommando onder Hindenburg en Ludendorff. Politiek behoorden beiden uitgesproken tot de Duitse rechtervleugel die een volledige overwinning nastreefde, met alle voordelen die een dergelijke zege zou opleveren, en die te allen tijde bereid was daarvoor alles op één kaart te zetten. Het nieuwe Oppercommando had al de onbeperkte duikbootoorlog doorgedreven en verleende ook krachtige steun aan de politiek die Rusland rijp zou moeten maken voor de revolutie. De andere belangrijke verandering in de binnenlandse politiek volgde in juli 1917 met de val van rijkskanselier Bethmann Hollweg, waarbij vreemd genoeg het rechtse Oppercommando van de strijdkrachten en de linkse meerderheid in de Rijksdag samenwerkten. Beide wilden zij van Bethmann af, zij het óp grond van tegenovergestelde overwegingen — het Oppercommando omdat men hem niet krijgshaftig genoeg vond, en de Rijksdagmeerderheid omdat men hem niet vredelievend genoeg vond. Geen van beide had een opvolger bij de hand. Na een gelegenheid kandidaat, die maar een paar maanden in functie bleef, trad vervolgens (in december 1917) de eerste in zekere zin parlementaire rijkskanselier aan, in de persoon van de bejaarde Beierse Centrumpoliticus graaf Hertling. Hertling steunde op de nieuwe meerderheid in de Rijksdag en benoemde een van haar afgevaardigden tot vicekanselier, de liberale partijleider Von Payer, een tegenwoordig vergeten man. De keizer was intussen in een stadium van volledige passiviteit geraakt; hij speelde in het verdere verloop van de oorlog niet meer de rol van weleer. Wilhelm II aarzelde alleen nog of hij zich moest schikken naar de wensen van het Oppercommando of naar die van de Rijksdagmeerderheid. Noch als 'op perste' Kriegsherr, noch als waarlijk competent, in laatste instantie beslissend politicus gaf hij nog de toon aan. In constitutioneel opzicht was er in Duitsland in 1917 een merkwaardige verwarring ontstaan. Voor het oog was er aan de grondwet niets veranderd — in de praktijk echter functioneerde zij niet meer. De buitenlandse politiek van het Rijk werd in wezen door het Oppercommando

bepaald, de binnenlandse politiek grotendeels door de nieuwe meerderheid in de Rijksdag. In veel kwesties werkten deze twee streng gescheiden, zelfs tegenovergestelde nieuwe machtscentra overigens ook samen. Zo had bijvoorbeeld de nieuwe legerleiding eind 1916 een mobilisering van alle krachten doorgedreven (de totaler Krieg, zoals het later zou heten), dus een soort arbeidsplicht voor alle Duitsers van 17 tot 60 jaar, een eventuele arbeidsplicht voor vrouwen, en een volledige omschakeling van de gehele industriële productie op oorlogsproductie. De Rijksdagmeerderheid had hieraan haar steun gegeven maar er naar de binnenlandse politiek toe een schijn van hervorming aan gegeven. De zogenaamde 'hulpdienstwet' werd aangenomen, waarmee voor het eerst zaken als het toekomstig tariefrecht van ondernemers en vakbonden en de samenwerking met vakbonden binnen de bedrijven geregeld werden. Zij het ook met tegenzin nam het Oppercommando deze veelbelovende voorzieningen, die voor het toenmalige Duitsland welhaast revolutionair te noemen waren, op de koop toe, teneinde zijn militaire programma er doorheen te krijgen.
Eind 1917 was de situatie in Duitsland dus als volgt, in zijn binnenlandse politiek stoelde het Rijk op een nieuwe de feitelijke machthebbers waren niet meer de keizer en de rijkskanselier, maar aan de ene kant het Oppercommando van de strijdkrachten en aan de andere kant de meerderheid in de Rijksdag, Deze twee werkten tot op zekere hoogte samen, zonder dat er sprake was van echte overeenstemming, Wat het buitenland betreft was de oorlog in het wetten nog steeds stationair, was de U-Bootoorlog verloren en was Amerika een nieuwe tegenstander geworden anderzijds echter was Rusland als tegenstander bijna van het toneel verdwenen. Dat was de toestand omstreeks de jaarwisseling van 1917/1918, die ondanks binnenlandse oververmoeidheid en bijna uitputting, het Rijk nog eenmaal en voor een korte tijd de mogelijkheid op de overwinning leek te bieden.

1918

Het jaar 1918 is het breekpunt in de geschiedenis van het Duitse Rijk. Tot 1918 was dit Rijk in zijn geschreven grondwet en in het bewustzijn van zijn burgers nog steeds dezelfde staat als ten tijde van zijn vestiging: een federale monarchie met een krachtige Pruisische hegemonie en een semi-parlementaire constitutie. In 1918 veranderde dat allemaal, en sinds 1918 heeft het Duitse Rijk geen rust meer gekend. De gebeurtenissen van dat jaar waren bijzonder tegenstrijdig en volgden elkaar in een korte, samengebalde periode in hoog tempo op — zij zijn tot op vandaag in het Duitse bewustzijn eigenlijk nooit goed verwerkt. Ik wil hier een poging doen ze, zo mogelijk, enigszins te verduidelijken. Begin 1918 leken de oorlogsvooruitzichten van het Duitse Rijk veelbelovender dan ooit tevoren sedert het mislukken van het plan-Schlieffen in september 1914. De belangrijkste gebeurtenis in het begin van het jaar was het vredesverdrag met het nu bolsjewistische Rusland, de vrede van Brest-Litowsk. Daarmee was voor

Duitsland, als het dat wilde, de oorlog in het oosten voorbij en kon het zich concentreren op de strijd in het westen, kon het in het westen, althans voorlopig, een militair overwicht verkrijgen, terwijl het bovendien in het oosten zijn oorspronkelijke oorlogsdoelen vrijwel geheel had verwezenlijkt. In zijn memorandum van september 1914 had Bethmann als oorlogsdoel in het oosten aangegeven: terugdringing van Rusland van de Duitse grenzen en bevrijding van de Russische vazalvolkeren. En dit nu betekende de vrede van Brest-Litowsk exact — het was een voor Rusland uitzonderlijk harde, door de Duitse overwinnaar opgelegde vrede, Aanzienlijke gebiedsdelen die tot Rusland hadden behoord, de Baltische landen, Polen en de Oekraïne, werden nu onafhankelijke staten, maar zij werden wel, in meerdere of mindere mate, van Duitsland afhankelijk en bleven bovendien door Duitsland bezet. Rusland was dus van de Duitse grenzen weggedrongen en Duitsland had ten koste van Rusland een zeer groot gebied in Oost-Europa verworven, waarover het direct of indirect macht kon laten gelden. Bovendien, en dat leek op dat moment nog het belangrijkste, was het Duitse leger in het oosten, afgezien van de in aantal geringe noodzakelijke bezettingstroepen in de nieuwe staten, voor inzet elders beschikbaar gekomen. Op de geschiedenis vooruitlopend wil ik hier attenderen op iets dat pas later een grote betekenis zou krijgen. In de chaos van de beginnende Russische burgeroorlog en de interventie van de entente tegen de bolsjewistische regering zagen de leidinggevende figuren van het Duitse Rijk opeens een mogelijkheid om, afgezien van het vredesverdrag van Brest-Litowsk, geheel Rusland aan Duitsland te onderwerpen. Een aanzienlijke Duitse troepenmacht overschreed de bij dat verdrag vastgestelde grenzen. In de zomer van 1918 bereikten de Duitsers een linie die liep van Narva in het noorden over de Dnjepr tot Rostov aan de Don. Dat betekende dat zij bijna even ver gekomen waren als Hitler in de Tweede Wereldoorlog; de Duitsers hadden enorme gebieden van Rusland in hun macht gekregen en ze begonnen zich af te vragen of zij op de puinhopen van het bolsjewisme ook niet het eigenlijke Rusland onder Duitse heerschappij konden brengen. In zekere zin was dus het imperium in het oosten, dat Hitler later probeerde te vestigen, al eens onder Duits handbereik geweest, en dat bleef bij veel Duitsers diep in het geheugen gegrift staan — niet in de laatste plaats bij Hitler. 1918 deed de overtuiging postvatten, dat Rusland te overwinnen was, dat het ondanks zijn uitgestrektheid, ondanks zijn enorme aantal inwoners een zwak land was, dat men kon overwinnen, veroveren en onderwerpen. Een geheel nieuwe gedachte, in 1914 nog ver verwijderd, ging een rol spelen in de Duitse politiek. Ze zou, zoals gezegd, pas later belangrijk worden, want in 1918 is dit Duitse Rijk in het oosten maar van korte duur geweest. Het ging ten onder door de gebeurtenissen later in dat jaar en er bleef slechts een visioen over. Van dit alles vermoedde, of beter gezegd: wist men bij het begin van 1918 nog niets. Toch leek de toestand zeker hoopgevend, omdat het nu mogelijk was een groot deel, het beste deel, van het Duitse oostelijke leger terug te trekken en naar het westen over te brengen. Dit

besluit had Ludendorff, in de hoogste legerleiding in feite het brein achter Hindenburg, al kort na de geslaagde de bolsjewistische revolutie in 1917 genomen. Hij verbond daaraan de verwachting, voor de eerste maal sinds 1914 in het westen een zekere numerieke meerderheid te krijgen, zodat men daar in het voorjaar van 1918 tot een beslissend offensief kon overgaan. Tegen een dergelijke overweging zou wel iets in te brengen zijn geweest, en welingelichte tijdgenoten konden dat begin 1918, toen de hoop op de overwinning te elfder ure nog eenmaal sterk opleefde, ook weten: Duitsland was toen al een volstrekt uitgeput land. Niet alleen de burgerbevolking in de steden, maar ook het leger was in 1918 ondervoed. Bij de bondgenoten was de toestand nog erger. Oostenrijk was eigenlijk al sinds 1917 aan het eind van zijn krachten geweest en het had in dat jaar een onhandige poging gedaan om de oorlog van zijn kant te beëindigen. Alleen het vooruitzicht op een Duitse overwinning in het jaar 1918 had Oostenrijk ten slotte toch doen besluiten in het bondgenootschap te blijven. Bij de Turken en Bulgaren lag het net zo. Men wilde niet buitenspel staan als de Duitsers uiteindelijk toch nog zouden zegevieren. Maar ze stonden allemaal klaar om af te haken: als Duitsland in het voorjaar en de zomer van 1918 de beslissende overwinning niet zou behalen, moest het er rekening mee houden dat de bondgenoten praktisch meteen zouden instorten.

Nog in een ander opzicht hing van het Duitse offensief in het westen in 1918 alles af. Toen Amerika in het voorjaar van 1917 aan de oorlog ging deelnemen, was het daarop nog in het geheel niet voorbereid; het moest zijn legers eerst nog onder de wapenen roepen, ze opleiden en ten slotte naar Frankrijk overbrengen. Een kleine voorhoede buiten beschouwing gelaten, was het in 1917 nog niet zo ver gekomen, maar nu, in 1918, begon de machine op volle toeren te draaien. De eerste Amerikaanse eenheden arriveerden in de lente in Frankrijk en kwamen in de zomer en het najaar van 1918 in een naar verhouding nog bescheiden mate in actie. Zij zouden in aantal en kracht toenemen en in de loop van 1919 een overweldigende meerderheid vormen. Als de oorlog in het westen voor die tijd niet gewonnen was, dan, dat was volstrekt logisch, was hij definitief verloren. De Duitsers stonden dus als het ware voor een smalle corridor die zij zeer snel moesten doortrekken, wilden zij nog een voor hen gunstige beslissing forceren; lukte dit niet dan was een spoedige nederlaag een feit. Zo was de uiterst dramatische toestand bij het begin van 1918. Alle inspanningen van Ludendorff waren erop gericht om in het voorjaar van 1918, voordat de Amerikanen op grote schaal konden ingrijpen, het front, en dan met name het Engelse front, te doorbreken. Het plan voor de offensieven in het westen van 1918 herinnert in veel opzichten aan het latere plan Manstein, dat in 1940 zo succesvol zou zijn: men moest alle krachten concentreren op de scheiding tussen de Engelse en de Franse linies, in de zuidelijke flank door de Engelse linies heen breken en de ten noorden van deze doorbraak geïsoleerde Engelse troepen de zee in drijven. Als dat was gebeurd, kon men zich met alle kracht tegen Frankrijk keren. Alles hing af van het antwoord op de vraag of het eerste grote offensief inderdaad de

doorbraak kon bewerkstelligen, of men de kust zou bereiken en erin zou slagen een wig tussen de Engelse en Franse legers te drijven. Deze poging is de geschiedenis ingegaan als de zogenaamde Kaiserschlacht. Het was een enorm offensief in een gebied waar zich al veelvuldig zware gevechten hadden afgespeeld. Daar werden nu drie Duitse legers voor een bijzonder goed voorbereide aanval op twee Engelse legers samengetrokken; op 21 maart 1918 zetten zij de aanval in. Deze aanval had strategisch meer succes dan welk groot geallieerd offensief tot dusver in het westen had gehad. De Duitsers brachten in ieder geval een van de beide aangevallen Engelse legereenheden, het meest zuidelijke, een zware nederlaag toe, zij boekten aanzienlijke terreinwinst, drongen de Engelsen terug en veroorzaakten gedurende enkele dagen een crisis bij de geallieerden.
Maar deze crisis werd overwonnen. Ook nu bleek wederom zeer snel wat in de Eerste Wereldoorlog telkens weer duidelijk was gemaakt, namelijk dat de strategische mogelijkheden in deze oorlog drastisch werden beperkt door de technische omstandigheden. Zelfs een succesvolle aanval offensief was vooralsnog succesvoller dan welke geallieerde aanval ook geweest was - kon geen volledige doorbraak forceren omdat men er sneller in slaagde de ontstane gaten te dichten, reserves aan te voeren en de aanval weer op te vangen dan het mogelijk was het offensief opnieuw op te laden, te versnellen en met de aanvoer van verse troepen te versterken. Men moet steeds voor ogen houden, dat de Eerste Wereldoorlog, in ieder geval aan het westelijk front, ook nog in deze fase een infanterie-oorlog was. Geen leger kon sneller oprukken dan het marstempo van de individuele soldaat. De verdediger echter beschikte in zijn achterland over spoorwegen, waarmee hij reserves van andere fronten kon aanvoeren. Ook deze keer ging het precies zo. Het Duitse offensief was op 21 maart begonnen en gedurende enkele dagen stroomden grootse berichten binnen over overwinningen, grote aantallen krijgsgevangenen en belangrijke terreinwinst; toen ging het langzamer, en vervolgens stokte de zaak. Eind maart ten slotte was het Duitse offensief strategisch mislukt, dat wil zeggen: het was blijven steken voor het zijn strategische doel had bereikt. Op de keper beschouwd was daarmee reeds de schijnbare of reële kans op een Duitse overwinning verkeken.
Ludendorff gaf het echter nog niet op. Hij voerde korte tijd later, in april, een tweede, al wat minder krachtig offensief uit tegen de noordelijke sector van de Engelse frontlinie. Na een kortstondige onderbreking volgde een derde offensief op een geheel ander punt, dit keer gericht tegen de Franse linies, in het verloop waarvan de Duitse troepen, eind mei, begin juni, nog één keer de Marne bereikten, de noodlotsrivier van 1914. Men kreeg nu al enigszins de indruk dat er in het wilde weg en vertwijfeld om zich heen werd geslagen. Tactisch verliep de operatie wederom succesvol — maar ook zij onderging hetzelfde lot als de vorige. Na in het begin tot enkele grote successen geleid te hebben werd de aanval door nieuw aangevoerde reservetroepen opgevangen zonder dat een wezenlijke doorbraak was bereikt. Ten slotte vond medio juli bij Reims nog een

vierde offensief plaats, dat net zo als de geallieerde offensieven van het jaar tevoren meteen in het beginstadium afgeslagen werd, En daarmee was het met de Duitse overwinningskansen in 1918 gedaan.

Ik wil hier bijzondere nadruk op leggen omdat het mij voorkomt, dat dit de werkelijke sleutel is tot de uiterst dramatische gebeurtenissen in het verdere verloop van 1918. De Duitse regering, het Duitse leger en tot op zekere hoogte ook het Duitse publiek -- voor zover het op de hoogte was gebracht wisten vanaf medio juli 1918 dat de oorlog niet meer gewonnen kon worden, dat de laatste kans op de zege verkeken was. De komst van steeds meer Amerikanen begon nu merkbaar te worden, en, wat niemand had verwacht: nu het moment van het werkelijke levensgevaar voorbij was, werkten ook de Fransen en Engelsen zich nog eenmaal op tot een groot tegenoffensief. Het begon in de Franse sector, direct aansluitend op het mislukte laatste Duitse offensief, op 18 juli; aan het Engelse front, dat inmiddels met voornamelijk Canadese en Australische troepen was versterkt, op 8 augustus 1918. Deze achtste augustus moeten we in herinnering houden. Ludendorff noemde deze datum later de 'zwarte dag van het Duitse leger'. Waarin de geallieerden namelijk voordien nimmer waren geslaagd — en wat de Duitsers in het voorjaar van 1918 wel hadden klaargespeeld — lukte hen nu: in het eerste elan van de aanval een werkelijk belangrijke operationele overwinning te behalen. Ook deze overwinning bracht nog niet een strategische beslissing, een doorbraak, maar zij was voor de Duitse troepen een geheel nieuwe en traumatische ervaring. De Engelsen, Canadezen en Australiërs, nu overigens gesteund door tanks, die voor het eerst in deze oorlog een belangrijke rol speelden, forceerden de Duitse stellingen, dwongen de voorste linies tot een overhaaste terugtocht en maakten — ook dat was nog niet eerder voorgekomen — zeer veel krijgsgevangenen. Zij slaagden er bovendien in deze overwinning uit te bouwen.

Ludendorff heeft er in zijn memoires gewag van gemaakt dat hem gemeld werd hoe de als vervanging optrekkende Duitse eenheden door de stromen terugkerende frontsoldaten met de kreet 'onderkruipers' werden begroet. Of dit werkelijk gebeurd is of dat het een legende betreft — op Ludendorff maakte het verhaal in ieder geval diepe indruk. Hij noteerde in zijn memoires, dat het hem daarna duidelijk was geworden dat het instrument waarmee de oorlog werd gevoerd, het Duitse leger, niet meer betrouwbaar was: 'De oorlog dient beëindigd te worden.' Wat was er met het Duitse leger tussen maart en augustus gebeurd? In maart was het, vermoeid en ondervoed, met zijn al slinkende laatste krachten, maar nog één keer met de vaste wil te overwinnen en aanvankelijk met groot succes ten aanval getrokken. In augustus was het kennelijk niet meer tot een uiterste inzet bereid, ook niet defensief. Men moet hierbij aandacht schenken aan een omstandigheid die vooral in de volgend maanden, tijdens de langdurige achterhoedegevechten van augustus tot november 1918, bijzonder duidelijk aan het licht zou tegenviel destijds, moreel gezien, in twee deel de troepen vocht net zo hard als door de dreigende nederlaag steeds verbeten en nog heldhaftig

verdedigd maar, zoals slechts door een deel van het leger. Bij het andere, grotere deel bleek moreel nu te zijn aangetast. Deze soldaten hadden de strijd geestelijk in wezen al opgegeven, zij zagen geen overwinningskansen meer, alleen nog maar de onafwendbare nederlaag en zij hadden eenvoudig geen zin om in het laatste bedrijf een verloren oorlog hun leven nog op het spel te zetten. Militair gezien moet de tot fanatisme, tot vertwijfeling toegenomen bereidheid tot verdedigen van een deel van het leger natuurlijk hoger worden gewaardeerd, maar men dient ook de andere kant recht te doen.

Dat andere deel bestond niet uit lafaards en deserteurs, het betreft veeleer het bewust denkende deel van het leger. De massalegers van de Eerste Wereldoorlog waren denkende legers. De vroegere beroepslegers waren alleen machines geweest, duchtig gedrild op bevel en gehoorzaamheid: 'Denken laten we aan de paarden over, die hebben grotere hoofden.' Op deze kadaverdiscipline van de staande troepen kon men bij de 'laatste lichting'-legers in de laatste jaren van de wereldoorlog niet meer rekenen. Het waren legers van denkende burgers. Om hun volle gevechtskracht te kunnen ontplooien hadden zij, behalve militaire discipline, nodig hetgeen tegenwoordig motivatie genoemd wordt. Zij moesten het gevoel hebben voor iets te vechten waarvoor het de moeite waard was te vechten. Ik denk daarbij niet aan idealistische oorlogsdoelen, maar gewoon aan de mogelijkheid te overwinnen. Objectief gesproken was deze mogelijkheid sinds juli of misschien al sinds april 1918 niet meer aanwezig. De Duitsers hadden hun laatste pijl gebruikt en hij had geen doel getroffen; en vanaf dat moment vochten zij alleen nog maar om de onvermijdelijke nederlaag uit te stellen. Bij de gedachte zich te moeten opofferen zonder dat dit tot iets zou leiden, was het logisch dat zowel psychologische als lichamelijke verschijnselen van uitputting optraden,

Ludendorft had dan ook volkomen gelijk met zijn mening, dat de aftakeling van de oorlogsbereidheid in het leger plaatsvond nog niet bij het volk, niet bij het thuisfront waar men nog steeds tamelijk verblind in de mogelijkheid van een overwinning geloofde; overigens ook misleid door overdreven optimistische legercommuniqués. Het was inderdaad het leger dat in het voorjaar en de zomer van 1918 een nederlaag geleden had. Een nederlaag, die op de oorlogskaart nauwelijks te zien was, omdat zij van morele aard was. Het overwinning beluste Duitse leger van 1914 bestond daarna niet meer. Ook al vochten meerdere eenheden met volledige overgave door — het moreel van het Duitse leger als geheel gezien was dan misschien niet gebroken, maar toch wel ernstig aangetast. Ludendorff had volkomen gelijk toen hij daaruit al in augustus 1918 de conclusie trok dat de oorlog beëindigd moest worden. Maar hoe? Want inmiddels waren de westelijke mogendheden ervan overtuigd geraakt, dat zij het gevaarlijkste stadium achter de rug hadden, zodat zij zich konden veroorloven meteen tot de tegenaanval over te gaan, zonder nog lang op de Amerikanen te wachten. En zij deden daarbij de ongewone ervaring op dat die tegenaanval succes had. Sinds augustus trok het Duitse leger, als altijd nog steeds vechtend,

zij het niet meer met dezelfde vastberadenheid als vroeger, zich voortdurend van de ene stelling op de andere terug. Eind september had het de zogenaamde Hindenburg-linie bereikt, de laatste voltooide, maar al ver achter het vroegere front liggende verdedigingslinie; en juist daar zetten de geallieerden na een korte pauze uit alle kracht een hernieuwd offensief in. Nu dreigde een doorbraak door de Hindenburg-linie en daarmee de militaire ineenstorting van het westelijk front.

In deze situatie besloot Ludendorff de handdoek in de ring te werpen. Op 28 september kwam hij met Hindenburg tot overeenstemming, dat een verzoek om wapenstilstand gewenst was. Het zou gepaard gaan met een vredesaanbod op basis van de zogenaamde ' 14 punten' van de Amerikaanse president Wilson. Als Hindenburg en Ludendorff deze 14 punten nauwkeurig gelezen zouden hebben, zou het hun duidelijk zijn geweest dat daarmee al de volledige nederlaag van Duitsland werd voorondersteld, want zij behelsden onder meer niet alleen de teruggave van Elzas-Lotharingen aan Frankrijk, maar ook de restauratie van Polen met inbegrip van de Pruisisch-Poolse gebieden met doorgang tot de Open zee, de latere Poolse lk geloof niet, dat Ludendorff de 14 punten bestudeerd heeft hij wierp ze bij wijze van spreken de om het de Amerikanen moeilijk te maken het en vredesaanbod af te wijzen. De volgende dag, op 29 september, gebeurde er nog iets dat het verdere verloop van de gebeurtenissen zeer belangrijk zou worden. Ludendorff had de civiele regeringsleiding die verzocht naar zijn hoofdkwartier te komen. De belangrijkste twee regeringsleden, rijkskanselier graaf Hertling en minister van buitenlandse zaken Von Hintze, maakten de reis afzonderlijk Von Hintte, een jonge, energieke man, reisde 's nachts en sprak Uudendorff zondagochtend; de bejaarde Hertling nam de dagtrein en kwam zodoende pas laat in de middag in het hoofdkwartier in Spa aan, Intussen echter had Von Hinte ze een nieuw denkbeeld aan Ludendorff voorgelegd. Zijn denkbeelden kwamen erop neer dat het verzoek om wapenstilstanden de binnenlandse politiek onderbouwd moest worden teneinde de sympathie van Wilson te verwerven. Men had dus een parlementair-democratische regering nodig, om de Amerikanen de indruk te geven dat een nieuw, een democratisch Duitsland de vrede wenste en zulks op basis van het door Wilson zelf ontwikkelde vredesprogramma! Men diende dus de meerderheid in de Rijksdag aan de regering te brengen en bovendien moest men de grondwet wijzigen om van het Rijk een parlementaire monarchie te maken, waarin de Rijksdag de rijkskanselier door middel van een motie van naar huis kon sturen; men moest de indruk wekken dat men niet vanwege de dreigende militaire ineenstorting, maar vanuit deze democratische vernieuwing thans vrede wenste. Ludendorff nam dit voorstel met graagte over, maar stelde daarbij ook nog iets anders ben ervan overtuigd, dat hij de psychologische en diplomatieke overwegingen die aan Von Hintzes voorstel ten grondslag lagen, volledig naar waarde wist te schatten. Maar hij zag bovendien onmiddellijk in dat hij op deze manier niet zelf de witte vlag behoefde te hijsen, maar deze de meerderheid in

de Rijksdag, dus zijn binnenlandse politieke tegenstanders, in de hand kon duwen. Zo werd dus op 29 september in aanwezigheid van de ook aangekomen keizer die zich overigens uitgesproken passief aangekomen keizer —
in het hoofdkwartier besloten, dat onmiddellijk een parlementaire regering met ministers uit de Rijksdagmeerderheid gevormd moest worden. Deze regering moest zonder officiële medewerking van het Oppercommando een verzoek om wapenstilstand en vrede uitbrengen, maar zulks wel met de grootste spoed, omdat volgens Ludendorffs taxatie de ineenstorting van het westelijk front voor de deur stond. Als tegenprestatie zou zij de grondwet mogen wijzigen en van het Rijk een parlementaire democratie maken. Toen de fractievoorzitters van de Rijksdag op 2 oktober in Berlijn bij monde van een afgevaardigde van Ludendorff dit alles vernamen, waren zij sprakeloos. De mededeling, dat de oorlog in het westen nu verloren was en dat er zelfs een militaire ineenstorting dreigde, was voor hen allen, ook voor de leden van de meerderheid in de Rijksdag, een grote en onverwachte schok. En aan deze onheilstijding werd bovendien de eis verbonden nu zelf het failliete bedrijf over te nemen, het bankroet te verkondigen en voor datgene waarvoor zij niet verantwoordelijk waren, de verantwoordelijkheid over te nemen.
Op dit sombere moment sprongen uitgerekend de sociaaldemocraten in de bres. Deze opmerkelijke ontwikkeling had zich al in vredestijd aangekondigd en zou in de komende weken en maanden van beslissende invloed zijn. De sociaaldemocraten waren, in ieder geval in grote meerderheid, meer dan andere partijen bereid verantwoordelijkheid te dragen, Als men nu aan ons de verantwoording overlaat, zei partijvoorzitter Friedrich Ebert, dan moeten wij 'in de bres springen' en van het Duitse Rijk redden wat er te redden valt. Dit te meer omdat men van de sociaaldemocratie immers niet alleen verlangde het verzoek om wapenstilstand te doen, maar haar tegelijkertijd eindelijk toestond wat zij al decennia had geprobeerd te bereiken: een parlementaire regering, de mogelijkheid derhalve voor de Rijksdag om rijkskanselier en ministers door een motie van wantrouwen ten val te kunnen brengen, en daarnaast nog de afschaffing van het Pruisische drie-klassen-kiesrechtstelsel, die al lang had moeten plaatsvinden. Het waren overigens de belangrijkste op dit tijdstip nog openstaande punten op de sociaaldemocratisch lijst van eisen. Nu werden deze eisen ten langen leste vervuld, en de sociaaldemocraten waren, met Ebert aan het hoofd, na enige discussie en beraadslaging, bereid op de transactie in te gaan.
Men moet zich voorstellen welk een achteraf gezien ongelooflijk succes dit in de binnenlandse politiek tijdens het keizerrijk betekende. Bismarcks 'vijanden van het Rijk', de steeds nog terzijde staande en vogelvrij verklaarde 'gezellen zonder vaderland' van Wilhelm II, toonden zich bereid het Rijk en dan nog wel het keizerrijk, want van een val van de monarchie . omstreeks dit tijdstip nog in het geheel geen sprake -- als regerende partij over te nemen, het met enkele hervormingen voort te zetten en zelfs de verantwoording voor zijn nederlaag op zich te nemen. Het was een historische gebeurtenis zonder weerga.

Er werd nu een regering van sociaaldemocratische, links-liberale en Centrum-ministers gevormd onder prins Max von Baden, een liberale aristocraat, behorend tot de in Baden aan de macht zijnde familie. Deze regering liet op 3 oktober op eigen titel, zonder enige zinspeling op de militaire situatie en de rol van het Oppercommando, het wapenstilstands- en vredesverzoek aan president Wilson uitgaan. De keizer zelf moest de aarzelende prins Max hiertoe overhalen. Er ontstond nu een samenloop van veel omstandigheden. Om te beginnen bleef de militaire ineenstorting aan het westelijk front, die Ludendorff op 28 en 29 september had verwacht, uit. Het Duitse leger bleef nog tot de dag van de wapenstilstand, 11 november, doorvechten, zij het op de terugtocht en met terreinverlies; een kwart miljoen Duitse soldaten raakte in deze laatste weken van de oorlog nog in krijgsgevangenschap. Maar er bleef steeds, tot aan de laatste dag van de oorlog, een samenhangend front bestaan, dat op Belgisch en Frans grondgebied, weliswaar in voortdurende terugtocht, de strijd voortzette. Aan de andere kant leek zich nu, en pas nu een soort psychische ineenstorting aan het thuisfront voor te doen, De grote massa van de Duitsers, en vooral de hongerende en al lang ontevreden arbeidersklasse, dus de kiezers op wie de linkse partijen steunden, werd nu plotseling gewaar terwijl men meende als het ware bezig te zijn de overwinning binnen te halen, want nederlagen hadden de legerberichten nog nooit toegegeven, dat de oorlog verloren was, tenminste verloren gegeven werd. Geen wonder, dat deze mensen nu van hun kant ieder vertrouwen verloren in een leiding die hen in deze situatie had gebracht. In de grote Duitse steden vielen revolutionaire symptomen te bespeuren. Het waren symptomen, de revolutie brak nog niet uit, maar het binnenlandse politieke landschap van Duitsland begon in oktober 1918 sterk te veranderen.

Er gebeurde nog iets in deze oktobermaand. Wilson ging zeker niet meteen op het Duitse verzoek om wapenstilstand in. Hij zond een nota waarin hij — niet geheel onterecht — uiting gaf aan zijn twijfel of de plotselinge democratisering van het Duitse Rijk werkelijk serieus genomen moest worden (de keizer en alle landsvorsten waren er immers nog), en hij eiste in drie opeenvolgende nota's meer veranderingen in Duitsland. Wilson bekeek de oorlog in de eerste plaats vanuit een ideologisch oogpunt. Hij wenste een werkelijk gedemocratiseerd Duitsland en maakte duidelijk, dat hij daarmee in eerste instantie het verdwijnen van de keizer bedoelde. Eerst nu, ten gevolge van Wilsons eisen, kwam in de loop van oktober in Duitsland de discussie over de 'keizerkwestie' op gang: moest men, nu er toch geen weg terug meer was, ook aan deze eis tegemoetkomen, moest de keizer aftreden? In kringen van de nieuwe Rijksregering ontstond een stroming die ervoor pleitte tenminste de persoon van de keizer, zo niet de monarchie als zodanig, op te geven. Op het tegenovergestelde standpunt stelde zich een groepering,

die haar aanhangers vooral vond in de top van leger en marine — op welke groep ik met opzet nu reeds attendeer.
Ludendorff volvoerde in oktober een merkwaardige koerswijziging. Hij had zijn staatsgreep — zo kan men het wel noemen --- van 29 september in een soort paniek uitgevoerd omdat hij de onmiddellijke ineenstorting van het westelijk front vreesde. Toen dat niet gebeurde en de Duitse troepen in het westen bleven doorvechten, veranderde Ludendorff weer van gedachten. Nu wilde hij de oorlog toch weer tot het uiterste voortzetten. Men moet hem daarbij toegeven, dat het zuiver militair gezien waarschijnlijk nog mogelijk zou zijn geweest om, bij wijze van spreken, zijn toevlucht in de winter te zoeken. Door hun offensieven konden de geallieerden weliswaar constant oprukken, maar tot een feitelijke doorbraak was het nergens gekomen. Intussen was het oktober geworden en binnenkort werd het november. Er zou waarschijnlijk een gevechtspauze in de winter zijn geweest en men had misschien het westelijk front nog eenmaal langs de Antwerpen-Maas-linie kunnen consolideren om zich voor het komende jaar voor te bereiden op een nieuw lente- en zomeroffensief, dat natuurlijk gezien de dan inmiddels aanwezige overmacht aan Amerikaanse troepen volstrekt uitzichtloos zou zijn geweest en waarschijnlijk tot een invasie in Duitsland zou hebben geleid. Er gebeurde nu evenwel iets dat verdere tegenstand in het westen letterlijk overbodig maakte: de bondgenoten stortten ineen. Zij waren in wezen al begin 1918 aan het einde van hun krachten gekomen en hadden alleen nog als laatste kans het grote Duitse offensief, het uitspelen van de laatste Duitse militaire troefkaart, willen afwachten. Toen met die troefkaart niet geslagen werd, vielen Oostenrijk, Bulgarije en Turkije intern uiteen. In Oostenrijk kwamen de verschillende nationaliteiten in opstand; het Oostenrijkse leger werd, nog veel sterker dan het Duitse, onbruikbaar als instrument voor oorlogvoering. Het Oostenrijks-Bulgaarse front op de Balkan was het eerste front dat volledig ineenstortte. Daarop volgde het Oostenrijkse debacle in Italië. Zelfs al zou het Duitse westelijke front zich dankzij de winter kunnen handhaven, dan was er nu de dreiging van een nieuw front in het zuiden, waartegen de Duitsers in het geheel niets konden uitrichten.
Binnen het bestek van deze gecompliceerde uitgangsvoorwaarden opereerde nu de Duitse binnenlandse politiek. Zoals gezegd stonden in Duitsland eind oktober de beide partijen van vroeger weer tegenover elkaar: zij die destijds voorstanders waren geweest van het nastreven van grootse oorlogsdoelen wilden nu een laatste vertwijfelde strijd wie vroeger een vergelijk hadden voorgestaan verdedigden thans de vrijwel onvoorwaardelijke beëindiging van de oorlog. Deze confrontatie leidde begin november tot een revolutie in Duitsland, die in feite ook toen nog niemand had voorzien. De directe aanleiding tot de Duitse revolutie was

het besluit van het opperbevel van de marine -- overigens genomen zonder de Rijksregering ervan in kennis te stellen een grote zeeslag met de Engelse vloot te riskeren. Hiertegen brak muiterij uit op een deel van de Duitse vloot en het plan moest uiteindelijk opgegeven worden. Veel muitende matrozen gearresteerd, zij dreigden voor de krijgsraad ter dood te worden en hun kameraden wilden niet lijdzaam toezien. Op 4 november brak in Kiel, waar de Duitse vloot zich vanuit haar bases in het westen had teruggetrokken, een matrozenopstand uit, De oproerlingen namen het bevel over, hesen de rolde vlag, vormden matrozen raden en kregen ten slotte de stad Kiel in hun macht. Deze matrozenopstand, die samenviel met de discussies over de keizerkwestie had geen uitgesproken politieke bedoeling Maar toen de matrozen eenmaal de vloot en de stad Kiel in handen hadden gekregen, zagen zij in, dat zij wat ze waren op de een of andere manier moesten afmaken, wilden zij toch niet als muiters ter dood worden veroordeeld. Ze verspreidden zich vanuit Kiel en in minder dan een, vanaf 4 november, breidde de revolutie zich als een bosbrand uit, om te beginnen over Noord-Duitsland, vervolgens over West-Duitsland en ten slotte over het grootste deel Duitse Rijk, Bovendien ontstonden spontaan opstanden in andere hoofdsteden van deelstaten, zoals bij voorbeeld op 7 november in München. Het was een onstuitbaar proces, dat zonder enige leiding van bovenaf spontaan en massaal op gang kwam: in het in Duitsland staande Leger werden soldatenraden gevormd, in de fabrieken arbeidersraden. Deze arbeiders- en soldatenraden belastten zich in de grote steden met een soort bestuur. De Oktoberregering voelde de grond onder haar voeten wegglijden. Deze revolutie kwam haar uiterst ongelegen. Nu waren zij voornemens de oorlog zo spoedig mogelijk te beëindigen en vervolgens samen de burgerlijke vooruitstrevende en middenpartijen als soort curator van het oorlogsfaillissement het Duitse te blijven regeren, dat na de in oktober nu een parlementaire monarchie was. Een revolutie was dus het dat zij op dit ogenblik konden gebruiken. Maar de revolutie leek niet meer te stoppen. Op zaterdag november kreeg zij ook de hoofdstad Berlijn in haar greep Er brak een algemene staking uit, de arbeiders gingen de straat optrokken naar het centrum en demonstreerden voor het gebouw van de Rijksdag eigenlijk zonder bepaalde eisen, behalve dan de beëindiging van de oorlog. Doch Scheìdemann. Na Ebert de tweede man van de sociaal-demoraten, meende hen tegemoet te moeten komen door vanuit een venster van het Rijksdaggebouw tegenover de op straat wachtende menigte de republiek uit te roepen. Hetgeen Ebert hem buitengewoon kwalijk nam. Waarbij Ebert betoogde dat alleen een wetgevende vergadering kon beslissen wat het Duitse rijk zou worden, een monarchie of een republiek. Hij had een onderhoud met prins Max von Baden, die ondertussen eigenmachtig het aftreden van de

keizer bekend had gemaakt en zijn ambt als rijkskanselier in strijd met de grondwet aan Ebert had overgedragen., en verzocht hem, door een regentschap een voortzetting van de Duitse monarchie als mogelijkheid open te houden. Maar prins Max wilde niet meer, hij had er genoeg van, hij had er meer dan genoeg van, hij weigerde. En dus moest ook Ebert berusten in het feit dat Duitsland een republiek was geworden.
Week hij in de nacht van 9 op 10 november in ballingschap uit naar Nederland. Maar bijna alle andere Duitse vorsten, de koningen van Beieren, Saksen, Württemberg, en de groothertogen en hertogen van de overige Duitse deelstaten, waren in deze novembermaand wel afgetreden, de een wat eerder dan de ander. Een vreemde gang van zaken, want van enige dreiging met geweld was geen sprake geweest. Er waren alleen maar afvaardigingen van arbeiders- en soldatenraden naar hen toegekomen die hun aftreden hadden geëist, en zij hadden zonder enig verzet toegegeven. Dit geluidloos verdwijnen van alle Duitse monarchieën, die nota bene kortgeleden nog vanzelfsprekende, gerespecteerde en onbetwiste instituties waren geweest, was een gebeuren dat in de chaos van deze novemberdagen vrijwel onopgemerkt bleef, maar dat vreemd genoeg ook door de latere Duitse geschiedschrijving nauwelijks naar voren is gebracht en dat tot op vandaag nog niet geheel verklaard is. De abdicatie verliep soms bijna gemoedelijk. Zo zei bijvoorbeeld de koning van Saksen tegen de delegatie die zijn aftreden kwam eisen: 'Nou .vooruit, dan knappen jullie je zaakjes verder zelf maar op. In zekere zin was deze uitlating illustratief voor het geheel. De Duitse vorsten wilden niet langer meer heersen, zij gaven de voorkeur aan een in de meeste gevallen aangenaam privéleven. Geen van hen is gevangengezet, laat staan terechtgesteld, zoals de Franse en Engelse koningen tijdens de Franse en Engelse revoluties. De Duitse revolutie, als men haar die naam kan geven, was goedmoedig. Niettemin leek zij in die dagen op een aardbeving, waartegen niets viel te doen.
Ik wil nog even kort op de keizer terugkomen. De keizer had zich op 29 oktober naar het hoofdkwartier in Spa begeven en was aanvankelijk volledig bereid de parlementaire hervormingen goed te keuren en als parlementair vorst te blijven heersen. Een Pruisische minister die hem in Spa bezocht met de raad afstand te doen, las hij stevig de les. Toen de revolutie hem verraste, hoopte hij eerst nog haar met hulp van het leger te velde, dat door de wapenstilstand spoedig vrij zou komen, te kunnen onderdrukken. Maar in dat opzicht werd hij op 9 november bitter teleurgesteld.
Zoals al uitvoerig uiteengezet, was het moreel van het Duitse leger na het mislukken van de grote Duitse offensieven aanzienlijk teruggelopen. Na het verzoek om wapenstilstand en de . interne beroering in Duitsland was het zelfs nog slechter geworden, Op 9 november ontbood het opperbevel 39 bevelvoerende officieren van het front, voornamelijk divisiecommandanten, het hoofdkwartier, ten einde op de hoogte gesteld te worden over de vraag, of het leger in geval van een wapenstilstand bereid zijn voor het behoud van de troon,

voor de keizer, tegen de revolutie te vechten. Het eenparig oordeel van de commandanten luidde: Neen. Het leger was bereid onder geleide van Zijne Majesteit naar Duitsland terug te trekken als dat verlangd werd -- maar vechten wilde het niet meer, niet tegen een buitenlandse en evenmin tegen een binnenlandse vijand. Daarop besloten Hindenburg en generaal Groener, de eind oktober benoemde opvolger van Ludendorff als chef van de generale staf, de keizer te adviseren om af te treden of tenminste in ballingschap te gaan. De keizer gaf in de loop van de negende november aan dit dringende advies gehoor, merkwaardigerwijs wederom zonder enig verzet te bieden. Hij begaf zich in ballingschap naar Nederland en maakte daarmee niet alleen een einde aan zijn persoonlijk keizerschap, maar tegelijk ook, zoals zou blijken, aan alle eventuele kansen op een spoedig herstel van de monarchie. Zijn formele abdicatie, die pas later in november plaatsvond, had nauwelijks enige praktische betekenis meer. De wapenstilstand was overigens ook in geallieerde kring gedurende de gehele maand oktober onderwerp van heftige discussies geweest, De Amerikaanse opperbevelhebber in Europa, generaal Pershing, voelde er niets voor. Hij ging ervan uit, dat de Duitsers ondubbelzinnig verslagen waren. Waarom dan nu nog een wapenstilstand toestaan, die het hen mogelijk zou maken zich achter de Rijn opnieuw te verschansen en verzet te bieden? Pershing eiste de onvoorwaardelijke capitulatie zoals later de Amerikaanse president Roosevelt in de Tweede Wereldoorlog zou doen. De Franse en Engelse opperbevelhebbers waren meer geneigd een wapenstilstand te aanvaarden. Hun legers hadden evenals het Duitse, enorme, bloedige verliezen geleden; zij warren niet meer zo geïnteresseerd in een nieuw groot offensief in 1919 in tegenstelling tot de Amerikanen, voor wie dit eigenlijk de eerste vuurproef zou hebben betekend. Men besloot ten slotte op het verzoek tot wapenstilstand in te gaan, echter onder voorwaarden die het Duitsland onmogelijk zou maken de vijandelijkheden te hervatten. Daarop werd de Duitsers meegedeeld, dat zij een onderhandelaar naar het geallieerde hoofdkwartier konden zenden om de wapenstilstand voorwaarden in ontvangst te nemen. Dat gebeurde op 6 november. Men koos de afgevaardigde Erzberger, een Centrum-politicus en minister in het kabinet Max von Baden, tot leider van de Duitse delegatie. Het is zeer opmerkelijk, dat niet een generaal maar een lid van de burgerregering werd afgevaardigd om de militaire wapenstilstandsvoorwaarden te tekenen. Deze voorwaarden bleken buitengewoon hard te zijn. In feite bezegelden zij de complete nederlaag van het Rijk en maakten zij elk verder verzet onmogelijk. De westelijke mogendheden eisten, dat op zeer korte termijn de nog bezette gebieden en het Duitse grondgebied ten westen van de Rijn alsmede drie bruggenhoofden op de oostelijke Rijnoever ontruimd zouden worden. De geallieerde legers zouden de terugtrekkende Duitse troepen op de voet volgen en de ontruimde gebieden en de bruggenhoofden bezetten. Voorts moest de vloot worden overgedragen en moesten enorme hoeveelheden wapentuig achtergelaten respectievelijk ingeleverd worden. Aldus de belangrijkste voorwaarden van de geallieerden. Zij

maakten de Duitsers op niet mis te verstane wijze duidelijk, dat zij de oorlog hadden verloren. Men zou zelfs kunnen zeggen, dat de nederlaag in wezen pas door deze voorwaarden werd bekrachtigd. Want in feite werd hierdoor elk toekomstig verzet vanuit het gebied achter de Rijn onmogelijk. Op 6 november, midden in de revolutie, reisde Erzberger naar maarschalk Foch in Compiègne kreeg de wapenstilstand voorgelegd, wikkelde nog enkele details af, en deelde voorwaarden vervolgens aan de Rijksregering mee, die ze op zijn beurt voorlegde aan het Opperbevel. Het Opperbevel, men dient zich dit goed in het geheugen — gaf te kennen dat de voorwaarden moesten worden aanvaard, ook als verzachting geenmogelijk bleek, omdat het niet mogelijk was de strijd voort te zetten Daarop ondertekende Erzberger- De wapenstilstand ging op 11 november in.
Wat betekent dit allemaal? De grote, slecht geïnformeerde massa van het Duitse volk zag de gebeurtenissen, op grond van verloop, onvermijdelijk als volgt: wij stonden op punt de te winnen, toen kwamen de slimmeriken aan de macht die altijd al een vrede door vergelijk hadden gewild, toen werd de witte vlag gehesen, toen brak een revolutie uit, en toen werd een wapenstilstand gesloten, waardoor wij buiten gevecht -werden gesteld. Maarschalk Foch in Compiègne kreeg de wapenstilstand voorgelegd, wikkelde nog enkele details af, en deelde voorwaarden vervolgens aan de Rijksregering mee, die ze op zijn beurt voorlegde aan het Opperbevel. Het Opperbevel, men dient zich dit goed in het geheugen — gaf te kennen dat de voorwaarden moesten worden aanvaard, ook als verzachting geenmogelijk bleek, omdat het niet mogelijk was de strijd voort te zetten Daarop ondertekende Erzberger- De wapenstilstand ging op 11 november in.
Nog dezelfde avond vond het later berucht geworden telefoongesprek tussen deze twee plaats. Ebert, weliswaar niet wettig rijkskanselier, maar enerzijds door prins Max von Baden en anderzijds door de Berlijnse arbeiders- en soldatenraden als het ware dubbel gelegitimeerd, trachtte de afspraken van begin oktober met het Opperbevel een nieuwe inhoud te geven. Hij wilde het door de wapenstilstand vrijkomende leger te velde gebruiken om de revolutie te onderdrukken en op die manier de steun van het Opperbevel aan het nieuwe kabinet en de nieuwe constitutie veiligstellen. Groener verklaarde zich al in dit eerste telefoongesprek hiertoe bereid, later volgde een nadere bekrachtiging van deze afspraak. Zij betekende contrarevolutie, onderdrukking met militair geweld van de linkse revolutie, die werd geleid door de Raad van volkscommissarissen, aan het hoofd waarvan, ironisch genoeg, Ebert zelf stond. Er bestaat een latere beschrijving van deze afspraak, die generaal Groener in het zogenaamde dolkstootproces in 1925 onder ede weergaf. Groeners verklaring luidde: 'In de eerste plaats is het de bedoeling geweest — het was mijn idee dat dit het eerste doel moest zijn — in Berlijn de macht aan de arbeiders- en soldatenraden te ontnemen. Daartoe werd een plan opgesteld, waarbij tien divisies Berlijn zouden binnentrekken. Er werd een officier naar Berlijn gestuurd om de bijzonderheden

te bespreken, ook met de Pruisische minister van oorlog, die er natuurlijk niet buiten gehouden kon worden. Er ontstond een hele reeks problemen. Ik wijs er bij voorbeeld alleen maar op, dat de onafhankelijke leden van de regering, de zogenaamde volkscommissarissen, maar ook, geloof ik, de soldatenraden — ik kan het zo uit mijn hoofd niet precies meer zeggen — eisten dat de troepen zonder scherpe munitie zouden binnenrukken. Wij hebben daartegen natuurlijk onmiddellijk bezwaar gemaakt, en de heer Ebert heeft uiteraard meteen goedgevonden, dat de troepen voorzien van scherpe munitie Berlijn binnen trokken. Wij hebben voor deze intocht, die tegelijk de gelegenheid zou bieden weer een bestendige regering in Berlijn te vestigen een sluitend schema uitgewerkt. In dit schema was per dag aangegeven wat er moest gebeuren: de ontwapening van Berlijn, de zuivering van Berlijn van spartakisten, enzovoort. Het was allemaal gepland, dag voor dag, voor iedere divisie. Dit was ook door de officier die ik naar Berlijn had gestuurd met de heer Ebert besproken. Ik ben de heer Ebert daarvoor bijzonder erkentelijk en heb hem ook wegens zijn onvoorwaardelijke vaderlandsliefde en absolute toewijding aan de zaak overal verdedigd, waar hij werd aangevallen. Het schema was geheel in overleg met de heer Ebert en met zijn instemming opgesteld.Dit was het Ebert-Groener-pact, zoals het in november gesloten en tot in bijzonderheden werd uitgewerkt, terwijl het leger terzelfder tijd zeer snel op Duits grondgebied terugtrok, al had het toch nog enkele weken nodig. Ebert heette de terugkerende soldaten in Berlijn begin december welkom met woorden, die in feite al anticipeerden op de dolkstootlegende: 'Geen vijand heeft u overwonnen. Eerst toen de overmacht aan mensen en materiaal van de tegenstanders een steeds zwaardere druk ging uitoefenen, hebben wij de strijd opgegeven... Gij kunt met opgeheven hoofd huiswaarts keren.

Het Ebert-Groener-pact mislukte vooralsnog. Op 16 december zou in Berlijn een radencongres plaatsvinden en dit congres zouden de teruggekeerde tien divisies door een contrastaatsgreep moeten verhinderen. Maar het bleek, zoals Groener eveneens in zijn beëdigde verklaring van 1925 zei, dat de soldaten eenvoudig niet meer tegen te houden waren. Het vroegere Duitse leger van de vier oorlogsjaren bestond niet meer! De soldaten trokken spontaan naar huis; hun aantal was al op de avond na hun intocht in Berlijn sterk gedaald en in de dagen die volgden ontbonden de eenheden zichzelf vrijwel volledig.

Toen het radencongres op 16 december bijeen kwam, waren van de tien divisies die Berlijn waren binnengemarcheerd nog maar een achthonderd man over. Dit was een gevolg van de geruisloze morele revolutie die sedert de zomer in het leger snel om zich heen gegrepen had en die men duidelijk moet onderscheiden van de latere revolutie aan het thuisfront, hoewel er tussen beide natuurlijk een zekere wisselwerking bestond. Het leger te velde was in ieder geval niet meer te gebruiken als instrument in een binnenlandse machtsstrijd. Daarop nam het Opperbevel, dat nu in Kassel zetelde, het besluit de demobilisatie geen belemmeringen meer in de weg te leggen en in plaats daarvan vrijkorpsen te

vormen: formaties van vrijwilligers uit die legeronderdelen, aan wie de geestelijke omwenteling in het leger voorbij was gegaan, die tot het einde fanatiek gevochten hadden, die vijandig stonden tegenover de ontwikkelingen aan het thuisfront, trouw waren gebleven aan de keizer en Ludendorff en bereid waren om hetgeen in november was geschied met geweld ongedaan te maken. En ook met deze vrijkorpsen ging de regering Ebert, met name de nieuwe minister van defensie Noske, nu een bondgenootschap aan. Het jaar 1918 eindigde met de eerste grote straatgevechten in Berlijn, bij de vorstelijke stallen, die eindigden met een overwinning van de revolutionaire Volksmarinedivisie op de restanten van het vroegere leger. Het nieuwe jaar begon met de zogenaamde 'Spartakus-week' in Berlijn, tijdens welke de eerste vrijkorpsen een nieuwe revolutionaire aanloop bloedig neersloegen. Daarmee zijn wij het jaar 1918 al voorbij. Ik wil hieraan echter meteen toevoegen dat gebeurtenissen zoals die zich in december en januari in Berlijn afspeelden, zich in de eerste helft van 1919 in een groot aantal Duitse steden herhaalden. Er vond een soort slepende burgeroorlog plaats, waarin de vrijkorpsen — volledig gedekt door de regering Ebert-Noske en later, toen Ebert rijkspresident geworden was, door de regering Scheidemann-Noske — de nog overgebleven restanten van de macht van de arbeiders- en soldatenraden bloedig neersloegen. De Rijksdagmeerderheid met de sociaaldemocraten voorop maakte in vereniging met de contrarevolutionaire krachten van het vroegere leger de revolutie van november 1918 in feite ongedaan. Slechts één gevolg van deze revolutie bleef onaangetast: aan de monarchie was een einde gekomen. Ik zou hier echter nog iets aan willen toevoegen. Wij hebben gezien hoe de gebeurtenissen van dit verwarde jaar hun neerslag vonden in sfeer en stemming bij met name de Duitse burgerij.

Weimar en Versailles

De in januari 1919 gekozen nationale vergadering zetelde in Weimar, niet in het onrustige Berlijn. Men koos Weimar, omdat het er rustig was en omdat het in militair opzicht goed beveiligd kon worden misschien ook een beetje vanwege de cultuurhistorische reputatie van het stadje, waarop het nieuwe Duitsland wilde inhaken. Het aannemen van een nieuwe constitutie was overigens bepaald niet de belangrijkste en ook niet de moeilijkste beslissing die het parlement in Weimar moest nemen. Het moeilijkste besluit betrof de vraag of het vredesverdrag van Versailles, dat Duitsland in april 1919 als kant en klaar, veelomvattend verdrag in ultimatieve vorm voorgelegd kreeg, al of niet getekend moest worden. Toen de inhoud van het ontwerpverdrag van Versailles in mei 1919 bekend werd, trof het de Duitsers, bevolking zowel als regering en parlement, als een mokerslag: omvangrijke gebiedsafstanden in het oosten, westen en noorden; bijna algehele ontwapening, reusachtige herstelbetalingen, het verlies van alle koloniën, terwijl in de gehele toonzetting van het verdrag Duitsland niet werd behandeld als een overwonnen maar nog steeds tot de

statengemeenschap behorende tegenstander, maar als een beschuldigde over wie een vonnis werd uitgesproken. De eerste reactie bij bevolking, parlement en regering was: niet ondertekenen.
Wat zou er gebeurd zijn, als men niet getekend had? In dat geval, daaraan bestond destijds en bestaat ook bij terugblik nu geen enkele twijfel, zouden de westelijke geallieerden de vijandelijkheden weer hebben geopend, zouden zij Duitsland binnengerukt zijn, geen of geen noemenswaardige militaire tegenstand ontmoet hebben, en Duitsland hebben bezet, voorlopig in ieder geval tot aan de Weser, volgens de geallieerde plannen van die tijd. Onder de druk van dit ultimatum tekende men ten slotte, na vreselijke ruzies en na een kabinetscrisis. De regering en de meerderheid in het parlement vreesden namelijk dat bij een geallieerde bezetting het Rijk uiteen zou vallen
In dat geval zouden, zo nam men aan, de geallieerden afzonderlijke vredesverdragen sluiten met de bestaande Zuid Duitse staten en met een of andere nieuwgevormde staatsstructuur in het Pruisische noorden, en daarmee zou het Rijk in tweeën zijn gedeeld: een door de westelijke mogendheden bezet westelijk deel en in het oosten en noordoosten het vroegere Pruisen en Saksen.
Vandaag, met de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog voor ogen, kan men zich afvragen of dat werkelijk zo vreselijk geweest zou zijn. Het resultaat zou de situatie geweest zijn die ten slotte als gevolg van de Tweede Wereldoorlog ontstond: een West-Duitse staat, die zich vroeger of later bij het westen had moeten aansluiten, en een Oost-Duitse staat toen nog met alle oostelijke Pruisische provincies — , waarvan de toekomst moeilijk te voorspellen was.
Want zinvolle speculatie over wat er na de geallieerde opmars tot aan de Weser had kunnen gebeuren was en is uiterst moeilijk. Kon men er eigenlijk wel zo zeker van zijn, dat de regeringen van de Zuid Duitse staten en van de nieuw ontstane constructie in Noordwest-Duitsland op hun beurt wel zouden tekenen ?Zouden de geallieerden uiteindelijk, wanneer er nog een Duitse regering in Berlijn gezeteld zou hebben, misschien niet ook het oostelijk deel van Duitsland hebben moeten bezetten? En zou dat dan niet een zelfs aanzienlijk betere oplossing zijn geweest dan de situatie van na de Tweede Wereldoorlog, namelijk een soort 1945 zonder Russen en zonder verlies van de oostelijke provincies, een geheel door de westelijke mogendheden bezet, onverdeeld Duitsland? En omdat de geallieerden toch weer een Duits bestuur zouden hebben moeten installeren, zou ook deze toestand waarschijnlijk niet van blijvende aard zijn geweest. Het zijn onopgeloste vragen. Misschien zouden de Duitsers door in 1919 niet te ondertekenen evenveel kans hebben gehad het Rijk bijeen te houden als door wel te tekenen. Maar ook door te tekenen hadden zij op middellange en lange termijn veel meer machtspolitieke mogelijkheden dan zij zich destijds zelf bewust waren. Want de Parijse vredesbepalingen, waarvan Versailles slechts een gedeelte, het Duitsland rechtstreeks betreffende gedeelte, uitmaakte, waren als geheel, op de keper en in alle rust beschouwd, voor Duitsland als grote mogendheid zeker niet ongunstig.

Zeker, Duitsland kreeg met de bettalingseisen twee zware hypotheken opgelegd, die vroeger of later afgelost moesten worden. Voor het overige bleek echter allengs, dat dc Duitse politie in Europa, de positie van een weliswaar in het westen, oosten en noorden kleiner geworden maar voor de rest nog steeds intact Duits Rijk, volstrekt niet zwakker was dan voor 1914, doch sterker.
Voor 1914 was het Duitse Rijk, zoals de toen gangbare uitdrukking luidde. 'ingesnoerd'. Het lag beklemd tussen de grote mogendheden Engeland, Frankrijk, Oostenrijk-Hongarije en Rusland. Drie hiervan, Engeland, Frankrijk en Rusland, waren in de eerste Wereldoorlog bondgenoten in de strijd tegen het Duitse Rijk geweest.
Een van deze vier mogendheden was inmiddels geheel verdwenen: Oostenrijk-Hongarije bestond niet meer. In plaats . daarvan waren er zwakke nieuwe staten gekomen, die alleen al gezien hun omvang nooit enige macht van betekenis konden krijgen, maar vroeg of laat onder de invloed moesten komen van de meest nabij liggende grote mogendheid — en dat was Duitsland.
Rusland existeerde thans als Sovjetunie buiten het Europese systeem; het was evenals Duitsland vogelvrijverklaard, uitgestoten deze harde termen zijn niet misplaatst. Maar dit Rusland vertoonde de neiging zowel met de andere paria, Duitsland, als met de westelijke mogendheden samen te gaan. Om een schaakterm te gebruiken: het Duitse Rijk had nu beter positioneel spel dan voor de oorlog omdat rondom zijn grenzen zoveel in zijn voordeel veranderd was. Bovendien was deze positionele versterking van Duitsland door de uitslag van de oorlog, maar ook door de vredesbepalingen zelf, onherroepelijk, behalve eventueel bij een nieuwe oorlog; de verzwakking van Duitsland ten gevolge van ontwapening en herstelbetalingen was daarentegen qua aard niet structureel en van tijdelijk karakter, Tien of zeker twintig jaar na de oorlog zou niemand opnieuw een oorlog ontketenen om de Duitse herbewapening te verhinderen of om het land te dwingen het herstel. Malingen voort te zetten, Op langere termijn gezien was de Duitse stelling door de uitkomsten van de Eerste Wereldoorlog dus inderdaad positioneel versterkt, niet verzwakt.
Bovendien waren de westelijke mogendheden vanaf het eerste moment allesbehalve eensgezind; slechts met veel inspanning hadden ze overeenstemming kunnen bereiken over de afsluiting van de vredesverdragen. Vervolgens viel de sterkste van hen uit: Amerika ratificeerde het Verdrag van Versailles niet, distantieerde zich van de Europese aangelegenheden en weigerde ook de garantie na te komen, die het met betrekking tot de Franse bezittingen had toegezegd. Dit betekent, dat het Verdrag van Versailles nog maar door twee mogendheden gedragen werd: Engeland en Frankrijk. Maar deze twee konden zich samen, zoals uit het verloop van de Eerste Wereldoorlog was gebleken, slechts met de grootste moeite tegenover Duitsland handhaven.
Duitsland op lange termijn in bedwang houden konden zij niet. En ook tussen hen ontstond al zeer snel een belangentegenstelling. Engeland was met het Verdrag van Versailles tevredengesteld. De Duitse vloot was al op grond van de

wapenstilstandsvoorwaarden aan Engeland overgedragen, een nieuwe grote vloot werd door het Verdrag van Versailles verboden, de koloniën bleven Duitsland onthouden en werden onder de dominions en Engeland zelf verdeeld. De Engelse oorlogsdoelen waren bereikt.
Frankrijk echter, en dat is zeer belangrijk, had zijn oorlogsdoelen niet verwezenlijkt. Het zag zich met zijn — toentertijd — veertig miljoen inwoners na een slechts ten koste van eindeloos veel slachtoffers doorstane oorlog nog steeds geconfronteerd met een zeventig miljoen mensen tellend Duitsland, dat niet verdeeld, niet in stukken opgesplitst was. En dat op kortere of langere termijn, wanneer het zich herstelde en zich kon bevrijden van de door het Verdrag van Versailles opgelegde hypotheken, weer superieur aan Frankrijk zou zijn.
Frankrijk was daarom evenals Duitsland na 1919 een revisionistische mogendheid. Het was door het Verdrag van Versailles niet tevredengesteld en het moest uit eigen levensbelang proberen het verdrag ten voordele van zichzelf en ten nadele van Duitsland te herzien. Ook Duitsland was van meet af aan vastbesloten een herziening te bewerkstelligen en daarbij in de eerste plaats af te komen van de twee zware hypotheken waardoor een krachtig herstel van het Rijk belemmerd werd: de ontwapening en de lasten van de herstelbetalingen.
Ondanks de algemeen bestaande eenstemmigheid dat het verdrag psychologisch onaanvaardbaar was en dat het herzien moest worden, ontstond in Duitsland al meteen een strijd over de vraag waar de prioriteiten bij deze herziening moesten liggen. Moest men eerst proberen de bepalingen inzake de ontwapening te omzeilen en weer een militaire mogendheid te worden, of moest men zich eerst trachten te bevrijden van de herstelbetalingen, om de Duitse economie weer te kunnen opbouwen en zo weer een mogendheid van betekenis te worden?
Het eerste was de politiek van de Reichswehr en met name van de toenmalige opperbevelhebber generaal Von Seeckt. Zij had aanvankelijk succes. Von Seeckt liet er geen misverstand over bestaan, dat zijn doeleinden slechts in samenwerking met Rusland te bereiken waren. Al in een heel vroeg stadium, in het begin van de jaren twintig, kwam in het geheim een militaire samenwerking tussen de Reichswehr en het Rode Leger tot stand. De Sovjetunie stelde de Reichswehr in Rusland gebieden ter beschikking waar deze met de in Versailles verboden wapens, tanks, vliegtuigen en chemische strijdmiddelen kon oefenen. In ruil hiervoor gaf de Reichswehr scholing en inzicht in de methodieken van de Duitse generale staf aan het in opbouw zijnde Rode Leger. Een Duitse militaire zaakgelastigde in de Sovjetunie, generaal Kôstring, rapporteerde in 1935 na met veel superlatieven beoordeelde Sovjet-Russische manoeuvres: 'Wij mogen met deze loftuitingen tevreden zijn. De aanvoerders en commandanten zijn immers onze leerlingen.
Daarnaast leek zich al heel spoedig nog een tweede mogelijkheid tot militaire samenwerking met Rusland voor te doen. In 1920 was er naar aanleiding van een Poolse aanval een oorlog tussen Polen en Rusland uitgebroken, die

aanvankelijk voor Rusland gunstig verliep; de Russen drongen tot aan Warschau door, Von Seeckt speelde toen al met de gedachte dat Duitsland, bij een Russische overwinning, op zijn beurt Polen ook zou aanvallen en het land samen met Rusland zodanig zou verdelen, dat de Duitsers ten minste al hetgeen wat met het Verdrag van Versailles verloren was gegaan, weer terug zouden krijgen. Welnu, daarvan kwam niets terecht, want de Pools Russische oorlog eindigde ten slotte toch in het voordeel van Polen, De Russen annexeerden geen Poolse gebieden, doch de Polen verwierven integendeel aanzienlijke delen van Wit-Rusland en de Oekraïne, en dat bleef de situatie tot 1939. Maar ook deze ontwikkeling was gunstig voor Duitsland. Zij versterkte de duurzame vijandschap tussen Polen en Rusland, die de Von Seeckt-stroming in het opperbevel van de Reichswehr blijvend de mogelijkheid bood aan te sturen op een Duits Russisch verbond en een Duits-Russische oorlog tegen Polen op enig moment in de toekomst. Tijdelijk vond de Reichswehr daarbij zelfs een bondgenoot in de officiële Duitse buitenlandse politiek, die als zodanig uiteraard andere wegen bewandelde. Deze leidden tot de eerste grote sensatie na de oorlog, namelijk het verdrag van Rapallo tussen het Duitse Rijk en de Sovjetunie in 1922. Het nieuws ervan sloeg als een bom in tijdens de tegelijkertijd plaatsvindende internationale economische conferentie in Genua. Het verdrag had in het westen een diep wantrouwen tegen Duitsland ten gevolge het zogenaamde Rapallo-complex — , dat tot de huidige dag nog niet geheel verdwenen is.

Naar de letterlijke inhoud genomen was dit verdrag een heel eenvoudig en redelijk vredesverdrag achteraf tussen Duitsland en de Sovjetunie. Het verdrag van Brest-Litowsk was immers door Versailles nietig geworden, en het nieuwe Duitsland en het nieuwe Rusland besloten nu officiële diplomatieke betrekkingen te gaan onderhouden — die destijds tussen de westelijke mogendheden en de Sovjetunie nog niet bestonden — , voorts handelsbetrekkingen aan te gaan in de zin van meestbegunstigde partner over en weer en in het algemeen de normale relatie tussen staten onderling te herstellen. Hiertegen zou op zichzelf weinig bezwaar gemaakt kunnen worden, maar er stak natuurlijk meer achter.

Want na Rapallo werd de eerder al incidenteel bestaande Duits-Russische militaire samenwerking geïntensiveerd tot een permanent verschijnsel, dat tot 1933 heeft gefunctioneerd. Ook het denkbeeld van een op enig tijdstip in de toekomst te voeren gezamenlijke oorlog tegen Polen bleef bij de beide legerleidingen leven. Op deze wijze was de prioriteit van de Reichswehr: het omzeilen van de militaire bepalingen van het Verdrag van Versailles, tot op zekere hoogte door de Duits-Russische samenwerking reeds verwezenlijkt.

Op het ministerie van buitenlandse zaken, en in de Duitse politiek in het algemeen, had men evenwel voor een ander prioriteit gekozen: niet herbewapening diende het eerste doel te zijn, er zou eerst een poging gedaan moeten worden om de lasten van de herstelbetalingen af te wentelen, om

daardoor de Duitse economie de mogelijkheid tot herstel te bieden. Om dit doel te bereiken nam de Duitse politiek een sociale catastrofe, die een vernietigende uitwerking op het binnenlandse politieke klimaat heeft gehad, op de koop toe --- namelijk een langdurige inflatie, die in de jaren tussen 1919 en 1922 snel voortschreed en in 1923 op hol sloeg. Reeds voor de groteske toestand van 1923, waarop ik straks nog zal terugkomen, had zich in de periode tussen 1919 en 1922 een volledige ontwaarding voltrokken van het gehele Duitse vermogen in geld. Aan het eind van de oorlog stond de Duitse mark nog in een redelijke verhouding tot de dollar, ongeveer 1 : 10. In 1922 kostte een dollar al meer dan 20000 mark, hetgeen betekent dat het gehele Duitse geldbezit waardeloos geworden was. Er had zich een enorme verschuiving van Duits bezit voorgedaan ten koste van spaarders en kapitaalbezitters en ten voordele van de bezitters van goederenkapitaal — een verschuiving overigens die ook kortstondige economische voordelen opleverde.
Want van 1919 tot 1923 was er in Duitsland een volledige werkgelegenheid, weliswaar met dalende reële lonen. De Duitse industrie kon op kosten van de Duitse spaarders de massale werkloosheid vermijden, die in andere landen na de demobilisatie van de massalegers was ontstaan. Zij exporteerde — zij het tegen constant dalende prijzen— enorme hoeveelheden goederen en bleef produceren. Niet zozeer de arbeiders hadden dus als eersten onder de inflatie in Duitsland te lijden, maar de sparende middenstanders, Zij verloren praktisch alles. Er ontstond daardoor een ongekende verbittering. Stefan Zweig schreef later dat niets de Duitse burgerij zo rijp voor Hitler heeft gemaakt als de inflatie van 1919 tot 1923.
De verbittering van de burgers was niet geheel onterecht. Want de regering nam niet alleen een passieve houding tegenover de inflatie aan, zij streefde er zelfs een in haar ogen belangrijk doel mee na. Op grond van het feit dat Duitsland niet meer over internationaal acceptabel
Hier stuitte het Duitse revisionisme op het Franse streven naar herziening. De Duitsers lieten de inflatie op haar beloop, zodat zij insolvent werden en daardoor de herstelbetalingen konden ontlopen. De Fransen probeerden van het niet-nakomen van dc Duitse verplichtingen gebruik te maken om het Verdrag van Versailles territoriaal in hun voordeel te herzien. Deze wederzijdse pogingen tot herziening culmineerden in 1923 in de Franse bezetting van het Ruhrgebied. Ook in de jaren daarvoor had Frankrijk al bepaalde sancties getroffen tegen het in gebreke blijven van de Duitsers bij het nakomen van de herstelbetalingen. Zo had men af en toe vanaf de linker Rijnoever plaatsen aan de overzijde bezet. Uiteindelijk echter besloot Frankrijk in 1923 tot harde maatregelen: het bezette het Ruhrgebied, het destijds belangrijkste en voor de economische levensvatbaarheid van Duitsland onmisbare industriegebied. Frankrijk probeerde nu door militair ingrijpen dit gebied eerst economisch en vervolgens ook staatkundig van Duitsland te scheiden. Duitsland antwoordde met passief verzet: de productie in het Ruhrgebied werd stilgelegd. Maar op de een of andere

manier moesten de arbeiders en de industriëlen daar toch in leven kunnen blijven en dat gebeurde door een vanaf nu volstrekt ongeremd gebruik van de bankbiljettenpers.
De pers kon het niet bijhouden. In 1923 werd alleen al de productie van de nu benodigde hoeveelheden papiergeld een reëel probleem. Men moest particuliere drukkerijen inschakelen voor het vervaardigen van bankbiljetten. Er ontstond ook een vervoersprobleem: hele goederentreinen moesten voor het tijdige transport van deze nieuwe bankbiljetten worden ingezet.
In ieder geval ontstond in 1923 door het passieve verzet in het Ruhrgebied en de financiering daarvan een situatie waarbij in Duitsland de geldeconomie vrijwel stil kwam te liggen. De koers van de dollar werd in dit onwerkelijke jaar voor de gehele Duitse bevolking een vertrouwd begrip; men gebruikte hem als een soort koortsthermometer, Begin 1923 was de prijs van één dollar nog 20000 mark; in augustus werd de notering in miljoenen uitgedrukt, drie maanden later al in miljarden. Eind 1923 was het bedrag dat men voor een dollar moest betalen opgelost tot biljoen mark.
Er was in Duitsland vrijwel geen geld meer.
Mant terwijl de inflatie in de jaren voor 1923 nog alleen geldbezit had doen wegslinken. Werden nu ook de in geld uitbetaalde lonen en salarissen waardeloos. Nu trof de inflatie ook de arbeiders met volle kracht, niet alleen de sparende burgers, zoals tot nu toe. Eigenlijk was er voor werk geen geld meer in ieder geval alleen maar geld dat een uur later al niets meer waard was. Er heersten absurde toestanden in Duitsland. Zij leidden in het najaar van 1923 ook tot een politieke crisis, waarbij het politieke bestaan van het Derde Rijk aan een zijden draad hing. Het passieve verzet in het Ruhrgebied moest in ieder geval beëindigd worden. Het had echter toch een voor Duitsland heel gunstig resultaat gehad: de andere schuldeisers inzake herstelbetalingen, Engeland en Amerika, waren er nu van overtuigd geraakt, dat het zo niet langer kon doorgaan. Frankrijk werd onder druk gezet om zijn avontuur in het Ruhrgebied te beëindigen, en in Duitsland moest nu eindelijk ten uitvoer gebracht worden wat eigenlijk al in 1919/1920 had moeten gebeuren: een geldzuivering. Op basis van een nieuwe en stabiele munt slaagde men er vervolgens in een regeling te treffen, waarbij Duitsland voorlopig, zonder dat een totaalbedrag was vastgesteld, in termijnen gematigde herstelbetalingen van ongeveer 2 miljard mark per jaar moest verrichten. Het moest daarvoor bepaalde inkomsten als pand geven, zoals opbrengsten uit invoerrechten voorts ook spoorwegen. Verder moest er echter tussen Duitsland, Engeland, Amerika en Frankrijk een definitieve regeling inzake Duitslands westelijke grens tot stand komen, die toekomstige penetraties door Frankrijk evenzeer uitsloot als eisen tot territoriale correcties van Duitsland.
Dit alles tezamen leidde in 1924 en 1925 tot een nieuw vredesbestand in het westen. Het bestond uit twee delen; het Akkoord van Londen van 1924, dat de kwestie van de herstelbetalingen voorlopig regelde, en het Pact van Locarno van

1925, waarbij Duitsland definitief en uit vrije wil afzag van herovering van Elzas-Lotharingen en er bovendien mee akkoord ging dat de nu bezette strook op de linker Rijnoever na beëindiging van de geallieerde bezetting gedemilitariseerd gebied zou blijven. In ruil daarvoor verkreeg het echter het belangrijke voordeel van een Engels-Italiaanse garantie met betrekking tot de thans tussen Frankrijk en Duitsland definitief overeengekomen Duitse westelijke grens.
Locarno betekende, dat Frankrijk in wezen brak met zijn Oost-Europese verdragspartners. Een garantie van Italië en Engeland voor de Duitse westgrens hield namelijk in, dat Frankrijk deze ook niet meer mocht overschrijden wanneer Duitsland in het oosten in oorlog raakte met Frankrijks bondgenoten Polen of Tsjechoslowakije.
Als gevolg van deze, niet met zoveel woorden uitgesproken, maar aan het Pact van Locarno logisch inherente consequentie, schakelde Frankrijk over op pure zelfverdediging. In de jaren na Locarno legde men de Maginotlinie aan en liet daarmee de gehele wereld weten zich van nu af aan niet meer als een leidende Europese mogendheid en borg voor nieuwe Midden- en Oost-Europese staten te beschouwen, maar als een uitsluitend op eigen veiligheid en niets anders bedacht zijnde natie, die voor het overige goedschiks of kwaadschiks op een of andere wijze met Duitsland moest zien samen te leven.
Frankrijk had aanvankelijk gepoogd deze situatie te vermijden door aan te dringen op een Locarno voor Oost-Europa, dus op een garantie door Engeland, Italië en Frankrijk zelf van ook de oostelijke grenzen van Duitsland, met name van de grens met Polen. Dit werd echter niet alleen door Duitsland, maar ook door Engeland en Italië afgewezen. Niet zonder reden. Want dat de westelijke mogendheden in geval van nood bij een door Duitsland begonnen oorlog in Oost-Europa de grenzen van Polen militair niet werkelijk konden garanderen, is in de Tweede Wereldoorlog duidelijk gebleken en kon ook al eerder voorzien worden. Voor een Locarno voor Oost-Europa had men ook de Sovjetunie nodig gehad — maar de Sovjetunie was destijds van het verkeer tussen de Europese grote mogendheden buitengesloten en was overigens ook geen moment van plan welke Poolse grens dan ook tegen Duitsland te garanderen, omdat zij zelf aanzienlijke territoriale eisen aan Polen stelde.
Na Locarno ontstond dus de volgende situatie: in het oosten werkten de Duitsers stilzwijgend maar heel effectief met de Sovjetunie samen om de militaire clausules van het Verdrag van Versailles te omzeilen; in het westen hadden zij met Frankrijk, Engeland en Italië een nieuwe vorm van vrede gesloten in een aan Versailles gekoppelde vredesregeling, die een oorlog tussen Frankrijk en Duitsland moest uitsluiten.
Het Rijk moest voorlopig nog wel herstelbetalingen verrichten, zij het van relatief geringe omvang en zonder dat er een totaalbedrag was vastgesteld. En bovendien was intussen Amerika een rol in de Europese economie gaan spelen, die in de eerste plaats Duitsland ten goede kwam, Frankrijk en Engeland waren

immers niet alleen schuldeisers van Duitsland voor wat betreft de herstelbetalingen, zij hadden zelf oorlogsschulden aan Amerika. Zij hadden de oorlog in belangrijke mate met Amerikaanse leningen gefinancierd. De Amerikanen eisten de terugbetaling van deze leningen, en Frankrijk en Engeland betaalden, zij het met tegenzin. Er bestond dus nu een soort economische kringloop: Duitsland deed herstelbetalingen aan Engeland en Frankrijk, Engeland en Frankrijk betaalden oorlogsschulden aan Amerika, en om dit alles mogelijk te maken verstrekte Amerika kredieten aan Duitsland. Zo betekende de periode van 1924 tot 1929 een fase van wederopbouw, zelfs van een zekere bescheiden welvaart, die in hoofdzaak op de Amerikaanse leningen berustte. Deze kredieten overtroffen de Duitse herstelbetalingen aanzienlijk. Men heeft, zeer globaal, berekend, dat de Duitsers in deze jaren in totaal ongeveer 10 miljard aan herstelbetalingen hebben verricht en ongeveer 25 miljard aan Amerikaanse leningen hebben ontvangen. Bovendien hadden zij door de opleving van hun economie zeer goede exportmogelijkheden.
De Duitse minister van buitenlandse zaken Stresemann speelde bij het tot stand komen van al deze regelingen een leidende rol en bewerkstelligde aldus al een aanzienlijk gunstiger versie van het Verdrag van Versailles, maar hij stelde zich daarmee nog niet tevreden. Hij heeft zich vrijwel nooit openlijk uitgelaten over zijn andere herzieningsplannen, maar hij heeft er toch een paar keer zodanig op gezinspeeld dat men ze in grote lijnen kan schetsen.
Stresemanns doel voor de nabije toekomst was de ontruiming van het nog steeds door Frankrijk en Engeland bezette gebied op de linker Rijnoever, Hij heeft dit ook weten te bereiken, maar maakte de effectuering ervan niet meer zelf mee. In 1929, het jaar waarin Stresemann overleed, werd een akkoord bereikt over deze ontruiming; daadwerkelijk vond zij pas in 1930 plaats.
In de tweede plaats wilde Stresemann de in het buitenland wonende Duitsers activeren, en dan vooral de Duitsers in Oostenrijk, Tsjechoslowakije, Polen en op de Balkan. Hij hoopte, dat zij daar als het ware voorposten zouden kunnen vormen om deze landen economisch en politiek tot een oriëntatie op het Duitse Rijk te bewegen en zelfs pogingen tot Anschluss te ondersteunen. Ook hiermee werden nog tijdens zijn ambtsperiode tamelijk goede resultaten geboekt, aanzienlijk meer dan onder Hitler in de jaren dertig. Na de Tweede Wereldoorlog hebben de Auslandsdeutschen er echter zwaar voor moeten boeten. Als derde, overigens pas op langere termijn te bereiken doel wenste Stresemann territoriale herzieningen in Oost-Europa, in de eerste plaats afschaffing van de zogenaamde Poolse corridor. Maar ook het bij Polen gevoegde deel van Opper-Silezië wilde hij door politieke druk, niet noodzakelijkerwijs door middel van oorlog, op een daartoe gunstig lijkend tijdstip terugwinnen. De mogelijkheid hiertoe leek niet geheel uitgesloten, omdat Frankrijk intussen immers door het Pact van Locarno in Oost-Europa tot machteloosheid was gedoemd. Stresemann vierde en in de tijd meest ver verwijderd liggende doelstelling was de samenvoeging van de Oostenrijkse

republiek, die men toentertijd Duits-Oostenrijk noemde, met het Duitse Rijk. Van deze Anschluss waren ook de Oostenrijkers destijds officieel grote voorstanders; de verwezenlijking ervan bleef overigens in de visie van Stresemann afhankelijk van gunstige diplomatieke omstandigheden in de toekomst, wanneer viel niet te zeggen.
Duitsland bleef dus uit op revisie maar streefde op korte termijn slechts één doel na, namelijk de vervroegde ontruiming van het Rijnland, gekoppeld aan een definitieve regeling inzake de herstelbetalingen. Het zogenaamde plan-Young baande in 1929 de weg voor een dergelijke overeenkomst. Dit plan verlaagde in eerste instantie nog eens de Duitse herstelbetalingen, maar regelde daarnaast de Duitse aflossingen op zeer lange mijn, tot in de jaren tachtig. Overigens kon Duitsland bij florerende economie deze aflossingen zonder probleem exportoverschotten opbrengen. De afspraken van 1924 en 1925, die aanvankelijk voor enkele betrekkelijk rustige en gelukkige jaren hadden gezorgd, werden doorkruist door de wereldwijde economische crisis, die in 1929 in Amerika uitbrak en zich razendsnel uitbreidde. Voor Duitsland waren de gevolgen desastreus: er kwam een abrupt einde aan de Amerikaanse leningen; kortlopende leningen werden zelfs voor een deel opgevraagd. De tot dan toe redelijk grote werkgelegenheid in Duitsland liep meteen tamelijk sterk terug en een golf van faillissementen dreigde de economie te ontwrichten.
Deze ontwikkeling bood de, inmiddels van samenstelling veranderde, Duitse regering voor de tweede maal de mogelijkheid onder de last van de herstelbetalingen, met inbegrip van de pas kort geleden getroffen regeling volgens het plan-Young, uit te komen. Dit keer zou dat niet gebeuren via een massale inflatie zoals in het begin van de jaren twintig, maar door een bewust gevoerde deflatie-politiek, die Duitsland zo arm zou maken dat het eenvoudig niet meer in staat was verdere herstelbetalingen te verrichten. Ook zijn schuldeisers zouden dit uiteindelijk moeten erkennen. Deze politiek van deflatie betekende een tweede grote maatschappelijke ramp die het Duitsland van Weimar aanvaardde om van de herstelbetalingen af te komen — en deze keer leverde zij resultaat op. De wereldcrisis trof namelijk niet alleen het Duitse Rijk, zij trof de gehele westelijke wereld (Rusland niet). En in alle betrokken landen, met name ook in Amerika zelf, rijpte meer en meer het inzicht dat in deze situatie de zogenaamde 'politieke' betalingen — dus enerzijds de aflossingen van schulden door de westelijke geallieerden aan de Verenigde Staten en anderzijds de herstelbetalingen van Duitsland aan de West-Europese geallieerden — niet ook nog eens als een extra complicatie op de steeds verder in elkaar zakkende wereldeconomie mochten drukken. In 1931 eiste de Amerikaanse president Hoover de opschorting van al deze politieke betalingen en hij bereikte met het zogenaamde 'Hoover-moratorium' ook inderdaad zijn doel, voorlopig voor een periode van een jaar. Maar na dit jaar gingen in 1932 in Lausanne Frankrijk, Engeland en de overige crediteuren er inderdaad mee akkoord verder van Duitse herstelbetalingen af te zien. Men kwam nog een laatste betaling van drie miljard

mark overeen, maar dit bedrag is nooit betaald en werd ook nimmer serieus opgeëist
Brüning voerde een precies tegenovergestelde politiek, hij liet de Duitse economie opzettelijk in elkaar zakken teneinde aan de herstelbetalingen te ontkomen. Hij boekte daarmee, zoals gezegd, succes. In de binnenlandse politiek was de prijs van dit succes echter, zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken, dat de verarmde Duitsers in groten getale naar Hitler werden gedreven.
Duitsland boekte in 1932 nog een tweede belangrijk succes in zijn revisionistische politiek. Er vond in dat jaar een internationale ontwapeningsconferentie in Genève plaats. De westelijke mogendheden hadden in het Vredesverdrag van Versailles de ontwapening van Duitsland de voorwaarde voor een algemene ontwapening genoemd. De Duitse politici gebruikten deze terminologie nu als hefboom: zij betoogden dat de westelijke mogendheden nu of zelf tot een gelijk niveau moesten ontwapenen als waartoe zij Duitsland hadden gedwongen, of Duitsland het recht moesten geven zich te herbewapenen. Met dit betoog hadden de Duitsers succes. De publieke opinie in de wereld had een verandering ondergaan, deels ten gevolge van de economische crisis, deels eenvoudig omdat de oorlog steeds meer verleden tijd was geworden, De stemming van 1919 bestond niet meer. In december 1932 verleenden de westelijke mogendheden op de ontwapeningsconferentie van Genève de Duitse regering, waar toen al niet meer Bruning maar Schleicher aan het hoofd stond, het recht op een gelijkwaardige bes wapening.
Dit betekent, dat Duitsland er eind 1932 langs allerlei omwegen in geslaagd was de twee grootste hypotheken, die sinds 1919 het herstel van zijn macht hadden bemoeilijkt -- de verplichting tot het doen van grote herstelbetalingen en de verplichting zijn verdedigingsleger zeer beperkt van omvang te houden kwijt te raken. Het was nu weer een grote mogendheid onder de andere grote mogendheden, het was zelfs, zoals nu bleek en zoals door Locarno in wezen al bekrachtigd was, in Oost- en Zuidoost-Europa latent al een leidende mogendheid geworden. Het waren doorslaggevende successen van de Duitse revisionistische politiek, die alle tijdens het bestaan van de republiek van Weimar werden bereikt. Maar zij kwamen nu een totaal veranderd Duitsland ten goede.
Want omstreeks 1932 — het zal het onderwerp van het volgende hoofdstuk zijn — was de republiek van Weimar innerlijk uitgeput geraakt, was zij in wezen al ineengezakt. In de Duitse binnenlandse politiek ging de strijd intussen niet meer om haar voortbestaan, maar om haar opvolging. Deze opvolging viel heel kort na de grote afsluitende successen van 1932, in januari 1933, Hitler ten deel. En het Duitsland dat nu weer in zijn vroegere positie als grote, voor een deel zelfs al als leidende mogendheid om te beginnen in Oost- en Midden-Europa ging penetreren, was het Duitsland van Hitler.

De periode —Hindenburg

Wij hebben ons in het vorige hoofdstuk voornamelijk met Versailles en minder met Weimar beziggehouden, dat wil zeggen, de buitenlandse politiek van de Weimar-republiek en haar revisionisme zijn uitvoerig aan de orde geweest, maar over de binnenlandse politiek hebben wij nog weinig gezegd. Niettemin lagen daar de oorzaken van de uiteindelijke overgang van Weimar naar Hitler -- wij moeten hier dus alsnog aandacht aan besteden. Hoewel de Weimar-republiek slechts veertien jaar heeft bestaan, vallen daarin drie heel duidelijk van elkaar te onderscheiden perioden te onderkennen. De republiek leek in de eerste jaren van haar bestaan, vanaf haar stichting tot in de loop van 1924, een volledige mislukking te worden. Verrassend genoeg volgde hierop een periode van schijnbare consolidatie, de 'gouden' jaren twintig, van 1925 tot 1929. Daarna zette tamelijk plotseling het verval in, de ouverture tot de machtsovername door Hitler, in de jaren 1930 tot 1932.

De eerste periode behoeft hier niet uitvoerig weergegeven te worden. De jaren 1920 tot en met 1923, en ook nog een gedeelte van 1924, waren een bijzonder chaotische tijd met elkaar opvolgende 'putschen' door rechts en links, met een groot aantal politieke moorden door alleenrechts, en met voortdurende kabinetswisselingen. Het speelde zich alles af tegen de achtergrond van de inflatie, de eerste van de twee maatschappelijke catastrofes die de republiek, zoals in het vorige hoofdstuk beschreven, vrijwillig over zichzelf had afgeroepen om onder de herstelbetalingen uit te komen.

Ik wil de vele dramatische gebeurtenissen van deze jaren niet tot in detail weergeven — geen ervan is van beslissende historische betekenis geweest, maar mij ertoe beperken twee groepen feiten naar voren te halen die mij essentieel lijken.

Ten eerste: de Weimar-republiek steunde destijds slechts op niet meer dan drie partijen. Het waren de partijen die in 1917 de Rijksdagmeerderheid hadden gevormd en die in de in 1919 gekozen nationale vergadering, waar zij een meerderheid van drievierde bezaten, de zogenaamde Weimar-coalitie sloten: de Sociaaldemocratische Partij, de Duitse Democratische Partij en het Centrum. Alleen deze partijen gaven hun stem aan de nieuwe constitutie van Weimar. In feite ook alleen deze partijen aanvaardden dat de republiek de plaats had ingenomen van de, de Duitsers zo vertrouwde, monarchie. En zelfs binnen deze partijen waren er velen die eerder berustten in de nieuwe staatsvorm dan dat zij deze feitelijk hadden gewild. Er is wel gesproken over een republiek zonder republikeinen. Welnu, republikeinen ontbraken niet helemaal, maar de republiek hinkte bij wijze van spreken op één been. Geheel akkoord was alleen centrum-links. De communistische linkervleugel wilde een heel andere republiek. En de rechtervleugel, die in feite veel sterker was dan het zetelaantal in het parlement deed vermoeden, wilde alleen maar zijn keizer terug. De coalitie van Weimar verloor bij de eerste Rijksdagverkiezingen, medio 1920, de meerderheid die zij in het parlement had gehad. Het was een soort aardverschuiving: de sociaaldemocraten verloren bijna de helft van hun zetels, de twee burgerlijke

partijen verloren eveneens aanzienlijk, en de rechtervleugel werd weer even sterk als hij in wezen altijd was geweest. Dit betekende dat er in de gehele nu volgende periode geen enkel moment sprake was van een stabiele regering. Er kwamen minderheidskabinetten uit het burgerlijke centrum, er waren af en toe pogingen brede coalities te vormen van SPD tot rechts-liberaal, die heel snel uiteenvielen. Zelfs kende men, van eind 1922 tot augustus 1923, een uitgesproken rechts zogenaamd zakenkabinet. Het waren alle kunstmatig in elkaar gezette kabinetten met een korte levensduur. Dit was het eerste gegeven op grond waarvan de republiek tussen 1920 en 1924 bij voorbaat tot mislukken gedoemd leek.
Het tweede ligt dieper. Het betreft de SPD, de feitelijk leidende partij zowel van de Weimar-coalitie als van de Weimarrepubliek, de enige partij die niet desnoods ook een andere koers kon varen. Op grond van haar programma was de SPD altijd een republikeinse partij geweest, maar innerlijk was ook zij, zonder dat openlijk toe te geven, onder Wilhelm II met de monarchie vertrouwd geraakt. In 1918, toen alles ineenstortte, was zij bereid geweest om, zoals haar voorzitter Ebert het uitdrukte, in de bres te springen. Ebert ondernam zelfs nog op 9november 1918 een poging de monarchie door de benoeming van een regent te redden. Toen dit mislukt, wilden de sociaaldemocraten de monarchie als het ware als republiek voort te zetten
Het was een zeer royaal aanbod dat de nu zijnde Ebert deed aan de maatschappij en de hij die aangetroffen, overgenomen en voor de revolutie behoed had.
Het aanbod werd echter niet aanvaard. Daarin lag bij voorbaat de enorme zwakte van de republiek. Alle instituties van het keizerrijk, het leger, het ambtenarencorps, de kerken, de universiteiten, niet in de laatste plaats de grootgrondbezitters en de grootindustrie, bleven afwijzend, hoewel men hen ongemoeid liet en bereid was hun traditionele karakter, hun bezit en hun bevoorrechte en toonaangevende positie in de toekomst respecteren, afwijzende houding toonde enige nuanceringen. De hogere ambtenaren, de ministeriële bureaucratie, bleven, zij het korzelig, loyaal, Referendarissen en hogere regeringsambtenaren bleven op hun post, deden hun werk en maakten zich verdienstelijk; zij koesterden bepaald niet het enthousiasme voor de nieuwe staat dat zij voor de vorige hadden opgebracht, maar dienden hem op rechtschapen wijze. Zij hadden zelfs bij een van de staatsgrepen in deze beginjaren, de Kapp-putsch van 1920, door een soort passief verzet mede helpen verhinderen dat de putschregering een voet aan de grond kreeg.
Het was overigens wel de meest positieve houding tegenover de republiek die bij de vroegere elite te bespeuren viel. De Reichstwehr bij voorbeeld had, anders dan de hogere ambtenaren, bij de Kapp-putsch een ijzige neutraliteit aangenomen, zo. wel ten opzichte van de wettige als de onwettige regering, 'Reichswehr schiet niet op Reichswehr', had de toenmalige chef van de generale staf, generaal Von Seeckt, verklaard, Later, bij een andere crisis, had Ebert, als rijkspresident in naam nog steeds de opperbevelhebber van de Reichswehr, Von

Seeckt deemoedig gevraagd; 'lk zou toch wel graag willen weten, waar staat eigenlijk de Reichswehr?
Hindenburg werd door de de Duits-nationale partij kandidaat gesteld en won Hindenburg was de veldmaarschalk uit de Eerste Wereldoorlog. Hoe moest het onder hem verder met de republiek Het ging voorlopig, tot ieders verrassing, uitstekend. De vijfjaar van Hindenburgs presidentschap werden de beste vijf jaar uit de geschiedenis van de republiek van Weimar. Eindelijk leek zij vaste grond onder de voeten te krijgen. De oorzaak hiervan was heel eenvoudig.
De vroegere heersende klassen van het keizerrijk, die ook in de republiek in feite de heersende klassen waren gebleven zonder dat ze de nieuwe staat ooit werkelijk als de hunne te aanvaarden, bekeken hem opeens met heel andere ogen. Een republiek met aan het hoofd een rijkspresident Hindenburg, een uiterst achtenswaardige hoofdfiguur uit het keizerrijk, die in de Eerste Wereldoorlog al eens bijna de plaatsvervanger van de keizer was geweest dat was toch wel iets heel anders dan de republiek van Ebert en zijn sociaaldemocraten. Dit gevoel kwam al heel snel tot uitdrukking in het feit dat de Duits-nationale Volkspartij, de grootste partij ter rechtervleugel in de Rijksdag, die tot dusver een volstrekt afwijzende houding had aangenomen, nu bereid was in een republikeinse regering samen te werken
In de Weimar-republiek was van 1925 tot 1928, behoudens een korte onderbreking, niet meer de Weimar-coalitie aan de macht, maar een rechtse coalitie van het Centrum, de Duitse volkspartij en Duits-nationalen, die op een betrouwbare, zij het grote meerderheid in de Rijksdag kon rekenen. De republiek liep opeens op twee benen. Zij was niet meer alleen op centrumlinkse partijen aangewezen, maar kon nu ook heel gewoon door een partijen centrumrechtse coalitie geregeerd.
Haar evenwicht werd daardoor versterkt. Daar kwam bij, zoals al in het vorige hoofdstuk uiteengezet, dat in deze Periode belangrijke economische verbeteringen optraden: aan de inflatie was al in het laatste jaar van Ebert een halt toegeroepen, er kwam eindelijk een geldzuivering, er was zelfs sprake van een geringe revaluatie en vervolgens, dank zij de rijkelijk vloeiende Amerikaanse leningen, van een bescheiden economische bloei. Ook in de buitenlandse politiek slaagde men er in successen te boeken: het Ruhrgebied kwam weer vrij, en men sloot het Pact Van Locarno, dat een soort vredesverdrag achteraf in het westen betekende en inbreuken van Franse zijde uitsloot.
Kortom: het leven was opeens weer aangenaam geworden. En in ieder geval tot 1928 leek het erop, dat het zo zou kunnen blijven. Toen begon door een tweetal omstandigheden al in 1929, nog voordat de grote economische crisis ook Duitsland in haar greep kreeg, het evenwicht van de republiek weer verstoord te raken. Een ervan was, dat de centrumrechtse coalitie die tot medio 1928 aan de macht geweest was, de verkiezingen voor de Rijksdag van 1928 verloor. De Duits-nationalen werden plotseling veel zwakker, de sociaaldemocraten weer veel sterker, het was hun beste verkiezingsuitslag sinds 1919. En nu bleek, dat

een nieuw kabinet noch op basis van de Weimar-coalitie, noch op basis van wat ik de Hindenburg-coalitie zou willen noemen, gevormd kon worden. De republiek van Weimar kende namelijk nog niet wat de huidige Bondsrepubliek van meet af aan te zien heeft gegeven: een partijenstelsel met een duidelijk rechts en een duidelijk links blok. Men moest terugvallen op een 'grote' coalitie van SPD tot en met rechts-liberalen, en dat was een zeer zwakke constellatie omdat de vleugels vanaf het eerste begin ver uiteenliepen. In de periode van medio 1928 tot begin 1930, waarin de grote coalitie regeerde, ontbrak elke politieke stabiliteit, hoewel het tot het uitbreken van de wereldcrisis in economisch opzicht nog wel een prettige tijd was. Dit was de ene omstandigheid.
De andere kwestie echter, die veel meer risico's zou blijken te bevatten, hing samen met de persoon van de rijkspresident. Toen Hindenburg in 1925 werd gekozen, was hij al 77 jaar; nu was hij boven de tachtig. Hij kon niet tot in alle eeuwigheid president blijven. Men kon er niet van uitgaan, dat hij in 1932, als zijn zevenjarige ambtstermijn verstreken was, in staat zou zijn zich wederom kandidaat te stellen, laat staan dat hij een tweede termijn zou kunnen volbrengen. Hoe moest dat nu?
Een tweede Hindenburg was er niet. Het prachtige compromis uit het begin van zijn periode als rijkspresident, de bijna 'keizerlijke' republiek, die ook voor monarchistisch rechts aanvaardbaar geworden was, rustte op een paar zeer bejaarde schouders. Men diende zijn gedachten erover te laten gaan op welke wijze dit compromis overeind gehouden kon worden — en of het wel overeind gehouden moest worden. Ter rechterzijde ontstond onrust. Met name bij de Duits-nationalen, die inmiddels weer onder een nieuw, veel radicaler kabinet in de oppositie zaten, ontwikkelde zich de gedachte, dat men de periode Hindenburg ook anders kon zien dan tot dusver het geval was: niet als een stabilisatie van de republiek, maar als de overgang naar een restauratie in monarchistische zin. Kon de positie van Hindenburg als rijkspresident niet geleidelijk aan veranderen in die van keizerlijk plaatsvervanger? Misschien zelfs wel in die van regent over een nieuw geïnstalleerde vorst? Men besprak deze denkbeelden serieus, in de top van de Reichswehr zelfs zeer geanimeerd. De destijds politiek toonaangevende figuur in de Reichswehr, generaal Von Schleicher, gaf er concreet gestalte aan.
In het voorjaar van 1929, geruime tijd voordat de wereldcrisis toesloeg en terwijl alles nog volkomen rustig en stabiel leek, ontbood Von Schleicher de nieuwe, meer rechtsgeoriënteerde fractievoorzitter van het Centrum, Heinrich Brüning, bij zich thuis in zijn woning aan de Matthàikirchplatz in Berlijn. De generaal legde de politicus, zoals ons intussen uit de memoires van Brüning bekend is, een aantal subversieve ideeën voor. De nog resterende ambtstijd van de oude rijkspresident moest, zo betoogde Von Schleicher, worden gebruikt om de grondwet te wijzigen, de Rijksdag machteloos te maken en eindelijk weer een 'stabiele toestand' te verwezenlijken zoals in de tijd van de monarchie voor

oktober 1918. Het staatshoofd — over een keizer werd nog niet gesproken — moest de rijkskanselier niet alleen benoemen, maar hem ook tegen de wens van de Rijksdag in kunnen handhaven, zodat het parlement, net zoals in het keizerrijk, geen wezenlijke politieke invloed zou bezitten. Ten einde dit te bereiken moest men de Rijksdag meerdere malen achtereen ontbinden, totdat de politieke partijen murw en ook financieel uitgeput zouden zijn en geen nieuwe verkiezingsstrijd meer wilden. En vervolgens zou men, tijdens een periode waarin de Rijksdag niet functioneerde, door middel van een staatsgreep de democratische constitutie uiteindelijk kunnen wijzigen in een presidentiële constitutie, waarbij de president de rol van de vroegere keizer zou vervullen. Brüning luisterde aandachtig en was geïnteresseerd. Hij vroeg Von Schleicher hoe deze de tijdsduur van deze Operatie inschatte, en Von Schleicher antwoordde: 'Wel, het moet binnen een half jaar te doen zijn.' Bovendien deelde hij Brüning bij deze gelegenheid in vertrouwen mee, dat hij, de loyale frontofficier Brüning, wiens mitrailleurcompagnie tot aan de dag van de wapenstilstand zo voortreffelijk gevochten had, een gunstige indruk had gemaakt op de rijkspresident en dat deze hem op het oog had als degene die als rijkskanselier de staatsgreep moest uitvoeren. Brüning drong in eerste instantie op enig geduld aan: het moment voor dergelijke plannen was nog niet aangebroken. Maar dat moment kwam snel. In oktober 1929 brak de economische wereldcrisis uit. Het brede coalitiekabinet, waarvan de krachtigste figuur, Stresemann, tot overmaat van ramp in dezelfde maand overleden was, had geen antwoord op de ook in Duitsland in snel tempo verscherpende crisis. Het liep er ten slotte op stuk en in maart 1930 benoemde Hindenburg, op aanraden van Von Schleicher, zoals voorzien Brüning tot rijkskanselier. Brüning ontving op grond van artikel 48 van de grondwet volmacht van de rijkspresident om de regering uit te oefenen zonder rekening te houden met de Rijksdag: dit artikel stelde het staatshoofd in staat in geval van een naar eigen goeddunken uitgeroepen noodtoestand het recht van wetgeving van de Rijksdag te omzeilen via noodwetten en -verordeningen. Het recht om de Rijksdag te ontbinden bezat de rijkspresident toch al; wanneer de Rijksdag zijn noodwetten afwees, onwettig verklaarde, kon hij hem dus op elk moment ontbinden. Al deze rechten zou Brüning nu in naam van de rijkspresident mogen uitoefenen. Het moest de overgangsperiode zijn naar de door de kringen achter Hindenburg geplande staatsgreep, die de monarchie moest herstellen. Het blijft onduidelijk, welke rol Hindenburg zelf daarbij peelde. De oude heer was geen politicus, was het ook nooit geweest. In menig opzicht was hij als rijkspresident net zo'n boegbeeld' als hij tijdens de oorlog in zijn functie van chef van de generale staf was geweest. Maar hij was wel altijd zeer eigenzinnig geweest en met het ouder worden nam dat alleen maar Nadat hij in 1925 zijn eed op de grondwet had afgelegd en met een met waardigheid omklede representatieve positie, deze ook gestand gedaan had, kwamen nu ook bij hem de vroegere monarchistische gevoelens weer naar boven en ging hij het als een soort roeping beschouwen, de terugkeer van

republiek naar monarchie aan te zwengelen -- zoveel het in zijn vermogen lag zonder zijn eed op de grondwet te schenden. De eerste stap op deze weg vormde de overgang van de parlementaire kabinetten van de jaren twintig naar de door de rijkspresident benoemde kabinetten in het begin van de jaren dertig, waarvan het kabinet Brüning het eerste was en ook de langste zittingsperiode kende. Formeel paste het nog in het constitutionele kader, zodat Brüning paradoxaal genoeg de reputatie van laatste verdediger van de Weimar-republiek kon krijgen. Dat was hij niet. Zijn opdracht was de staatsgreep, zoals hij zelf in zijn memoires heeft bevestigd, en hij was ook met de beste voornemens bezield deze opdracht uit te voeren. Maar hij stelde de staatsgreep uit ter wille van een ander plan — en dat leidde ten slotte tot zijn val.
Inmiddels was immers de economische wereldcrisis uitgebroken en voor zijn buitenlandse politiek bespeurde Brüning nu de grote kans waarover wij in het vorige hoofdstuk al hebben gesproken: de kans om van deze crisis gebruik te maken en door een bewuste radicale verscherping ervan in Duitsland onder de herstelbetalingen uit te komen, Hij vond dit voorlopig belangrijker dan de voorgenomen staatsgreep. Niettemin ontbond hij in juli 1930 de Rijksdag en schreef hij voor september 1930 nieuwe verkiezingen uit, Nu gebeurde er iets onverwachts, Bij deze verkiezingen werden de nationaalsocialisten van Hitler, in de 'goede' Hindenburg-periode een splinterpartij, opeens de OP één na grootste partij, Zij kregen van de kiezers, zes miljoen stemmen, en veroverden 107 zetels het betekende dat er op het Duitse politieke toneel een nieuwe macht was ver. schenen waarmee men voortaan rekening diende te houden. Waardoor waren de nationaalsocialisten plotseling zo sterk geworden. Door drie oorzaken werden de nazi's eerst, in 1930, een massapartij en vervolgens, in 1932, de grootste partij. De eerste hiervan is de economische crisis; deze leidde tot een buitengewoon snel om zich heen grijpende verpaupering van de arbeidersklasse en ook ---- men mag dat niet vergeten grote groepen ondernemers, bij wie het faillissementen regende van en waar talloze levens geruïneerd werden. In 1932, het jaar van de zes miljoen werklozen, verscheen een affiche waarop impressionistische stijl alleen maar een grote groep verpauperde figuren stond afgebeeld. Daaronder slechts de woorden: 'Hit Ier, onze laatste hoop'. Het was een schot in de roos, De nood was realiteit, maar het was ook realiteit dat Hitler de enige was die beloofde hem te keren. Dit terwijl Brüning, zoals iedereen vaag vermoedde, deze nood bewust zelfs nog vergrootte — om ter wille van het vaderland in de buitenlandse politiek doeleinden te bereiken, waarvoor hij echter niet openlijk kon uitkomen en die zelfs tegenwoordig nog niet algemeen onderkend worden. De economische ellende was de eerste oorzaak van de massa. Ie toeloop naar Hitler. Ook vandaag nog wordt zij graag beschouwd als de enige oorzaak, en daarmee als afdoende verontschuldiging voor het feit dat plotseling zo velen voor de nazi’s kozen. Zonder twijfel was zij een zeer belangrijke oorzaak, maar zij was niet de enige. Een tweede oorzaak lag in het opeens weer sterk toenemende nationalisme. Veel minder tastbaar dan de economische

misère van die jaren en ook niet zo eenvoudig duidelijk te maken. Het lijkt zelfs tegenstrijdig, dat met name de economische ellende en radeloosheid gepaard gingen met een onbestemd gevoel van nationale verandering. Toch was dit het geval; iedereen die de jaren tussen 1930 en 1933 bewust meegemaakt heeft, kan het bevestigen. De nationale complexen en ressentimenten uit de periode direct na 1918, de emoties die verscholen lagen achter begrippen als 'dolkstootlegende' en 'novembermisdadigers' waren nimmer geheel overwonnen. Maar zij waren tussen 1919 en 1924 toch in hoofdzaak beperkt gebleven tot de oude rechterzijde, tot hen die op de Duits-nationale Volkspartij stemden, en waren na 1925, toen deze partij deel uitmaakte van het kabinet, afgezwakt. Nu echter werden zij plotseling gemeengoed bij bijna alle partijen; zelfs de communisten bedienden zich opeens van een nationalistische terminologie, en zeker deden dit de heimelijke en openlijke monarchisten, die Brünings door de president benoemde kabinet steunden. Maar daarmee begaven zij zich op een terrein waarop de nationaalsocialisten vanaf het allereerste begin verre superieur waren, Niemand deed met zulk een overtuiging en daardoor zulk een overtuigingskracht een beroep op gevoelens van nationalisme, nationale trots en nationaal ressentiment als zij. Niemand durfde, zoals zij, te beweren dat Duitsland de Eerste Wereldoorlog eigenlijk had moeten winnen, zelfs in wezen gewonnen had en dat alleen list en bedrog de Duitsers de zege door de neus hadden geboord; niemand durfde er zo onverbloemd op te zinspelen, dat deze verloren overwinning op zekere dag zou worden goedgemaakt. De Duitsers waren — ik loop even vooruit in 1939 over het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog lang niet zo geestdriftig als in 1914 over het uitbreken van de Eerste; zij hadden hun geestdrift in 1933 al verbruikt. Maar het enthousiasme over de 'nationale verheffing' van 1933 had veel weg van het oorlogsenthousiasme van 1914, en bovendien was in de jaren daarvoor van alle kanten een soort oorlogsgeestdrift aangewakkerd, die de nationaalsocialisten ten goede kwam. De derde oorzaak van het verkiezingssucces van de NSDAP lag in de persoon van Hitler zelf — men moet dit vaststellen, ook al zal deze constatering velen in onze tijd irriteren. Hitler kwam op de Duitsers van zijn tijd niet afstotend over, integendeel, hij trok hen aan, sleepte hen mee. Hij was eenvoudig iemand van een veel groter politiek formaat dan alle anderen die na de dood van Stresemann in het laatste stadium van de Weimarrepubliek een rol op het politieke toneel speelden.

Men heeft Hitler altijd onderschat. De grootste fout van zijn tegenstanders is geweest te willen doen voorkomen dat hij onbeduidend en belachelijk zou zijn. Hij was niet onbeduidend en belachelijk. Hitler was een zeer slecht mens. Grote persoonlijkheden zijn vaak slechte mensen. En Hitler was ook, daaraan valt niet te morrelen, ondanks al zijn afschuwelijke karaktertrekken een zeer grote persoonlijkheid, zoals zijn onverschrokken visie en instinctieve sluwheid in het nu komende decennium telkens weer zouden aantonen. Hitler bezat als persoon een magische uitstraling, die alle andere politici uit die tijd ontbeerd. Reeds in 1918 en 1919 hadden veel Duitsers iemand die zich manifesteerde zoals Hitler

nu, wenselijk geacht. Von Schleier, nog steeds de bezielende geest achter de restauratieve beweging, zag dit heel helder in en oefende aandrang op Brüning uit om Hitler als het ware te vlug af te zijn de monarchistische staatsgreep uit te voeren, voordat de Hitler-beweging oppermachtig werd. Maar Brüning aarzelde Bruning Cunctator' noemde Von Schleicher hem wel in die tijd. Hij wilde eerst zijn grote succes in de buitenlandse politiek de annulering van de herstelbetalingen, veiligstellen. En dat kostte tijd. Het jaar 1931 ging ermee heen, en in 1932 verstreek de ene maand na de andere. Pas in juli 1932 was het eindelijk zo ver en werden de herstelbetalingen geannuleerd — en toen was Brüning al ten val gekomen.Overigens had hij daarvoor nog enige tijd op semi parlementaire basis kunnen regeren: hij bezat sinds eind 1930 onverwacht weer een parlementaire meerderheid. De opkomst van Hitler had de sociaaldemocraten de schrik om het hart doen slaan en zij hadden besloten Brüning voortaan als de minste van twee kwaden te 'gedogen' — hem dus in de Rijksdag een meerderheid te verschaffen, zonder zelf aan de regering deel te nemen. Trouwens, Brüning zou, ook al had hij het gewild, geen sociaaldemocraten in het kabinet hebben mogen opnemen. Hij stond aan het hoofd van een door de rijkspresident benoemd kabinet en moest dus helemaal niet op parlementaire basis beleid voeren. Maar hij accepteerde het 'gedoogd worden' en werkte tamelijk rustig, intern niet bedreigd, met zijn quasi-parlementaire meerderheid en de noodverordeningen van de rijkspresident tot in 1932 door — steeds met de hoop straks, wanneer hij zijn buitenlandse politiek succesvol had afgerond, een aanvang te kunnen maken met zijn eigenlijke opdracht, de omwenteling in de binnenlandse politiek. Maar Von Schleicher had geen geduld meer. Hij haalde Hindenburg over Brüning te laten vallen en in zijn plaats een rijkskanselier te benoemen die in de binnenlandse politiek de zaken krachtiger zou aanpakken en met spoed zou realiseren wat Brüning eigenlijk had moeten doen en waartoe deze zich ook bereid had verklaard: de overgang naar een wederom autoritaire constitutie. De figuur die Von Schleicher hiervoor, men kan wel zeggen creëerde, was Franz von Papen, een tot op dat moment de meeste Duitsers onbekende vertegenwoordiger van de rechtervleugel van het Centrum in het Pruisische Huis van Afgevaardigden. Verder was Von Papen, in tegenstelling tot de middenstander Bruning, een typische representant van de heersende klasse ten tijde van Wilhelm II.

De nieuwe rijkskanselier vormde in juni 1932 een 'kabinet van baronnen', zoals het meteen genoemd werd, en proclameerde 'een geheel nieuwe stijl van kabinetsbeleid en staatsbestuur'. Von Papen koerste in tegenstelling tot Brüning regelrecht op een staatsgreep af. Om te beginnen ontbond hij de Rijksdag; eind juli vonden verkiezingen plaats en de nazi's werden nu met 37% van de stemmen de grootste partij in Duitsland. Ook de communisten boekten forse winst. In de Rijksdag van juli 1932 was er voor het eerst geen meerderheid van burgerlijke en sociaaldemocratische partijen, voldoende voor de vorming van een regering, ook al maakte men de coalitie nog zo breed. Thans vormden de

twee revolutionaire, de staat afwijzende partijen — de nationaalsocialisten te rechter- en de communisten ter linkerzijde — samen een meerderheid, maar een samenwerking om hiervan gebruik te maken was natuurlijk uitgesloten. Met het oog op de voorgenomen staatsgreep leek dit voor Von Papen een zeer gelukkige omstandigheid: het was nu voor iedereen volstrekt duidelijk dat de Rijksdag onmachtig was een regering te vormen.
Hij werd meteen weer ontbonden, overigens niet nadat met overgrote meerderheid het vertrouwen in Von Papen was opgezegd. Op zich was deze ontbinding al een duidelijke schending van de grondwet. Constitutioneel zou een met een motie van wantrouwen door de Rijksdag ten val gebrachte rijkskanselier hebben moeten aftreden. Von Papen piekerde er niet over.
Het was overigens niet zijn eerste grondwetschending, er was al een andere inbreuk aan voorafgegaan. Von Papen had in juli, vrijwel direct na zijn benoeming, de zogenaamde 'Pruisencoup' uitgevoerd: hij had het wettige Pruisische kabinet, overigens nog steeds een kabinet van de Weimar-coalitie, afgezet, de ministers door de Reichswehr uit hun departementen laten jagen en zichzelf benoemd tot rijkscommissaris voor Pruisen. Dit was al een kleine staatsgreep geweest (en historisch gezien het feitelijke einde van Pruissens zelfstandigheid). Het was nu voor Von Papen van belang de tijd dat de Rijksdag nog ontbonden bleef te gebruiken om de voorgenomen grote staatsgreep ten uitvoer te brengen, die de democratische constitutie met behulp van haar eigen artikel 48 tot een monarchistische moest omvormen. Von Papen was dit ook werkelijk van plan, en Hindenburg was bereid hem daarbij te beschermen. Nu liet Von Schleicher echter Von Papen in de steek. Het oorspronkelijke plan van Von Papen, Hindenburg en ook van Von Schleicher bezat namelijk een niet onbelangrijke zwakke plek: er was geen kandidaat voor de troon te bekennen. De bejaard geworden ex-keizer Wilhelm II uit zijn Nederlandse ballingschap terughalen was onmogelijk. Door zijn vlucht naar Nederland had de keizer ook bij de monarchisten veel aan respect ingeboet; het leek niet mogelijk hem opnieuw op de troon te plaatsen — wat Hindenburg persoonlijk overigens het liefste gezien had. De kroonprins was na zijn snelle terugkeer naar Duitsland als ambteloos burger gaan leven; als keizer kwam ook hij niet meer in aanmerking. Zijn zonen waren nog jong en onbekend. Er was in die tijd in heel Duitsland maar één man, die wellicht een plausibele monarch kon zijn: kroonprins Rupprecht van Beieren. Als koning van Beieren zou hij zijn landgenoten waarschijnlijk zeer welkom geweest zijn. Hem uitroepen tot nieuwe Duitse keizer zou echter betekend hebben dat het herstel van de monarchie ook nog gepaard ging met een wisseling van vorstenhuis. Dat leek onmogelijk. Ten slotte werd nog als oplossing overwogen de inmiddels — met de stemmen van zijn vroegere tegenstanders — herkozen rijkspresident tot plaatsvervanger te benoemen, dat wil zeggen tot regent voor een naar voren te schuiven zoon van de kroonprins. Maar dit zou gezien Hindenburgs leeftijd geen oplossing op langere termijn betekend hebben en ook hiermee durfde men niet in de

openbaarheid te komen. Men moest dus een staatsgreep plegen die alleen op de zeer bejaarde Hindenburg steunde en waarbij het onduidelijk bleef hoe het na hem verder zou gaan. Men moest bovendien de coup ten uitvoer brengen ondanks de grote nationaalsocialistische volksbeweging, ondanks alles wat nog van de republikeinen was overgebleven en ondanks de eveneens sterk gegroeide communisten. Het zou alleen met gebruik van militair geweld mogelijk zijn geweest en men had rekening moeten houden met een algemene staking, met ernstige onlusten van rechts en links -- en op dit punt gekomen werd Von Schleicher bang. Hij wilde niet tegen iedereen in regeren, en hij was er-- evenals overigens ook Von Papen --- achter gekomen, dat de machtige nationaalsocialistische beweging volstrekt niet bereid was restauratie van de monarchie te accepteren of ook maar te dulden

Hitler wilde alle macht voor zichzelf, maar ook zijn inmiddels dertien miljoen kiezers wensten geen herstel van de monarchie en van het vroegere Wilhelminische stelsel. Zij wilden iets nieuws, iets dynamisch. Men doet de meesten van hen waarschijnlijk geen onrecht, als men aanneemt dat zij eigenlijk precies wilden wat zij ook kregen: de dictatuur — eerst van de presidents-Hitler. De meervoudige verkiezingsstrijd van 1932 .verkiezingen, waarbij Hitler de tegenstander van Hindenburg was, vervolgens de verkiezingen voor de Rijksdag van 31 juli en ten slotte nogmaals Rijksdagverkiezingen in november werden door de nationaalsocialisten heel uitdrukkelijk niet meer alleen gevoerd tegen de 'novembermisdadigers' , maar bijna nog krachtiger tegen de heersende klasse van vroeger en nu, tegen de 'baronnen', tegen Von Papen. De nationaalsocialisten slingerden voortdurend tussen links en rechts. In 1932 lieten zij zich vooral van hun 'linkse', populistische kant zien. Dat ging zo ver, dat zij bij een staking bij het openbaar vervoer in Berlijn in november 1932 met de communisten samengingen. Er bestaat een foto uit die tijd met Goebbels en Ulbricht samen op hetzelfde spreekgestoelte.

Volgens Von Schleicher was de Reichswehr tegen een dergelijk bondgenootschap niet opgewassen. Bovendien waren zijn denkbeelden intussen veranderd. De generaal had zich een braintrust van briljante jonge journalisten aangemeten, die de redactie voerden over een destijds veelgelezen maandblad, Die Tat. Onder hun invloed was hij tot nieuwe opvattingen gekomen, die op een aantal belangrijke punten afweken van zijn simpele restauratieve denkbeelden van 1929. Als basis voor toekomstige kabinetten stond hem nu een coalitie voor ogen, die niet meer bestond uit parlementaire partijen, maar waarvan de Reichswehr, vakbonden en de georganiseerde jongeren deel uitmaakten. Bovendien wilde hij verdeeldheid bij de nationaalsocialisten teweegbrengen. Gregor Strasser, de belangrijkste organisator binnen de NSDAP, zou tot het kabinet moeten toetreden en een deel van de partij meenemen. Er stond Von Schleicher een soort corporatieve staat, een standenstaat, voor ogen, iets als een Duits fascisme, dat een bedreiging zou vormen voor het nationaalsocialisme van Hitler. De restauratie van de monarchie speelde bij von Schleichers nieuwe

plannen een vage rol. Hij had haar misschien innerlijk al opgegeven. In ieder geval deed von Schleicher nu niet meer mee aan de coupplannen van Von Papen, eind november, en hij bracht deze ten val. Waarop Hindenburg, met grote tegenzin, het plan voor een staatsgreep uitstelde en von Schleicher tot rijkskanselier benoemde. Tijdens von Schleichers kortstondige kanselierschap mislukten echter al zijn vermetele plannen. Deze politiserende generaal, die jarenlang de machtigste man van Duitsland leek te zijn geweest zolang hij achter de schermen opereerde, bleek bij open doek wel de meest onfortuinlijke kanselier te zijn die Duitsland ooit heeft gehad. Niets lukte hem. De vakbonden weigerden, Gregor Strasser liet het afweten, en met alleen de georganiseerde jongeren viel geen staat op te bouwen. Zelfs binnen de Reichswehr ontstond een anti-Schleichergroepering. De nationaalsocialisten, die met de verkiezingen in november twee miljoen kiezers verloren hadden, begonnen weer sterker te worden en ook de communisten hadden een sterke positie veroverd. Eind januari moest Von Schleicher terugvallen op wat hij in november nog had verhinderd: hij moest Hindenburg verzoeken de Rijksdag te ontbinden en hem toestemming te verlenen tot de vorming van een kabinet zonder parlement, dus tot een staatsgreep. Maar wat Hindenburg twee maanden eerder Von Papen had toegestaan, weigerde hij nu Von Schleicher. Hindenburg was intussen voortdurend met Von Papen, die Von Schleicher uit zijn gunst verdrongen had, in verbinding gebleven, en Von Papen had op zijn beurt niet stil gezeten. Hij was altijd al van plan geweest Hitler op de een of andere manier in te schakelen, hij was in augustus 1932 zelfs al eens bereid geweest hem tot vicekanselier te benoemen, waarbij hij

Hitler niet alleen onderschatte, maar volslagen verkeerd taxeerde. Von Papen beoordeelde Hitler vanuit zijn Herrenperspectief. Hitler was voor hem een begaafde plebejer, iemand die carrière had gemaakt, die blij zou zijn als hij bij wijze van spreken als hospitant tot het 'kabinet der baronnen' werd toegelaten. Hij miste ieder begrip voor de veel grotere plannen die Hitler koesterde en voor diens verdergaande eerzucht

Hitler had Von Papens royale aanbod inderdaad van hand gewezen. Hij bleef bij zijn standpunt, dat hij zelf rijkskanselier moest worden, en wel met alle presidentiële volmachten. Hitler wilde zijn eigen staatsgreep.

Von Papen had intussen overwogen zonder daarmee zijn oordeel over Hitler te wijzigen — , dat zoiets desnoods ook nog wel acceptabel was. De eigenlijke macht berustte immers nog altijd bij de rijkspresident, en van hem voelde Von Papen zich zeker, ook wanneer Hitler in naam rijkskanselier zou worden en Von Papen slechts vicekanselier. Als men Hitler, zoals hij het bij voorkeur formuleerde, kon 'inkaderen', als Hitler ervan afzag om meteen al zijn volgelingen mee in het kabinet te nemen, als hij bereid was met de Duits-nationalen en misschien zelfs met het Centrum een soort coalitie te vormen waarom dan eigenlijk niet?

Toen de coalitie van nationaalsocialisten met Duits nationalen vervolgens in de laatste dagen van januari 1933 tot stand kwam, gaf Von Papen een criticus die hem verbaasd en geschokt verweet: 'Wat, u heeft Hitler aan de macht gebracht?!,' zeer laatdunkend ten antwoord: 'U vergist zich, wij hebben hem in dienst genomen.' Hoe schromelijk zou hij zich vergissen!

De periode Hitler

Het laatste tijdperk van het Duitse Rijk moet men 'de periode Hitler' noemen, zij het in een andere zin dan de aanduidingen 'keizertijd' voor de jaren voor de Eerste Wereldoorlog of 'de periode-Hindenburg' voor de laatste fase van de republiek van Weimar. De keizer en Hindenburg waren zeker representatief voor hun tijdperk, maar zij bepaalden op generlei wijze naar eigen goeddunken de binnenlandse en buitenlandse politiek van het Duitse Rijk. Men zou dit nog eerder van Bismarck kunnen zeggen. Maar ook Bismarck heeft in zijn tijd het Rijk niet zo volledig overheerst en zo sterk volgens zijn eigen ideeën vorm kunnen geven zonder daarbij op enig verzet van betekenis te stuiten, als Hitler dat heeft gedaan in de laatste twaalf jaar van het bestaan van het Duitse Rijk.
De machtsovername door Hitler lag niet zozeer in het feit dat hij op 30 januari 1933 tot rijkskanselier werd benoemd. Integendeel: velen geloofden destijds nog dat het vreemdsoortige kabinet Hitler-Von Papen even snel als zijn voorgangers versleten zou raken, en dan zou er weer iets geheel anders komen. Dat dit niet gebeurde was voor veel mensen een grote, en voor de meesten van hen zeker een aangename verrassing.
Toen Hitler eenmaal tot rijkskanselier benoemd was, maakte hij zich in de daaropvolgende vier maanden, in de periode tussen februari en juli 1933, bijna geheel meester van de politieke macht. En vervolgens, na een adempauze, trok hij een soort macht aan zich waarvan men zich tot op dat moment nog in het geheel geen voorstelling had kunnen maken, namelijk de absolute macht. De machtsovername verliep dus als het ware in twee fasen.
In de eerste fase in de eerste helft van 1933 werd het politieke toneel ontruimd. Het politieke leven, zoals dit zich in de laatste drie jaar in het Duitse Rijk had ontwikkeld als een mengsel van overblijfselen van de parlementaire democratie van Weimar en een nieuw autoritair en presidentieel staatsbeleid, bestond op 30 januari 1933 nog net zoals daarvoor. Op 14 juli 1933 was het geheel van het toneel Verdwenen. De politieke partijen bestonden niet meer, er was geen sprake van een presidentieel noch van een parlementair regime oefende alleen de rijkskanselier met zijn partij de ringsmacht uit. Daaraan was een adembenemend proces voor afgegaan, natuurlijk niet zonder talrijke rechtsschendingen niet zonder verschrikkingen en laagheden.
De beslissende gebeurtenis, die tot op de dag van vandaag nog steeds niet geheel opgehelderd is, was de Rijksdagbrand op 27 februari 1933. Hitler gebruikte deze brandstichting als voorwendsel om — nog in goed overleg met Von Papen de

rijkspresident een nieuwe noodverordening te laten tekenen, die veel verder ging dan alle voorgaande. Grote delen van de grondwet werden buiten werking gesteld, alle fundamentele rechten afgeschaft en het werd mogelijk willekeurige arrestaties te verrichten. Die arrestaties waren overigens al voorbereid: zij begonnen de volgende dag, op 28 februari. Hiermee werd een nieuw element in de Duitse politiek ingevoerd: de wettige staatsterreur. Aanvankelijk vond deze terreur nog tamelijk selectief plaats. De eerste slachtoffers, die onmiddellijk gearresteerd werden of moesten vluchten om zich aan arrestatie te onttrekken, waren communistische en enkele andere linkse politici en vooral linkse journalisten en schrijvers die zich bij de nu aan de macht zijnde groep bijzonder impopulair hadden gemaakt. Er heerste in die eerste weken nog geen algemene terreur.

Desondanks had deze 'selectieve' terreur met haar arrestaties op 28 februari al een beslissend effect. De 81 communistische afgevaardigden die een week later nog gekozen werden, namen hun zetels in de nieuwe Rijksdag niet meer in: zij zaten, toen de Rijksdag drie weken later geopend werd, allemaal al in concentratiekampen, of waren ondergedoken of geëmigreerd. Dit bracht een grote verschuiving teweeg ten aanzien van de resultaten van de Rijksdagverkiezingen.

Want deze verkiezingen waren voor de regering eigenlijk teleurstellend verlopen. De nationaalsocialisten bezaten samen met de Duits-nationalen slechts een krappe meerderheid van ongeveer 52%; zelf hadden zij slechts 43,9% van de uitgebrachte stemmen gekregen. Hun hoop op een absolute meerderheid was niet vervuld. Maar nu de communistische afgevaardigden verdwenen waren, hadden de nationaalsocialisten wel een absolute -meerderheid en samen met de burgerlijke partijen konden zij zelfs een tweederde meerderheid bereiken.

Toen op 23 maart het nieuwe parlement zich in de Kroll opera te Berlijn moest uitspreken over de opheffing van de parlementaire constitutie, kwam deze tweederde meerderheid inderdaad tot stand. Met uitzondering van de sociaaldemocraten stemden alle partijen voor de zogenaamde rmachtigungsgesetz, dat de regering (in de persoon van de rijkskanselier) machtigde legaal dus, zo men wil voorlopig voor een periode van vier jaar buiten de Rijksdag om wetten af te kondigen. Na die van 28 februari was dit de tweede coup, Tot aan de vrijwillige liquidatie van alle burgerlijke partijen en het verbod van de sociaaldemocratische en communistische partij, dat in juni en juli volgde, was het nu nog maar een korte weg. Opmerkelijk in deze periode is, dat de burgerlijke partijen feitelijk niet meer wilden meedoen, dat zij er genoegen mee namen zich als het ware in het politieke niets te mogen terugtrekken. Het hield verband met wat men toen de 'nationale verheffing' of ook wel de 'nationaalsocialistische revolutie' noemde: een volslagen verandering van stemming, die zich tussen de verkiezingen voor de Rijksdag van 5 maart en de zomer van 1933 in Duitsland voltrok, Het valt nauwelijks te onderzoeken, maar iedereen die deze periode heeft meegemaakt, kan het zich herinneren.

Stemmingen kunnen nu eenmaal niet gedefinieerd, afgebakend en geregistreerd worden; zij zijn atmosferisch, als ware 'gasvormig' van aard maar ze zijn belangrijk. Net ais de stemming van augustus 1914 was ook die van 1933 van grote betekenis, Want deze stemmingsomslag vormde in feite de machtsgrondsiag voor de latere Fuhrerstaat, Het was men kan het niet anders beschrijven een wijd en zijd ver breidt gevoel van opluchting van de democratie bevrijd te zijn, Wat betekent een democratie, als een meerderheid van het volk baar niet meer wil? De meeste democratische politici trokken destijds de conclusie; wij treden af, we trekken Ons uit het politieke leven terug. Wij behoren er niet meer te zijn. De democratische partijen reageerden in juni en juli 1933 op precies dezelfde_ de wijze als de Duitse vorsten in november 1918 hadden gedaan. ' — ik herinner me het nog heel les De nationale verheffing — sproot voort uit twee zaken. Ten eerste was men de politieke onzekerheid van de laatste jaren voor 1933 beu. Men wilde weer weten waar men aan toe was, men — wenste en dat was orde, was een strenge hand een vaste wil een leider. Tucht en orde, zou alle krachten samenbundelen en het Duitse Rijk zou leiden naar een nieuwe en grootse toekomst. Dit klimaat stelde Hitler in staat het gehele politieke toneel vrijwel zonder enig verzet schoon te vegen en een situatie te creëren, waarin niemand buiten zijn eigen gelederen nog tegen zijn wil kon ingaan of zijn plannen kon verijdelen.

Een goede verklaring van deze gebeurtenissen ontbreekt tot op de dag van vandaag. Wellicht omdat men maar al te graag vergeet, dat er in het voorjaar en de vroege zomer van 1933 inderdaad sprake was van een soort nationale concentratie, een samenbundeling; en dan niet zozeer achter de nationaalsocialistische partij, maar achter Hitler, achter de Führer, zoals hij toen al aangeduid pleegde te worden. Hiermee parallel liep een tweede uitzonderlijk proces, de 'gelijkschakeling’. Alles wat in Duitsland naast het spectrum van de normale politieke partijen nog bestond aan politieke — en ook niet-politieke — organisaties, van de grote industriële en andere belangengroeperingen, met inbegrip van de vakbonden, tot aan de kleinste verenigingetjes, probeerde zichzelf in deze maanden 'gelijk te schakelen', dat wil zeggen: men stelde zijn beleid bij, trachtte nationaalsocialistisch te lijken en bij de beweging die nu Duitsland overspoelde aansluiting te krijgen en in de pas te blijven.

Bovendien meldden zich in deze maanden zeer velen als lid aan bij de NSDAP, mensen die zich tot dan verre hadden gehouden van het nationaalsocialisme en nu op de valreep nog snel de partij binnenslopen of -drongen: de zogenaamde Mürzgefallenen. Totdat de NSDAP metterdaad haar deuren sloot en vanaf medio 1933 gedurende vier jaar geen nieuwe leden meer aannam. In 1937 was er nog eens korte tijd de mogelijkheid zich aan te melden en ook toen stroomden veel nieuwe partijleden toe, onder wie velen die qua overtuiging eigenlijk helemaal geen nationaalsocialisten waren, maar 'realist' waren, 'met beide benen op de grond stonden' en carrière wilden maken. Men kan deze mentaliteit

verfoeilijk vinden, zij is niettemin menselijk en maakte dat de grote meerderheid van de Duitsers in de jaren dertig politiek gesproken een eenheid vormde.
Wij moeten nu spreken over de tweede fase van de machtsovername, Welke situatie was ontstaan nadat het politieke toneel was ontmanteld en Hitler met zijn partij als enige politieke toneel was ontmanteld en Hitler met zijn partij als enige politieke machtsfactor in Duitsland overgebleven was? De weliswaar de enige politieke macht, maar daarmee niet zonder meer de enige machtsfactor. Het establishment van Hitler bes stond niet alleen uit de partij, het was samengesteld uit meerdere nationaalsocialistische organisaties, waarvan toentertijd de paramilitaire formatie van de partij, de SA, veruit het belang_ rijkste was.
De SA was in die tijd het feitelijke terreurinstrument. De eerste concentratiekampen werden door de SA ingericht en geleid en zij vertoonde daarbij trekken van een zelfstandige terreur organisatie. De SA verrichtte niet alleen arrestaties op bevel van hogerhand, zij deed dit ook naar eigen goeddunken en niet in de laatste plaats op grond van persoonlijke vijandschappen. Hitler was de greep op het terreurregime, dat met zeer veel mishandelingen en een niet gering aantal moorden gepaard ging, voor een deel kwijtgeraakt. In het toenmalige Duitsland bestond naast de SA nog een tweede machtsfactor, weliswaar niet van politieke aard, daarentegen des te reëler: de Reichswehr. De Reichswehr had aanvankelijk de benoeming van Hitler tot rijkskanselier gesteund; in de top van de Reichswehr was een groepering ontstaan — niet meer onder generaal Von Schleicher maar rond de generaals Von Blomberg en Reichenau — die welwillend de nazi's stond en de nazibeweging voor eigen doeleinden de gebruiken. Deze groep had derhalve in januari Hindenburg gesteund bij zijn beslissing om Hitler tot rijkskanselier te benoemen. Niettemin bleef de Reichswehr bij dit alles, zoals vroeger, een staat in de staat: men verhield zich tot de nationaalsocialisten als een vriendelijk gezinde bondgenoot, maar van enige ondergeschiktheid was geen sprake.
Er ontstond nu tussen de Reichswehr en de SA een conflict dat Hitler in grote verlegenheid bracht. De SA, een massaorganisatie onder leiding van vroegere onderofficieren uit de Eerste Wereldoorlog, wilde nu zelf het nieuwe nationaalsocialistische leger van het nieuwe Rijk worden. Zij was voornemens zichzelf om te vormen tot de nieuwe Reichswehr, de commandanten van de oude Reichswehr het bevel te ontnemen, hen voor een deel in de eigen rijen op te nemen en voor de rest met pensioen te sturen. Uit de SA zou het nieuwe, grote, revolutionaire, nationaalsocialistische leger moeten ontstaan Wat Hitler eigenlijk welgevallig zou moeten zijn. De was een van zijn eigen organisaties, hij was zelf Oberster (ook al kon hij niet het dagelijkse bevel uitoefenen). Hij kon er dus op rekenen de beschikking te krijgen over een dat niet alleen met hem verbonden was, maar dat van zijn politieke denkbeelden was doordrenkt en er door werd beheerst.

Niettemin koos Hitler voor de Reichswehr. Naar het mij voorkomt om twee redenen. De ene, wellicht niet de belangrijkste, moet gezocht worden in het feit, dat Hitler vanaf het eerste begin een sterke bewapening en een later te ontketenen oorlog had gepland. Niet voor niets had hij zich na zijn benoeming tot rijkskanselier, begin februari 1933, het eerst tot de generaals van de Reichswehr gewend. Hitler had voor een krachtige bewapening en een latere oorlog niet alleen een gewillig, maar vooral een in militair opzicht optimaal functionerend instrument nodig, en dat was de Reichswehr. De SA met haar toeloop van miljoenen geestdriftige, over het algemeen sociaal niet al te hoogstaande leden miste de militaire geest en traditie waarmee de Reichswehr was doordrenkt. Een tweede reden om in het conflict tussen de Reichswehr en de SA voor de eerste te kiezen, was voor Hitler waarschijnlijk echter belangrijker. Hoewel de hoogbejaarde Hindenburg nog leefde, betekende hij niet meer de politieke machtsfactor die hij tijdens de jaren v66r Hitler was geweest. Hij was nu werkelijk stokoud geworden en trok zich begin 1934, in afwachting van zijn dood, op zijn landgoed Neudeck terug. Wie zou zijn opvolger zijn? Hitler was vastbesloten dit zelf te worden en zijn machtsovername te voltooien door de functies van rijkskanselier en rijkspresident in zijn persoon te verenigen. Dat was echter alleen mogelijk, indien de Reichswehr hem bij dit streven niet de voet dwars zou zetten. Hitler moest dus proberen met de Reichswehr tot een akkoord te komen dat hem in staat zou stellen het ambt van rijkspresident te aanvaarden. Een dergelijk akkoord zou uiteindelijk betekenen, dat de Reichswehr rechtstreeks onder de nieuwe rijkspresident Hitler kwam te staan, want volgens oude Duitse traditie was het staatshoofd tevens de hoogste militaire bevelhebber.

De Reichswehr was tot deze voor Hitler van vitaal belang zijnde transactie bereid; natuurlijk op voorwaarde dat de rol van de SA teruggedrongen werd, dat haar plannen om de Reichswehr te vervangen tenietgedaan zouden worden en dat Hitler de SA in de toekomst niet meer als instrument voor terreur zou gebruiken. Het bracht Hitler in pijnlijke verlegenheid, want er zijn tal van aanwijzingen dat hij bij zijn strijdtroepen de verwachting had doen postvatten na de dood van Hindenburg de door hen beoogde 'tweede revolutie', de militaire revolutie, te zullen bewerkstelligen. Voor dit dilemma zag Hitler maar één oplossing: hij moest de leiding van de SA liquideren. En dat deed hij op 30 juni 1934. Het is, ook als men geen enkele sympathie koestert voor de SA-leiding, een bijzonder stuitend verhaal. Hitler was met de SA-leiders overeengekomen, dat de SA gedurende de maand juli 1934 met verlof zou worden gestuurd, tot de te verwachten dood van Hindenburg. Daarvoor, op 30 juni, wilde hij in een vergadering met de SA-leiding in Bad Wiessee bespreken wat er in de naaste toekomst diende te gebeuren. De leiders van de SA verschenen dus op 29 juni in Bad Wiessee, in afwachting van Hillers komst de volgende ochtend. Hitler kwam enkele uren eerder, het was nog nacht, met een grote politiemacht — niet om aan de vergadering met de SA-deel te nemen, maar om alle in Bad Wiessee

bijeengekomen SA-leiders te arresteren en naar München (of Berlijn) over te brengen en ze daar zonder vorm van proces, zonder verhoor of wat dan ook, onverwijld te laten fusilleren. Hij motiveerde dit later met de bewering dat de SA een putsch zou hebben voorbereid. Inderdaad spookt de uitdrukking 'Rôhm-putsch' tot de dag van vandaag door de Duitse geschiedenisboeken.
Maar er is nooit een Rôhm-putsch geweest. Rôhm, de 'stafchef' van de SA, geloofde dat hij met Hitlers instemming plannen voor de komende militaire staatsgreep voorbereidde. In plaats daarvan werd hij in zijn slaap overvallen en samen met het grootste deel van de SA-leiders om het leven gebracht. De gebeurtenissen van de 30ste juni 1934 werden enkele dagen later door het Rijkskabinet als 'wettige zelfverdediging van de staat' goedgekeurd. Zij gaven een eerste voorproefje van de moorddadige heerschappij van terreur en willekeur die in de jaren 1938-1945 over Duitsland zou losbarsten.
De Reichswehr kwam haar afspraak met Hitler na. Hindenburg overleed op 2 augustus, dezelfde dag nog riep Hitler zichzelf uit tot persoonlijke zijn opvolger eed en van de trouw Reichswehr af op Hitler legde de als van haar haar opperbevelhebber. Daarmee had Hitler nu ook de militairen van hun macht beroofd en manifesteerde hij zich niet alleen als politiek dictator, maar als een soort oberster Kriegsherr, als een nieuwe keizer. Ook de schrikaanjagende moordpartij op de SA-leiders werd over het geheel genomen door het grote publiek en door de vroegere maatschappelijke bovenlaag in Duitsland goedgekeurd -- niet met de geestdrift waarmee men kennis had genomen van de afschaffing van de politieke partijen, maar met een zeker gevoel van tevredenheid en opluchting. De SA was niet populair geweest. In de ogen van de toonaangevende lagen van de Duitse bevolking bestond zij uit proletariërs en rabauwen, en ook de gewone burgerij koesterde angst voor haar wegens de onvoorspelbare en gewelddadige overvallen en inmenging in bijvoorbeeld ook het zakenleven. Dat aan de praktijken van deze lieden nu een einde werd gemaakt, dat de Führer nu ook hier voor orde en rust zorgde, zodat de normale toestanden weer terugkeerden, werd toegejuicht. Men nam de verschrikkelijke methoden die Hitler daarbij gebruikt had dan maar voor lief. Eveneens werd geaccepteerd dat ook enkele vooraanstaande conservatieven, onder wie Hitlers voorganger als rijkskanselier, generaal Von Schleicher, samen met zijn vrouw bij deze gelegenheid werden vermoord. Wie een voorbeeld zoekt van collectieve schuld van het Duitse volk aan Hitlers wandaden, kan dit beslist hier vinden.
Op deze twee aan politieke coups gewijde bedrijven, de een lopend van maart tot juli 1933 en de ander van juni tot augustus 1934, volgde een periode van stabilisering. De tijd tussen het najaar van 1934 en een eindweegs in 1938 was de 'goede' nazitijd. De terreur van de beginperiode werd enigszins getemperd; er waren nog wel steeds concentratiekampen, maar er werden meer mensen uit vrijgelaten dan dat er nieuwe gevangenen bijkwamen. Het bestaan leek zich te normaliseren.

Tegelijk kwam in deze jaren het Wirtschaftswunder van HitIer op gang: een economische opleving die in de vier jaar tussen 1933 en 1937 van massale werkloosheid tot volledige werkgelegenheid leidde — waarmee Hitler overigens bijna alle voormalige sociaaldemocratische en een groot deel van de vroegere communistische aanhangers en kiezers voor zich won of in ieder geval neutraliseerde

Kan men zoiets werkelijk met een gerust geweten beweren? Het is per slot van rekening een onbeantwoorde vraag in verre de grote massa van het Duitse volk in deze jaren werkelijk achter Hitler stond. Hij had bij vrije verkiezingen nooit de absolute meerderheid bereikt, en de 99 procent van de stemmen bij referenda en nieuwe samenstellingen van de Rijksdag, die met een zekere regelmaat in november 1933, in het Voorjaar van 1936 en in het voorjaar van 1938 werden gehouden, zeggen in het geheel niets. Van een echte keuze was geen sprake: men diende te gaan 'stemmen' om niet op te vallen en men moest zijn stembiljet in de stembus deponeren; of men het wel of niet had aangekruist maakte geen enkel verschil. Het kon niettemin geen enkele tijdgenoot ontgaan, dat Hitler sinds eind 1933, op zijn laatst sinds eind 1934, de overgrote meerderheid van de Duitsers achter zich had, en dat dezen zijn heerschappij goedkeurden, er positief tegenover stonden en met de resultaten ervan tevreden waren. Bij de burgerij zullen daarbij vooral de geslaagde herbewapening en de steeds weer succes opleverende koppige houding in de buitenlandse politiek, bij de arbeiders bevolking vooral de door niemand echt verwachte economische opbloei en de volledige werkgelegenheid van doorslaggevende betekenis geweest zijn. Wat voor een soort staat was het Duitse Rijk nu eigenlijk in deze periode? Het was niet een één-partijstaat, zoals vaak is beweerd. Het was geen staat zoals bijvoorbeeld de huidige DDR of de Sovjetunie, een staat dus die inderdaad door een goed georganiseerde partij wordt beheerst. De NSDAP kende geen centraal comité of een Politbureau, en Hitler heeft nooit iets als een partijraad ter consultatie bijeengeroepen. De partijdagen, die ieder najaar met veel praalvertoon in Neurenberg werden gehouden, waren geen partijdagen in de gebruikelijke betekenis van het woord: congressen waarop een partijbestuur en afgevaardigden van de basis over programma's discussieerden en besluiten namen. Dergelijke discussies vonden in Neurenberg nimmer plaats. De nationaalsocialistische partijdagen waren massale demonstraties van leden van de partij, maar ook van andere organisaties. Er was een 'Dag van de SA', een 'Dag van de ss', zelfs een 'Dag van de Rijksarbeidsdienst', na 1934 ook een Dag van de Wehrmacht', Alle organen van de partij, alle staten in de staat als men het zo noemen wil, werden bijeengebracht voor een grote, imponerende demonstratie, waarbij alleen en uitsluitend Hitler redevoeringen hield. Hij hoorde zelf niets aan. Niet de partij regeerde de staat. Hitler regeerde, onder meer door middel van de partij.

Onder meer: want sinds het verdwijnen van alle andere par-

tijen speelde ook de nationaalsocialistische partij eigenlijk geen werkelijke rol van betekenis meer in deze staat. Het is zeer kenmerkend, dat de namen van vrijwel alle Gauleiter en Reichsleiter, de hoogste partijfunctionarissen, totaal vergeten zijn en al tijdens het Derde Rijk het grote publiek nauwelijks meer bekend waren. Het Derde Rijk van Hitler was geen partijstaat, het was een Führerstaat. En het was ook dit in tegenstelling tot veel wat men tegenwoordig als vanzelfsprekend aanneemt — geen wezenlijk totalitaire staat. Integendeel. In Hitlers Rijk bestond een groot aantal staten binnen de staat, meer dan ooit tevoren in het Duitse Rijk. De Duitse hoogleraar, Ernst Fraenkel, publiceerde in ballingschap een boek onder de titel The Dual State waarin hij heel scherpzinnig aantoonde, dat er in het Derde Rijk tenminste twee staten bestonden: een staat gebaseerd op willekeur en heerschappij door terreur en daarnaast de vroegere, vertrouwde ambtenarenstaat, eigenlijk zelfs de rechtsstaat. Als men bij voorbeeld een huurconflict had of een echtscheidingsproces begon, werd er heel normaal recht gesproken volgens de bestaande wetboeken en de vroegere procedures — nationaalsocialisme of niet, dat speelde geen rol. Dit gold niet alleen voor het ambtsterrein van het ministerie van justitie maar ook voor veel terreinen waarop andere ministeries werkzaam waren. Afhandeling van zaken geschiedde volgens het oude systeem met name na eind 1934, toen de terreur van de SA afgezwakt was, ontstond een zekere normalisering. Overigens wel een normalisering die kon worden doorbroken wanneer de Führer een belangrijke politieke maatregel wenste te treffen, waarvoor hij dan ook het instrumentarium aantrof.

Een speciale staat in de staat bleef, net zoals vroeger, de Wehrmacht, zoals de Reichswehr nu na de invoering van de algemene dienstplicht heette, De schrijver Gottfried Benn, die toen zijn vroegere beroep van legerarts weer opnam, noemde dienst doen bij de Wehrmacht de aristocratische vorm van gratie.

Wel, het was geen emigratie en ook over de term aristocratisch kan men van mening verschillen. Maar het was een vorm van zich terugtrekken, als het ware in een nis, een enclave, een speciale staat in de staat, waar de vroegere tradities en gebruiken nog lange tijd bleven prevaleren. Zo groette men bijvoorbeeld in de Wehrmacht nog tot in 1944 niet met de Hitlergroet, maar men salueerde op de oude gebruikelijke wijze. Dat dergelijke enclaves bestonden, was zeker geen vergissing van Hitler. Men heeft de nazi's gekarakteriseerd als een 'beweging', maar, hoe vreemd het ook klinkt, na 1933 was Hitler zelf de eigenlijke 'beweging'. Hitler heeft als machthebber meer in beweging gezet dan het hele Duitse Rijk en het gehele Duitse volk. Hij heeft nooit een hecht staatsbestel geconstrueerd, geen constitutie nagelaten, nimmer de vele instituties en organisaties, die hij in het leven riep, gecoördineerd en in een geordend verband bijeengebracht; en hij heeft dit bewust nagelaten, juist om alles flexibel te houden. Want voor Hitler was het Duitse Rijk niet het definitief laatste stadium. Hij beschouwde het niet als het te behoeden erfgoed. Voor Hitler was het Rijk slechts een springplank, niet meer dan het uitgangspunt voor een enorme

territoriale uitbreiding en voor een nieuw te creëren machtsimperium, waarvan de interne, constitutionele organisatie nog in het geheel niet te voorzien was. Vandaar dus de interne chaos van het Derde Rijk.
Hoe werd nu deze — in veel speciale sectoren opgesplitste, niet totalitaire — staat toch zodanig door Hitler bestuurd, dat hij een Führerstaat bleef? Door welke oorzaak kon bij alle 'autoritaire anarchie' (zoals men het genoemd heeft) toch een hoogste autoriteit blijven bestaan, die in staat was haar wil, waar en wanneer dat voor haar van belang was, ook altijd door te drijven? Het antwoord is in twee woorden te geven: propaganda en terreur. Deze twee werktuigen waren en bleven tot het einde van het nazirijk Hitlers belangrijkste machtsmiddelen; zij bepalen tevens het verschil tussen de Hitlerstaat en de staatsvormen van het Duitse Rijk in het verleden. Wij beginnen met de terreur. Gedurende de gehele periode van Hitlers rijk waren er concentratiekampen waarheen men in willekeur, zonder arrestatiebevel, zonder controle, zonder aanklacht, kon worden overgebracht en waar men een hard lot tegemoet ging. Nadat de SA van haar macht was beroofd, stonden deze concentratiekampen onder leiding van de tweede door Hitler in het leven geroepen terreurorganisatie, de ss. Hitler had het spel op 30 juni 1934 heel intelligent gespeeld. Hij had de SA-leiding niet laten neerschieten door de Reichswehr, die zich maar al te graag deze onaangename opdracht wilde besparen en geen vuile handen wilde maken, maar hij had daarvoor, door de Reichswehr bewapend en van de nodige vervoermiddelen voorzien, zijn tweede, kleinere, tot dusver eigenlijk slechts als speciale afdeling van de SA bestaande paramilitaire organisatie ingeschakeld: de ss. De ss werd nu de nieuwe SA — en tegelijk iets anders dan de SA. Want in tegenstelling tot de SA was de ss geen overwegend proletarische organisatie. Het was vanaf het begin de bedoeling dat zij een soort aristocratie zou vormen binnen de nationaalsocialistische organisaties, een ook qua ras zorgvuldig geselecteerd gezelschap. Groot postuur! Stamboom tot 1800! Maar ook de ss had haar eigen functie. De SA had de Wehrmacht willen worden — daar was een stokje voor gestoken en nadat zij haar doel niet had bereikt speelde zij nog slechts een ondergeschikte rol. De ss probeerde iets anders: de ss wilde de politiemacht van het Rijk worden — en Hitler stond haar dat toe. De politie, die tijdens de eerste jaren van Hitlers heerschappij nog een aangelegenheid van de deelstaten was geweest, werd nu gecentraliseerd en haar centrale leiding werd als Reichssicherheitshauptamt een rijksdienst. De ss was al heel spoedig volledig in alle lagen van het Reichssicherheitshauptamt doorgedrongen. De belangrijkste ss-leiders traden tot de politie toe en de politiemensen die werden overgenomen kregen bij hun positie behorende ss-rangen. De ss en de politie smolten samen tot een eenheid en werden zodoende een tastbare macht binnen de staat, een macht die vroeger niet bestaan had.
Bovendien werd de ss zeer sterk uitgebreid. Haar terreurtaken, die zij onafhankelijk van haar — eveneens zeer gevreesde politietaken vervulde, werden overgedragen aan speciaal hiervoor opgeleide eenheden, de zogenaamde

ss-Totenkopfverbünde, die de leiding en het toezicht over de concentratiekampen van de SA overnamen en een nieuw kampregime invoerden, veel strenger en zakelijker gereglementeerd der onvoorspelbaar en ongedisciplineerd dan voorheen. Bepaald echter geen menselijker regime, veeleer nog harder, met verschrikkelijk disciplinaire straffen. Dit alles vereiste voorbereiding. De ss vormde in 1934 nog een betrekkelijk kleine troep. Zij had enkele jaren nodig om te veranderen in het schrikaanjagende machts- en terreurinstrument dat zij sinds ongeveer 1938 was. Juist Zoals de Wehrmacht er een aantal jaren over deed om van de kleine Reichswehr van honderdduizend man in 1933 — al had in het verborgene al een zekere uitbreiding plaatsgevonden — uit te groeien tot de enorme militaire macht die Hitler voor zijn oorlog nodig had. Het feit, dat enerzijds de militaire bewapening en anderzijds de uitbreiding van de ss enkele jaren vergden, verleende de periode tussen 1934 en 1938 de schijn van een zekere normaliteit. De typisch Hitleriaanse kenmerken, die in de eerste jaren sterk voelbaar waren geweest en die later, na 1938, steeds meer hun stempel op de samenleving zouden drukken, raakten voorlopig wat op de achtergrond.

Ik sprak eerder over twee machtsinstrumenten van Hitler: de terreur en de propaganda. Met de terreur was Himmler met zijn ss belast. Hij was wat dit betreft de rechterhand van Hitler. Voor de propaganda was het in maart 1933 uit het niets geschapen Reichsministerium fiir Volksaufklârung und Propaganda verantwoordelijk, onder leiding van Goebbels, die men de even onmisbare linkerhand van Hitler kan noemen. Goebbels heeft nooit de bijna zelfstandige machtspositie onder Hitler bezeten, als waartoe Himmler in de latere jaren van het naziregime opklom. Hij bleef slechts uitvoerder, een functionaris van Hitler, en hij heeft nimmer invloed kunnen uitoefenen op Hitlers politiek ook niet op diens binnenlandse politiek — , zoals Himmler dit soms kon. Maar Goebbels gaf leiding aan één van de belangrijkste 'staten' binnen Hitlers staat, Immers: hij monopoliseerde, op legale wijze daartoe door Hit. Ier gemachtigd, het gehele terrein van wat men tegenwoordig de media noemt, dus alles wat de publieke opinie en het open klimaat kon beïnvloeden. Dat betrof destijds in de eerste plaats de pers en de radio (televisie was er nog niet), maar ook toneel, de film en in zekere zin zelfs de uitgeverij, de literatuur. En Goebbels voerde zijn opdracht zeer bekwaam uit, op manier waarvoor men, zuiver technisch bezien, slechts bewondering kan hebben.

Goebbels probeerde namelijk niet het Duitse volk in zijn geheel tot het nationaalsocialisme te bekeren, maar hij spande zich ten zeerste in om dit volk via de media een wereld voor te spiegelen waarin alles in orde was, een wereld die onder het Führerregime, onder nationaalsocialistische leiding, opgebouwd was. Met name werd dit duidelijk in het door Goebbels gevoerde beleid op filmgebied.

De minister van propaganda liet weliswaar af en toe enkele groots opgezette propagandafilms vervaardigen — maar deze zijn op de vingers van één hand te

tellen. Voor de rest bestond de gehele Duitse filmproductie uit opgewekte, onschuldige, technisch en artistiek overigens goed gemaakte amusementsfilms waarin het toeging zoals het altijd in de bioscoop was toegegaan: films waarin kleine meisjes grote mannen aan de haak sloegen en waarin de liefde overwon, waarin nooit met 'Heil Hitler!' werd gegroet, waarin men van het bestaan van een Derde Rijk hoegenaamd niets bemerkte. Het Duitse bioscooppubliek vond in deze films wat het zocht en altijd gezocht had, de bevrediging van de eigen wensdromen.
Het is zeer opmerkelijk, dat Goebbels een groot deel van zijn propaganda vervaardigde met bereidwillige medewerking van mensen die zich antinazi's voelden, dit qua mentaliteit ook waren. De filmacteurs en regisseurs van het Derde Rijk waren voor het merendeel 'anti's', zoals het toen genoemd werd. Doordat zij films maakten waarin het Derde Rijk bij wijze van spreken ontkend werd, beeldden velen van hen zich zelfs in een soort verzet te plegen. Dat zij daarbij in alle argeloosheid en zonder in uitgesproken nationaalsocialistische zin te handelen het werk van Goebbels uitvoerden en meehielpen het Duitse volk een valse voorspiegeling van zaken te geven -- namelijk dat het allemaal nog wel meeviel en dat men eigenlijk nog steeds een heel gewoon leven leidde
Men mag hen dat niet verwijten, want zij, dat moesten beseften net als zij ieder niet. Ander ook hun brood verdienen en iedereen die tijdens het Derde Rijk met eerlijk werk in zijn onderhoud wilde voorzien, werkte op de een of andere manier aan dat Derde Rijk mee. Maar het is een tikje overdreven zich achteraf als verzetsmedewerker voor te doen, zoals nu in veel memoires van acteurs gebeurt.
Met betrekking tot de pers voerde Goebbels een identiek beleid. Hij verbood de burgerlijke kranten niet. Verboden waren alle vroegere sociaaldemocratische en communistische bladen, maar Goebbels liet de burgerlijke pers voortbestaan en men kan zelfs niet zeggen dat hij haar nazificeerde. Weliswaar werd aan de redacties een of andere nationaalsocialistische journalist toegevoegd, als een soort controleur, maar diens rol was doorgaans van zeer ondergeschikte betekenis. De meeste bestaande redacties van de grote burgerlijke kranten, zoals bij voorbeeld de Deutsche Allgemeine Zeitung, de Frankfurter Zeitung en het Berliner Tageblatt, bleven, met uitzondering natuurlijk van hun joodse redactieleden, gehandhaafd.
Zij bleven ook schrijven zoals zij altijd geschreven hadden; en dat was ook de bedoeling. Er bestond in het Derde Rijk wel degelijk een zekere pluriforme pers. Wie de Frankfurter Zeitung las, kreeg de zaken in een geheel andere toonaard en stijl opgediend dan een lezer van de Vôlkischer Beobachter. En de Vôlkischer Beobachter onderscheidde zich op zijn beurt weer van de nationaal-socialistische strijdbladen die natuurlijk ook bleven bestaan, zoals bij voorbeeld Das Schwarze Korps, het orgaan van de ss, of Der Stürmer, het blad van de monomaan antisemitische Julius Streicher, Gauleiter van Neurenberg. De

krantenlezer kon dus zeker kiezen hoe hij het nieuws voorgeschoteld wilde krijgen, en hoe hij het volgens zijn eigen voorkeur wilde blijven ontvangen. Goebbels beperkte zich tot een relatief bescheiden ingreep. Elke dag vond in het ministerie voor propaganda onder leiding van een hoge ambtenaar, een enkele maal onder leiding van Goebbels zelf, een bijeenkomst plaats waarheen de kranten een redacteur — doorgaans niet de hoofdredacteuren waar een zogenaamde Sprachregelung uitgevaardigd— werd, een overzicht van de officiële standpunten. Deze Sprachregelung betekende niet dat de kranten ieder detail voorgeschreven kregen; zoals gezegd mochten zij, moesten zij zelfs, hun eigen stijl behouden. Zij betekende echter wel, dat bepaalde berichten achtergehouden moesten worden of alleen heel onopvallend gebracht mochten worden en dat ander nieuws opvallend en groot opgemaakt afgedrukt diende te worden. In sommige, niet vaak voorkomende gevallen, bij kritieke situaties, werd de redacteuren ook aangegeven welke lijn zij in hun hoofdartikelen moesten volgen.

Men kan dus niet spreken van een algehele gelijkschakeling van de pers, De pers bleef zijn pluriforme karakter behouden. Men trok echter grenzen die zij niet mocht overschrijden en op die manier werd bereikt dat hetgeen Goebbels en Hitler belangrijk vonden ook aan een niet-nationaalsocialistisch publiek werd meegedeeld op een wijze die voor dat publiek aanvaardbaar was. Het was een bijna geniaal te noemen vorm van manipulatie van de openbare mening en, nog sterker, van de publieke stemming, zonder dat aan de mensen denkbeelden werden opgedrongen waarvoor zij naar het oordeel van de Rijksregering nog niet rijp waren. Daar kwam bij, dat het tussen 1934 en 1938 in zoverre gemakkelijk was propaganda te voeren, omdat Hitler in die jaren inderdaad iets kon laten zien. In deze tijd moesten ook nazitegenstanders, met tegenzin, toegeven: de man krijgt wel voor elkaar wat hij wil. Hij weet niet alleen wat hij wil, hij kan het ook en het lukt hem. Men moet hem nageven dat hij succes heeft. Men moet hem nageven, dat hij ons rijk, groot en machtig maakt, en dat hij de wereld laat zien dat Duitsland weer iets betekent.

Hitler boekte in deze periode drie belangrijke successen. In de eerste plaats het herstel van de volledige werkgelegenheid, dat al weer aan een staat binnen de staat werd toevertrouwd, zonder dat Hitler zelf zich er sterk mee bemoeide. Het herstel was in de eerste plaats te danken aan Hjalmar Schacht, een vroegere democraat, die onder Hitler eerst president van de rijksbank en vervolgens ook rijksminister van economische zaken werd. Schacht slaagde erin door middel van een tegen buitenlands kapitaal streng afgeschermde binnenlandse economie, die op kredietverlening was gebaseerd zonder dat onmiddellijk voelbare inflatoire effecten optraden, een periode van economische bloei te bewerkstelligen. De jaren van 1936 tot ver in 1939 waren jaren van een niet-verwachte economische opleving. Het waren jaren waarin het beide sociale partners, de ondernemers zowel als de werknemers, uitgesproken goed ging, ieder geval oneindig veel beter dan ten tijde van de binnenlandse crisis en van de

deflatiepolitiek van Bruning. Dit mag niet onderschat worden. De economische toestand bepaalt bij van spreken het weer van een bepaalde tijd. Tijdens het middendeel van de periode-Hitler was het mooi weer.
Als tweede belangrijke succes in deze periode kon Hitler wijzen op de geslaagde bewapening. Alle bezwaren die binnen de Reichswehr nog aanwezig mochten zijn tegen zijn verdere politiek, kon Hitler op deze manier neutraliseren. Men mag hierbij zeker niet onderschatten welk een enorme beroepsmatige en persoonlijke vooruitgang de bewapening voor de officieren van de vroegere Reichswehr betekende. In het miljoenenleger dat nu in opbouw was, werden de luitenants van de Reichswehr kolonel, de kolonels werden generaal, de generaals veldmaarschalk, kortom: het ging iedereen uitstekend. En niet alleen in materieel opzicht. Men voelde zich ook in zijn werk weer gelukkig, men kon eindelijk weer zijn volle werkkracht ontplooien; men diende een militair apparaat dat in een stadium van krachtige expansie en opbouw verkeerde. In een dergelijke situatie voert men geen oppositie en accepteert men veel wat iemand eigenlijk tegen de borst stuit.
Dat was bij voorbeeld de invoering van de Ariër-paragraaf binnen de Reichswehr in 1935. Zeker, er waren niet veel joodse officieren, daarentegen wel een grote groep officieren met een joodse grootmoeder of een joodse moeder, want in de voorafgaande generaties waren er met name tussen leden van de militaire aristocratie en de joodse geld-aristocratie talrijke huwelijken gesloten. De ongelukkige nakomelingen uit deze huwelijken moesten nu de Reichswehr verlaten, Het veroorzaakte ergernis en zette kwaad bloed. Maar het werd geaccepteerd omdat het immers van groter belang was, dat het leger nu weer groot en sterk werd, en uitgroeide tot een waarlijk oorlogsinstrument, zoals in de keizertijd.
Hitlers derde grote succes, dat bij het grote publiek m^{ede} door Goebbels' verkooptechniek diepe indruk maakte, was legen in zijn buitenlandse politiek, in de manier waarop hij ^{de} wereld trotseerde zo geheel anders dan bij Voorbeeld Stresemann en de republikeinse kabinetten die ook een revisionist^{i}sche politiek hadden gevoerd en daarmee zelfs belangrijke resultaten hadden bereikt, aanpassing maar die en altijd schijnbare hadden verzoening. Gehandeld. Dat begon al in 1933, toen Duitsland op demonstratieve wijde Volkenbond waartoe het pas zeven jaar eerder was zich in het slot slaand. Hitler maakte er massapsychologisch gezien handig gebruik van door deze stap als aanleiding te nemen voor zijn eerste volksstemming, waarbij hij voor het eerst bijna honderd procent van de stemmen kreeg. Daarop volgden in 1935 de openlijke aankondiging van het opnieuw invoeren van de algemene dienstplicht, de verklaring dat Duitsland in de komende jaren zou beschikken over een staand leger van 36 divisies — geen sprake meer van het Verdrag van Versailles en van een leger van honderdduizend man! met terzelfder tijd de mededeling aan de wereld dat Duitsland inmiddels weer een luchtmacht bezat. In 1936 volgde een bijzonder vermetele stap, waarmee Duitsland niet alleen het Verdrag van

Versailles, maar ook het vrijwillig gesloten Pact van Locarno van 1925 schond: de Wehrmacht rukte de gedemilitariseerde zone van het Rijnland binnen. Het leidde tot de enige crisis die de buitenlandse politiek van Hitler voor 1938 veroorzaakte. Even leek het erop, dat Frankrijk op de Duitse stap zou reageren met mobilisatie en het laten oprukken van zijn troepen. Sommige generaals van de Reichswehr waren hiervoor bevreesd geweest en hadden derhalve de opmars afgeraden. Hitler gokte dat Frankrijk niet zou optreden en hij kreeg gelijk. 'Wij kunnen ons nu weer alles veroorloven, en de anderen, zoals bij voorbeeld de Fransen, durven tegenover ons niet meer voor hun belangen op te komen.' Dat een dergelijk gevoel post vatte was het voor de binnenlandse politiek waarschijnlijk belangrijkste psychologische resultaat van Hitlers doeltreffende optreden in de buitenlandse politiek. En daarna kwamen in 1938 de zeer grote successen, waarop niemand gerekend had: de zonder strijd volbrachte Einmarsch in Oostenrijk waarop niet werd gereageerd en de daaropvolgende Anschluss van Oostenrijk, een van de dromen van vroegere revisionistische politici; vervolgens --- overigens na de eerste oorlogsdreiging in het najaar van 1938 het koord München, waarbij Frankrijk en Engeland Tsjechoslowakije bondgenoot Frankrijk, lieten vallen en dwongen het Sudetenduitse gebied, dus zijn overwegend door Duitsers bewoonde randgebieden, aan liet Duitse Rijk af te staan. Op zoiets hadden wij niet eens durven hopen, Hem lukt let,alles, Hij is door God gezonden,' Zo was na dergelijke successen de stemming onder de grote massa van het Duitse volk, en bet feit dat andere bestanddelen van Hitlers politiek nimmer echt populair waren speelde daarbij geen rol van betekenis meer,

Over deze bestanddelen wil ik het nu hebben. Hitler heeft van bet begin af aan twee bevolkingsgroepen meedogenloos vervolgd: de communisten en de joden. Zijn anticommunisme had alleen al impopulair moeten zijn gezien het feit, dat de communisten begin 1932 een massapartij vormden met zes miljoen kiezers. Men vraagt zich af waar zij na 1933 allemaal bleven, Zij bleven in feite nergens. Zelfs burgerlijke en sociaaldemocratische tegenstanders van de communisten hadden begin 1933 met een zekere met leedvermaak vermengde hoop verwacht, dat in ieder geval de communisten op een of andere manier het verzet tegen Hitler tot stand zouden brengen, waartoe de burgerlijke partijen en de SPD zich zelf niet meer konden vermannen; dat zij zich niet weerloos en zonder strijd door Hitler zouden laten vernietigen, zoals deze altijd openlijk gedreigd had; men verwachtte een vorm van verzet, met misschien als gevolg een soort burgeroorlog log (waarvoor men natuurlijk ook weer bang was). Maar er gebeurde niets van dien aard. Na de Rijksdagbrand werden de communistische leiders, voor zover zij niet naar het buitenland vluchtten of onderdoken, als eersten naar concentratiekampen overgebracht; de politie doorzocht en bezette de kantoren van de partij, het personeel werd gearresteerd; de communistische partij werd als het ware doodverklaard, zonder dat dit met zoveel woorden

behoefde te worden meegedeeld. Het succes was volledig: er kwam geen merkbaar communistisch verzet.
Met het antisemitisme was het een andere zaak. Het Duitse Rijk van de Hohenzollern was nooit een antisemitische staat geweest, en het Pruisen van Hardenberg en Bismarck, waaruit het voortkwam, al helemaal niet. Ook onder de Duitse bevolking bestond hoogstens een 'conventioneel' antisemitisme: de joden waren niet altijd geliefd en zij werden in de provincie vaak maatschappelijk geïsoleerd; er bestond een zekere rancune met betrekking tot hun succes in bepaalde beroepen (advocaten, artsen, journalisten, uitgevers, schrijvers) maar dit antisemitisme was oppervlakkig en over het geheel genomen van onschuldige aard. Het verwierf ook nooit een meerderheid,
Men kon onder de Duitse bevolking drie houdingen tegenover de joden onderscheiden.
De eerste aanvaardde de joodse emancipatie en gelijkgerechtigdheid volledig, in de zin van het parool van Hardenberg uit 1811: 'gelijke rechten, gelijke plichten.
De tweede houding maakte onderscheid tussen gedoopte en niet gedoopte joden, of vanouds ingezetenen en nieuw gevestigden. De ene geaccepteerd, de andere probeerde men kort te houden. Tenslotte waren er de uitgesproken antisemieten, die liefst alle joden of dan toch in ieder geval alle niet-gedoopte gevestigde joden tot een soort tweederangsburgers degraderen De meest extreme vertegenwoordigers van deze richting -wilden alle joden onder het vreemdelingenrecht plaatsen. Er bestond echter nergens onder de Duitse bevolking in de brede zin, ook niet onder de uitgesproken antisemieten. Een stroming die van oordeel was dat men de joden moest uitroeien. Dit denkbeeld, dat bij Hitler altijd al doorschemerde en uiteindelijk op zo'n verschrikkelijke manier werd gerealiseerd, was de Duitsers in het Duitse Rijk van vé6r Hitler volkomen vreemd.
Nu ging Hitler in dit opzicht stukje bij beetje te werk. Aanvankelijk werden de joden slechts uit bepaalde ambten en beroepen verwijderd. En daarbij werden voorlopig ook nog uitzonderingen gemaakt voor oorlogsveteranen of zoons van gesneuvelden. Vervolgens werd het verbod tot meer beroepen uitgebreid.
Daarna, in 1935, betekenden de Neurenberger wetten de eerste grote stap: de joden werden hun politieke burgerrechten ontnomen, huwelijken tussen joden en niet-joden werden verboden en vrije liefdesrelaties strafbaar gesteld. Het waren krachtige maatregelen en men kan niet zeggen dat ze erg populair waren, Maar ze werden op de koop toe genomen. Dit waarschijnlijk ook omdat nu de meest radicale eisen van de traditionele antisemieten, wettig geformuleerd, waren vervuld en men algemeen aannam dat hiermee het einde van Hitlers antisemitische politiek was bereikt.
Men troostte zich met de gedachte, dat van nu af de joden wisten waar zij aan toe waren. Zij bezaten dan wel geen politieke rechten meer, zij konden bepaalde beroepen niet of slechts bij uitzondering uitoefenen, zij mochten niet meer trouwen met niet-joodse Duitsers of liefdesbetrekkingen met hen onderhouden

zeker, het ging allemaal heel ver, maar vergeleken met al het positieve dat Hitler had gebracht: de volledige werkgelegenheid, de herbewapening, de in zijn buitenlandse politiek afgedwongen successen, het herleefde nationale zelfrespect in vergelijking met dit alles kon men het aanvaarden. Deze aanvaarding, die uiteindelijk leidde tot het accepteren van steeds vreselijker dingen, kan men definiëren als de schuld van de Duitsers aan de Jodenvervolging Hitler. Men moet alles, ten goede houden, dat zij na het democratisch-politieke leven geen hebben gehad hun weerzin daadwerkelijk tot te en daaraan politiek kracht bij te zetten. Kan men zich tegen de gevolgen van Hitlers wet de joden verzetten. Trouwen met iemand van joodse in Duitsland niet meer mogelijk, want er zou geen burgerlijke stand te vinden zijn geweest voor de voltrekking Maar men kon nog wel met joden samenleven, al riskeerde men daarmee straf, en later, toen de feitelijke 'begon, kon men joden verbergen of hen helpen het land uit te komen of hen op een andere manier individueel behulpzaam zijn. Dat is ook gebeurd — zij het niet op zeer grote maar toch zeker in enkele duizenden gevallen. Men kon niet meer, ook al zou men dat willen, aspecten van Hitler beleid, zoals zijn antisemitische maatregelen, met enige kans op succes bestrijden.

Toch bleef het antisemitisme van Hitler een kernpunt bij de scheiding tussen de loyale gelovigen in de Führer, waartoe het grootste deel van de Duitse bevolking in de jaren dertig ging behoren, en de nog altijd niet onaanzienlijke minderheid van de 'anti's', mensen die, als zij elkaar troffen, op Hitler en vooral op zijn partij scholden, het hele Derde Rijk naar de bliksem wensten en meenden hun vroegere overtuigingen gestand te doen, hoewel zij zich niet meer openlijk durfden te uiten, en natuurlijk politiek niets konden vertegenwoordigen en realiseren. Een tamelijk groot aantal 'anti's' sprak later, na Hitlers hellevaart, graag over 'binnenlandse emigratie', zelfs over 'verzet'. Men moet, dunkt mij, met deze beide termen heel voorzichtig zijn.

Van verzet is slechts in heel kleine kringen en alleen maar op bepaalde ogenblikken sprake geweest, en dan alleen in kringen die binnen het apparaat van het regime werkzaam waren, met name in het militaire apparaat. Daarbuiten was het niet mogelijk tot effectief verzet te komen. Het verzet dat bij voorbeeld een deel van de kerken en de communisten pleegden, alleen door zich op een of andere manier staande te houden, moest wel zonder resultaat blijven omdat zij geen van beiden over een hefboom beschikten waarmee zij de politiek van de Führerstaat konden ontwrichten. Over zo'n hefboom beschikte in feite slechts één groep: de generaals van de Wehrmacht, met die van het leger. Er zijn dan ook twee samenzweringen van ge officieren geweest: in 1938/1939, met de dreigende oorlog en in 1943/1944, met de dreigende nederlaag voor ogen. Slechts één ervan is daadwerkelijk tot uitvoering gekomen: de beroemde aanslag en coupepoging van graaf Stauffenberg op 20 juli 1944. Zoals bekend mislukte de poging, niet in de laatste plaats omdat niet de gehele legerleiding erachter stond, maar slechts een minderheid hiervan. Deze minderheid, waarvan slechts

weinigen aan de wraak van het regime zijn ontkomen, verdient het grootste respect. Maar ook zij heeft niets kunnen bereiken.
De innere Emigration is een moeilijke kwestie. Er was, natuurlijk, de emigratie naar het buitenland. Dat was overigens niet zo eenvoudig, want buiten Duitsland woedde nog de economische crisis en slechts weinig landen waren bereid emigranten op te nemen en hun een werkvergunning te geven. Het is wel zeker dat menigeen binnenlandse emigratie heeft overwogen. Innere Emigration was echter, merkwaardigerwijze, onmogelijk. Als voorbeeld wil ik hier het geval van de latere bondspresident Heinrich Lübke in herinnering brengen. Lübke was een voormalig Centrum-politicus, die zijn opvattingen trouw bleef maar vanzelfsprekend geen mogelijkheid had na 1933 op een of andere wijze politiek te functioneren. Hij keerde daarom naar zijn vroegere beroep als bouwkundig ingenieur terug, een volstrekt apolitiek beroep dus. Men kan dit stellig binnenlandse emigratie noemen. Lübke accepteerde, om zijn innerlijke overtuiging trouw te kunnen blijven, een zekere sociale teruggang van een nog altijd vooraanstaande positie als actief politicus naar een volstrekt anoniem middenstandersbestaan. Maar betekende dit inderdaad 'emigratie'? Want ook als bouwkundig ingenieur diende hij immers werk in het belang van het Derde Rijk te verrichten, en tijdens de oorlog moest hij bij voorbeeld meewerken aan de bouw van kampen voor buitenlandse dwangarbeiders wat hem later op heftige verwijten is komen te staan. Volgens mij ten onrechte, want hij moest toch ergens van leven. In ieder geval had Lübke meer zich 'binnenlandse' emigrant te voelen dan sommige dan in de filmindustrie 0f in de journalistiek, bij de radio, bij toneel, zelfs in de literatuur de door Goebbels beoogde doeleinden hielpen te verwezenlijken. Ik wil nog even op de letterkunde terugkomen, omdat op dat slechts weinig maatregelen werden getroffen. Het grootdeel van de belangrijke Duitse schrijvers was geëmigreerd. Maar er bestond daarnaast in het Derde Rijk een voor iedereen die er het zintuig voor bezat duidelijk herkenbare vorm van letterkunde van de hand van 'anti's', waarin gepoogd werd alles wat met het Derde Rijk te maken had uit de weg te gaan. Nooit werden er zoveel niet-tijdgebonden idyllische verhalen, jeugdherinneringen en natuurbeschrijvingen vervaardigd en ook uitgegeven als tijdens het Derde Rijk. Iedere lezer ervan besefte: deze schrijver wil geen nazi zijn, hij weigert mee te doen.
In feite echter werkte hij toch mee doordat hij het publiek dat dit soort werk graag las, duidelijk maakte: zoiets bestaat toch ook maar in het Derde Rijk. Iedereen, ook al voelde hij zich nog zo antinazi, die onder Goebbels zijn werk verrichtte, bespeelde een of ander klein instrumentje in Goebbels' orkestratie, waarin ook het idyllische verhaal, ook het ouderwetse snobisme, kortom alles wat zogenaamd normaal was en niet rechtstreeks tegen het Derde Rijk indruiste, zijn partij had, zoals in het orkest ook de piccolofluit gebruikt wordt.
Tot besluit van dit hoofdstuk de vraag die zo vaak bediscussieerd en nimmer definitief beantwoord is: paste het Derde Rijk in de historische continuïteit van het Duitse Rijk, of was het een misstap? Naar mijn mening is het antwoord

eenvoudig: er zijn elementen geweest van zowel continuïteit als van discontinuïteit, maar over het geheel genomen zijn de op continuïteit wijzende kenmerken groter in getal. Zo nam Hitler, zoals we nog zullen zien, het alternatief 'wereldmacht of ondergang' uit het late keizerrijk en de Eerste Wereldoorlog tot in laatste consequentie over en paste dus voor wat zijn buitenlandse politiek betreft geheel in de historische continuïteit van het Duitse Rijk, die in dit opzicht slechts door de nederlaag in de Eerste Wereldoorlog voor enige tijd gewelddadig onderbroken was. anders lag het in de binnenlandse politiek, in de feitelijke constitutie van het Hitlerrijk. Hier lijkt op het eerste gezichtsprake van algehele discontinuïteit, van een volledige breuk met het verleden. Noch de dictatuur van één man, noch de machtsuitoefening met staatsterreur en gemonopoliseerde propaganda, noch het verbod van alle politieke partijen op één na hebben als zodanig hun voorbeelden in de geschiedenis van het Duitse Rijk. Het is alleen vreemd, dat dit alles in 1933 is geaccepteerd met een mate van bereidwilligheid alsof men er zijn hele leven op had gewacht. En al ontbreken dan de directe historische voorboden men kan zich afvragen of er toch van een en ander in de geschiedenis van het Rijk geen aankondigingen te vinden zijn. Bismarck was geen dictator geweest, maar hij had desondanks de politiek van 'zijn' Rijk in de beginperiode ervan bijna even soeverein gestalte gegeven als Hitler in de laatste fase. En hij heeft daarmee zijn Rijk bewust of onbewust, bedoeld of onbedoeld, het verlangen naar een geniale Führer als erfenis nagelaten, evenals de aversie tegen de partijen. In de laatste jaren van de Eerste Wereldoorlog en ook tijdens de laatste fase van de republiek van Weimar waren deze twee tendensen weer opgeleefd — beide keren met Hindenburg als symbolisch middelpunt van wat heimelijk werd gehoopt. Maar Hindenburg heeft aan de in hem gestelde verwachtingen niet voldaan, noch in de periode van 1916 tot 1918, noch in de jaren tussen 1930 en 1932. Hitler leek dat in 1933 wel meteen te doen en nog jarenlang daarna overtrof hij zelfs alle nationale hoop en verwachtingen. Deze verwachtingen hebben altijd betrekking gehad op zaken als nationale eenheid (en eendracht) en nationale grandeur — beide gezien als laatste en hoogste, bijna religieuze doelen. Hitlers leus 'Du bist nichts, dein Volk ist alles' was al voor een meerderheid van de vroege nationale beweging, en pas goed voor het grootste deel van de burgers van het Duitse Rijk altijd al een verborgen richtsnoer voor hun politieke denkbeelden en verlangens geweest. In zoverre dus paste Hitler in de historische continuïteit van het Rijk, al stelden zijn machtsmethoden alles wat voorheen had bestaan of geprobeerd was verre in de schaduw. Er traden in de structuur van de samenleving in het Rijk van Hitler wel zekere veranderingen op, maar uiteindelijk was ook hier het element van continuïteit het sterkst. Men zou kunnen spreken van een verandering in continuïteit. De heersende klassen van vroeger waren weliswaar in verregaande mate van hun politieke macht beroofd, maar niet van hun maatschappelijke positie, Grootgrondbezitters bleven grootgrondbezitters en grootindustriëlen bleven grootindustriëlen, en ook dc intellectuele en culturele

bovenlaag bleef, voor zover zij niet door emigratie werd uitgedund, wat zij altijd was geweest. Wel veranderde de toevoer naar dc heersende klassen; bij voorbeeld het doordringen van de ss in de politie; bij voorbeeld het opnemen van nationaalsocialistische carrièremakers in de leiding van bedrijven; ook het overnemen van grote persagentschappen hun vroeger vaak joodse directies door andere elementen. De maatschappij ten tijde van Hitler was een maatschappij van carrièremakers, zoals trouwens, zij het op een andere manier, ook de republiek van Weimar was geweest en de beide Duitslanden van tegenwoordig nog zijn. Het doet geen afbreuk aan de continuïteit. In deze continuïteit paste ook, dat het leger zijn maatschappelijke prestige en respect terugkreeg, die het tijdens de republiek van Weimar enigszins was kwijtgeraakt.
De grote breuk in de ononderbroken samenhang was het antisemitisme van Hitler, dus de biologische rassenleer, die voordien in Duitsland geen enkele rol had gespeeld en die voor Hitlet zelf misschien nog belangrijker was dan het feitelijke staatsbestuur. Voor de grote massa van de Duitsers, voor zover zij er niet zelf als joden of ten gevolge van nauwe relaties met joden mee werden geconfronteerd, bleef het een bijkomstig punt, iets dat men kon negeren, waaraan men geen aandacht hoefde te schenken, dat men op de koop toe kon nemen, als het Duitse Rijk in de toekomst maar zo'n grote en machtige eenheid bleef ais onder Hitler het geval was. Dit bleef zo tot het einde. lk wil hier op dit einde vooruitlopen, Want Hitlers Jodenvervolging en uiteindelijke joden vernietiging horen niet thuis in het volgende hoofdstuk, dat de Tweede Wereldoorlog behandelt. De massamoord was geen oorlogshandeling, ook al vond hij tijdens de oorlog plaats.
Zoals bekend verscherpte Hitler de Jodenvervolging vanaf 1938 voortdurend. In 1938 probeerde hij ook door middel van een van bovenaf gearrangeerde landelijke pogrom waarbij de inmiddels bijna uitgeschakelde SA ook nog een keer aan bod kwam de publieke opinie en het effect van zijn antisemitische propaganda te toetsen. De test viel negatief uit.
Het bagatelliserende woord Reichskristallnacht geeft met een zekere nauwkeurigheid aan, hoe de Duitsers er óp reageer den. Want de 'kristalnacht' was van alles wat gebeurde nog wel het minste. Er werden niet alleen etalageruiten ingegooid synagogen in brand gestoken, joodse huizen geplunderd en woest; duizenden joden werden opgepakt en naar kampen gebracht, velen werden doodgeslagen. Het was geen kristalnacht, het was een echte pogrom. De bevolking wilde dit niet inzien. Zij distantieerde zich ironiserend, deed nergens daadwerkelijk mee en er waren zeker ook blijken van afschuw. Maar tegelijkertijd wilde men, zo goed en zo kwaad als dat ging, de schanddaden bagatelliseren: het was toch alleen maar een 'Reichskristallnacht', een zonder twijfel schandelijke maar ook tamelijk komische uitspatting, waarvoor men zelf niet verantwoordelijk was, maar waarvoor men ook het nationaalsocialisme in zijn geheel niet verantwoordelijk wilde stellen, en zeker de Führer niet. 'Als de Führer dit zou weten!'

Hoe het zij: vanuit Hitlers standpunt gezien was de proef negatief uitgevallen en hij liet er na één nacht en één dag een einde aan maken. Het bleek dat het Duitse publiek, de massa van het Duitse volk — de Hitlergetrouwe massa — aan de actieve Jodenvervolging niet wilde meewerken.

Hieruit trok Hitler, toen hij tot de Endlösung besloot, een belangrijke consequentie, die vaak over het hoofd wordt gezien: de Endlösung vond niet in Duitsland plaats. De vernietigingskampen lagen in Oost-Polen. In Duitsland zelf, en in veel andere landen, was er alleen het wegvoeren van de joden, waarbij dan nog te kennen werd gegeven dat het slechts om een verplaatsing ging. De feitelijke massamoord, de mechanische vernietiging van miljoenen joden, werd nimmer — in tegenstelling tot alle andere grote daden en misdaden van Hitlers Rijk — officieel bekendgemaakt, laat staan rondgebazuind, De geoliede propagandamachine werd hiervoor niet in werking gesteld.

In de door Goebbels gemanipuleerde Duitse kranten heeft nooit gestaan: 'De joden moeten uitgeroeid worden', laat staan: 'De joden worden nu uitgeroeid.' Veeleer werd, zelfs tot in 1945 toe, steeds weer het oude liedje aangeheven: 'De joden zijn ons noodlot, wij moeten ons voor hen hoeden,' Voor het kranten lezende en naar de radio luisterende publiek in Duitsland bestond er geen holocaust.

Het doelbewust onttrekken van de aan de Duitse openbaarheid biedt een zekere reden tot verontschuldiging het feit, dat de Duitsers er niets tegen ondernomen hebben. Een tweede reden, naar mijn mening meer afdoende, is dat zij er hoe dan ook niets tegen konden ondernemen, zeker niet onder de tijdens de tweede helft van de oorlog heersende omstandigheden. Of de Duitsers al dan niet hebben geweten van de massamoord op de joden, is een vraag die slechts per individu beantwoord kan worden. Er lekte natuurlijk erg veel uit Of het altijd geloofd werd, weet ik niet, Het werd immers ook in het buitenland lange tijd niet geloofd: men kon mets eenvoudigweg niet geloven. En ook de Duitse joden hebben het lange tijd niet voor mogelijk gehouden -- zij zouden anders na 1938 in nog groteren getale tijdig zijn gevlucht

In een geschiedenis van het Duitse Rijk mogen wij de Jodenvervolging en de poging de joden uit te roeien niet verzwijgen. Zij hebben plaatsgevonden en zij betekenen voor eeuwig een schandvlek op deze geschiedenis, Maar anderzijds kunnen wij ze niet rekenen tot de elementen die, zoals vele andere in de Führerstaat, van het begin af aan in de geschiedenis van het Duitse Rijk en in zijn feitelijke binnenlandse constitutie ingebed lagen, Ook zonder Hitler zou er na 1933 waarschijnlijk een soort Fuhrerstaat zijn geweest, En zonder Hitler waarschijnlijk ook een Tweede Wereldoorlog, Niet een moord op miljoenen joden.

De Tweede Wereldoorlog

De oorlog die Hitler op 1 september 1939 begon, was niet de oorlog die hij zich altijd al had voorgenomen en voorbereid. Hitler had uit de Eerste Wereldoorlog twee nogal duidelijke lessen getrokken. De eerste was, dat de strijd in het oosten tegen Rusland tot een overwinning had geleid; Rusland was in de Eerste Wereldoorlog zwakker gebleken dan men voordien dacht had. Het had een vredesverdrag gedicteerd gekregen en grote delen Russisch grondgebied waren aan het eind van de oorlog in Duits bezit geweest. Hitler geloofde dat een herhaling hiervan mogelijk was. Hoe stond het in Mein Kampt? De voorzienigheid zelf lijkt ons hier een vingerwijzing te willen geven. Het reusachtige rijk in het oosten is rijp voor de ineenstorting.
Tegelijkertijd was Hitler tot het inzicht gekomen, dat Duitsland in de Eerste Wereldoorlog de strijd in het westen in hoofdzaak tegen Engeland had verloren — en dat de oorlog tegen Engeland wellicht te vermijden was geweest. De voorgeschiedenisnis van de Tweede Wereldoorlog doet denken aan die van de Eerste: destijds was het ook voor Bethmann Hollweg van belang geweest Engeland in de — naar hij meende, onvermijdelijke -- continentale oorlog tegen Frankrijk en Rusland neutraal te doen blijven. Ook Hitler wilde Engelands neutraliteit. Hij zou er zelfs de voorkeur aan hebben gegeven Engeland als bondgenoot aan zijn kant te hebben. Maar Hitler meende ook te weten — men mag hiervoor wederom naar Mein Kampfverwijzen --- waarom de hoop op een neutrale houding van Engeland in de Eerste Wereldoorlog vergeefs was geweest, Naar zijn mening was het misgegaan omdat Duitsland, hoewel met Frankrijk en Rusland al tussen twee tegenstanders op het Europese vasteland ingeklemd, toch had geprobeerd wereldpolitiek te voeren en een vloot op te bouwen. Daarmee had het Duitse Rijk zonder noodzaak Engeland uitgedaagd tot een strijd om de hegemonie buiten Europa. Zoiets wilde Hitler deze keer, terecht en wijselijk, achterwege laten: geen vlootbouw, geen wereldpolitiek, maar volledige concentratie op de strijd tegen Rusland, waaraan eventueel een oorlog tegen Frankrijk vooraf zou moeten gaan, opdat men de handen vrij zou hebben. Het is nu opmerkelijk en zeker niet toevallig dat Hitler in deze tussen 1933 en 1938 consequent doorgezette politiek niet slaagde. Hij had in 1935 een vlootverdrag met Engeland gesloten, waarin Duitsland zich verplichtte zijn vloot te beperken tot één derde van de grootte van de Engelse vloot — wat in zoverre niet zo'n toer was omdat er nog nauwelijks sprake was van een Duitse vloot. Maar misschien bedoelde Hitler dit verdrag zelfs wel oprecht. Hij wenste geen oorlog met Engeland, hij wilde Engeland niet provoceren, want hij wilde Engeland ertoe brengen werkloos toe te zien wanneer Duitsland het bolsjewistische Rusland veroverde en tot zijn Lebensraum maakte. Hitler had Ribbentrop naar Londen gestuurd met de boodschap: 'Bezorgt u mij het Engelse bondgenootschap. Maar Engeland wilde geen bondgenootschap en weigerde ook een verovering en onderwerping van Rusland door Duitsland te accepteren. De Engelsen waren wèl bereid Duitsland belangrijke concessies te doen, mits het Rijk zich tevredenstelde met zijn traditionele middenpositie op het Europese

continent, dat wil zeggen Frankrijk ontzag en ook Rusland met rust liet. In wezen ging het bij de Duits-Engelse onderhandelingen in de jaren1937 tot 1939 al om de grote oorlog van Duitsland tegen Rusland. Engeland wilde deze oorlog verhinderen, niet omdat men ook maar iets voor de Sovjetunie voelde — integendeel, de betrekkingen tussen Engeland en het bolsjewistische Rusland waren uitermate slecht — , maar omdat men heel goed voorzag dat het Duitse Rijk na een verovering van de Sovjetunie ook zonder vlootpolitiek een dermate oppermachtige staat zou worden, dat Engeland en Frankrijk in vergelijking daarmee hun positie als wereldmachten zouden verliezen. Engeland was bereid de grote Duitse veroveringsoorlog in het oosten als het ware af te kopen, maar het weigerde Hitler de 'vrije hand in het oosten' te laten, die Ribbentrop uit zijn naam openlijk eiste, Men plaatste er een eigen politieke conceptie tegenover, die onder de naam appeasement (politiek van verzoening door concessies) befaamd zou worden. Met medewerking van Engeland zouden aan Duitsland belangrijke concessies gedaan worden, Duitsland zou alle Duitstalige gebieden die het in het Rijk wilde integreren, mogen verwerven: Oostenrijk, de randgebieden van Tsjechoslowakije, mogelijk ook Danzig. Als tegenprestatie zou het met Engeland en Frankrijk in een vreedzaam in Europa samenwerken en met name bij al zijn gebiedsuitbreidingen in nauw overleg met deze twee mogendheden, in de eerste plaats met Engeland, optreden.
Zo stonden er tussen 1937 en 1939 twee politieke concepties tegenover elkaar, Die van Hitler, waarin een op zijn minst welwillend en neutraal Engeland toeschouwer bleef bij een grote Duitse veroveringsveldtocht in het oosten, en de Engelse conceptie, die streefde naar een rustig, vergroot en verzoend (appeased) Duitsland in een vreedzaam Europa.
Dit streven kwam niet alleen uit idealistische motieven voort. Engeland was ten zeerste gebaat bij dit vreedzame Europa. In geval van een oorlog in Europa, waarbij Engeland zijn verplichtingen op het vasteland zou moeten nakomen, zou de zwakke positie van het Empire in Oost-Azië, in het Middellandse Zeegebied, in het Nabije Oosten in alle duidelijkheid aan het licht komen, omdat Engeland dan niet meer de kracht zou hebben zijn wereldrijk zoals voorheen tegen de beide andere revisionistische en agressieve mogendheden, Japan en Italië, te verdedigen.
Een bijzonder interessant aspect van deze diplomatieke strijd tussen Duitsland en Engeland was het feit, dat vooralsnog alleen Duitsland er iets bij kon winnen. Het kon zich zonder oorlog uitbreiden en qua grootte op het Europese vasteland weer tot een werkelijk grote mogendheid uitgroeien. Hitler bezat de mogelijkheid het Midden-Europa-concept uit de Eerste Wereldoorlog in samenwerking met de westelijke mogendheden te realiseren en daarbij een Tweede Wereldoorlog te vermijden. Maar dat was hem niet genoeg.
Het eerste hoogtepunt in de strijd tussen deze twee tegengestelde concepties vormde de Sudeten-crisis in het najaar van 1938, met als inzet de in hoofdzaak door Duitsers bewoonde randgebieden van Tsjechoslowakije. Oppervlakkig

gezien eindigde deze crisis met Hitlers grootste en bovendien geweldloze -- triomf. Hoewel Engeland en Frankrijk in de Eerste Wereldoorlog mede grondleggers van Tsjechoslowakije waren geweest en Frankrijk nog steeds met dit land in een bondgenootschap verenigd was, kenden de westelijke mogendheden na een tot op de grens van oorlog opgevoerde crisis tijdens een geïmproviseerde topconferentie in München de 'Sudetenduitse' Tsjechische randgebieden aan Hitler toe.
Zoals gezegd was dit op het oog de tot dusver grootste overwinning van Hitler en ook in Duitsland zelf stortte na 'München' de in militaire kringen tegen Hitler bestaande oppositie, die tijdens de voorafgaande crisis weer duidelijk merkbaar was geweest, voorlopig geheel in. Merkwaardig genoeg echter zag Hitler zelf de conferentie van München en het resultaat ervan als een nederlaag hij zou liever, bij wijze van oefening, een korte zegerijke oorlog tegen Tsjechoslowakije hebben gevoerd en 'München' had niet zo zeer een overwinning betekend voor Hitlers opzet als wel voor de Engelse politiek van appeasement. Toen de toenmalige Engelse eerste minister Chamberlain uit München naar Londen terugkeerde, verklaarde hij in het openbaar dat het resultaat van de conferentie 'vrede voor onze tijd' betekende.
De Engelse redenatie in dit verband valt wel te begrijpen. Zij ging ervan uit, dat alle landen in Zuidoost-Europa nu met HitIer tot een akkoord zouden proberen te komen en dat Hitler, als hij de invloedzone die hem op deze wijze als het ware voor vreedzame verovering ter beschikking werd gesteld politiek op orde wilde brengen, daarvoor een periode van zeker vijf tot tien jaar nodig zou hebben. In die tijd zou hij in ieder geval geen nieuwe, grote operaties kunnen voorbereiden, terwijl het westen in alle rust verder zou kunnen bewapenen en de militaire achterstand op Duitsland inlopen.
Maar Hitler gunde zich die tijd niet, Hij hield vast aan zijn Rusland-plan en meende dit nu zonder Engeland of, zo nodig, tegen Engeland te kunnen uitvoeren; sedert München koesterde hij een zekere minachting voor de Engelsen, Dit leidde tot de crisis van 1939.Toch was dat jaar heel vreedzaam begonnen, In Engeland geloofde men, dat de appeasement-politiek succes had gehad. Maar Hitler was er in het geheel niet in geïnteresseerd het oostelijk en zuidoostelijk deel van Midden-Europa Onder Duitse politieke leiding te brengen hij probeerde hoogstens in dit gebied de steun van een aantal landen voor de beoogde oorlog tegen Rusland te verkrijgen. In dit opzicht was Polen het belangrijkste.
Polen lag destijds, zoals nu, tussen Duitsland en Rusland in en vormde zodoende een belemmering voor Hitlers plannen. Want hoe moest men ooit de oorlog tegen Rusland beginnen als men niet ergens voor een Duits-Russisch grens zorgde, die de troepen konden overschrijden? Vanuit Duits standpunt gezien moest deze grens natuurlijk zo ver mogelijk naar het oosten liggen. Anders gezegd: Polen moest als bondgenoot bij de Duitse opmars tegen Rusland betrokken worden. Men stelde Polen zelfs gebiedsuitbreiding in de Oekraïne in

het vooruitzicht, als het bereid was voor een periode van vijfentwintig jaar een pact met Duitsland te sluiten en dit door het afstaan van Danzig aan Duitsland te bezegelen, en als het — dat was de stilzwijgende voorwaarde actief zou deelnemen aan een toekomstige Duitse oorlog tegen de Sovjetunie.
Polen weigerde. En deze weigering, meer dan de kwestie Danzig, bracht Hitler tot een ander inzicht. Als hij Polen niet als bondgenoot kon krijgen, dan moest het maar als overwonnen en bezet land tot Duits opmarsgebied dienen; aan de ge plande oorlog tegen Rusland moest dus een geïmproviseerde oorlog tegen Polen voorafgaan; en in het ergste geval moest deze oorlog tegen Engeland gevoerd worden. Want in Engeland had zich intussen een verandering voltrokken, die Hitler zelf teweeggebracht had.
In München waren niet alleen de Tsjechoslowaakse randgebieden aan Duitsland afgestaan, er was ook overeengekomen en dat was vanuit het Engelse gezichtspunt vermoedelijk het belangrijkste resultaat van de ontmoeting tussen de vier regeringsleiders — , dat Duitsland van nu af aan bij alle belangrijke stappen in zijn buitenlandse politiek met Engeland overleg zou plegen. Juist dit punt beschouwde Hitler als een nederlaag, Hij wilde in het oosten zijn handen vrij hebben. Daarom besloot hij, ondanks Engeland, zonder enige ruggespraak of waarschuwing zijn troepen het rompgebied van Tsjecho-Slowakije te laten bezetten en tegelijkertijd het land ook nog in stukken te breken: Bohemen-Moravië werd 'Rijksprotectoraat', het afgescheiden Slowakije een vazalstaat. Het was voor een deel een volstrekt overbodige actie, want het rompgebied van Tsjechoslowakije was toch al als was in Hitlers handen. Het was dan ook diens wraak voor 'München zag als zijn nederlaag en als Engelse triomf. Natuurlijk had deze gebeurtenis maart 1939 ook Londen gealarmeerd. Het kabinet Chamberlain kwam weliswaar nog niet terug op zijn appeasement-politiek, maar de toepassing ervan werd gewijzigd. Had men tot dusver met beloften en concessies geschermd, van nu af werd ook met dreigementen gewerkt: als Hitler in zijn eigenmachtige politiek van uitbreiding naar het oosten volhardde, dan zou hij, zo werd hem nu duidelijk gemaakt, Engeland op zijn pad vinden. Dit dreigement werd gesymboliseerd door een eind maart 1939 gegeven Engelse garantie aan Polen, nadat Polen Hitlers verzoeken tot een bondgenootschap tegen Rusland had afgewezen. Daarmee veranderde de situatie voor Hitler. Hij heeft deze zelf drie weken voor het uitbreken van de oorlog, op II augustus 1939, onder woorden gebracht tegenover de toenmalige commissaris van de Volkenbond in Danzig, de Zwitser Karl J. Burckhardt: 'Alle maatregelen die ik tref, zijn tegen Rusland gericht; als het westen te dom en te kortzichtig is om dat te begrijpen, zal ik gedwongen zijn het met de Russen eens te worden, het westen te verslaan en mij daarna met mijn gebundelde krachten tegen de Sovjetunie te richten.
Deze woorden bevatten de sleutel voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Zij omschreven nauwkeurig Hitlers geïmproviseerde nieuwe draaiboek en volgens dit draaiboek verliep de Tweede Wereldoorlog ook de

eerste twee jaar. Hitler sloot om te beginnen een akkoord met de Sovjetunie, keerde zich eerst samen met de Sovjetunie tegen Polen, vervolgens met rugdekking van de Sovjets tegen het westen en pas daarna, zoals vanaf het begin het plan was, met zijn 'gebundelde krachten' tegen de Sovjetunie.
Maar waarom verleende de Sovjetunie haar medewerking aan deze politiek? Want Stalin was natuurlijk niet onkundig van Hitlers uiteindelijk tegen de Sovjetunie gerichte plannen, en Hitler had ook niets gedaan om hem daarvan onkundig te houden. Sinds 1936 had hij met verschillende landen Japan, Italië en enkele kleinere staten — 'Anti-Kominternverdragen' gesloten, die in werkelijkheid al anti-Russische bondgenootschappen waren, omdat zij de geheime clausules bevatten dat de respectieve partners een welwillende neutraliteit in acht zouden nemen bij een oorlog van Duitsland tegen de Sovjetunie.
In 1939 meende Stalin een mogelijkheid te zien deze oorlog te verhinderen, de bal bij wijze van spreken naar de helft van het westen te spelen en Hitler voor wellicht geruime tijd af te houden van een oorlog tegen de Sovjetunie, doordat Duitsland verwikkeld zou raken in een oorlog met Engeland en Frankrijk. Op grond van dit vooruitzicht was Stalin graag en met vreugde bereid met Hitler tot een akkoord te komen, dat leidde tot een verdeling van Oost-Europa tussen de Sovjetunie en Duitsland. Op 23 augustus 1939 sloten Duitsland en de Sovjetunie een niet-aanvalsverdrag. De geheime aanvullende clausules van dit verdrag hielden in, dat in een oorlog tegen Polen het oostelijke deel van Polen, dat de Sovjetunie in 1921 had moeten afstaan, weer aan haar zou terugvallen en dat de Sovjets bovendien ook zeggenschap over de Baltische staten en Finland zouden krijgen. Ook voor Zuidoost-Europa waren soortgelijke, wat vage afspraken opgenomen. Zo begon de oorlog die Hitler op 1 september 1939 uitlokte in een vanuit diens optiek gezien verkeerde stelling: oorlog met Polen, daardoor ook met Frankrijk en Engeland, in een half bondgenootschap met de Sovjetunie. Het was eigenlijk niet de oorlog die Hitler altijd voornemens was geweest, maar die in jaren twintig generaal Von Seeckt en de Reichswehr voor ogen had gestaan. Zoals al eerder opgemerkt betekende hij voor Hitler slechts een ouverture tot de grote oorlog tegen de Sovjetunie die hij met zijn 'gebundelde' krachten wilde voeren, nadat hij Polen en de westelijke mogendheden had overwonnen. Dat lukte echter niet helemaal. In het begin boekte Hitler weliswaar enorme successen. In een verrassend korte veldtocht werd Polen in september 1939 verslagen en na een lange onderbreking met allerlei hangende onderhandelingen en met de als het ware terloopse bezetting van Denemarken en Noorwegen, kon vervolgens in mei en juni 1940 ook Frankrijk -- nog verrassender — in zes weken overwonnen worden. Bij de veldtocht in het westen werden, wederom als het ware terloops, ook Nederland, België en Luxemburg overvallen en na kortstondige tegenstand bezet. Nadat Polen en Frankrijk uitgeschakeld waren. , rees de vraag hoe het nu verder met Engeland moest, Het Rijk was op een feitelijke oorlog tegen de Britten, op invasie, een verovering en bezetting van

Engeland, minder goed voorbereid dan het op zijn veldtochten tegen Polen en Frankrijk was geweest. Het bezat bij voorbeeld gen _grote vloot .bovendien was een deel daarvan bij de bezettingsoperatie .Noorwegen verloren gegaan. Hitler kon dus geen leger op .dc Britse eilanden laten landen, behalve als het hem zou lukken de heerschappij in de lucht boven Engeland te veroveren. De poging daartoe werd in augustus en september 1940 ondernomen, maar mislukte. Engeland behield de hegemonie over zijn luchtruim en daarmee was een Duitse invasie in Engeland voor geruime tijd van de baan. Of bij een behoorlijke voorbereiding in 1942 of 1943 een invasie wel had kunnen sla.gen, blijft twijfelachtig; Engeland was in de tussentijd, ook te .voortdurend sterker geworden de betekenis van de nederlaag van de Duitse Luftwaffe in de luchtslag boven Engeland voor het verdere verloop van de oor.log is vaak onderschat. De luchtslag was immers geen bijzonder dramatische gebeurtenis, hij was geen catastrofe voor Duitsland zoals bij voorbeeld, twee jaar later, Stalingrad. En toch betekende hij een belangrijk keerpunt, want door de uitslag ervan bleef Hitlers overwinning in het westen onvolledig. Als Hitler zich dan toch, zoals zijn plan was, tegen Rusland wilde keren, kon hij dat niet meer 'met zijn gebundelde krachten' doen. Hij bleef in het westen een uiterst hardnekkige, met veel hulpbronnen gezegende tegenstander behouden; een tegenstander die voorts nauwe banden met Amerika onderhield. Hitler deed nog enige tijd halfslachtig zijn best Engeland bij wijze van spreken uit de oorlog te treiteren door middel van luchtaanvallen op Londen en andere grote Engelse steden, die de gehele winter van 1940/1941 en het voorjaar van 1941 aanhielden, Zij hadden echter evenmin succes als later het veel grotere Engels Amerikaanse luchtoffensief tegen Duitsland eveneens een strategische blunder.
Hitler bleef dus met de oorlog tegen Engeland belast en het was de grote vraag of hij zich onder deze omstandigheden zijn .oorlog tegen Rusland kon permitteren. Na veel wikken en wegen en stormachtige interne beraadslagingen, ook na tijdrovend verstrikt raken in de Italiaans-Engelse oorlog die inmiddels uitgebroken was, kwam hij tot de slotsom dat hij dat inderdaad kon. In juni 1941 zette hij in daden om wat hij al in augustus 1939 had aangekondigd: hij overviel Rusland waar niet 'met zijn gebundelde krachten', maar toch met sterke land- en luchtstrijdkrachten hoewel Engeland nog niet was uitgeschakeld. Achteraf gezien kan men vaststellen dat dit de eerste grote strategische fout van Hitler in de oorlog is geweest, op zich waarschijnlijk alleen al voldoende hem de oorlog te doen ver. liezen. Want het bleek dat ondanks enorme Duitse successen in het begin, Rusland niet op dezelfde manier te overwinnen was .als Polen en Frankrijk, maar dat het na verschrikkelijke verliezen aan mensen en grondgebied, die waarschijnlijk ieder ander .Europees land op de knieën hadden gedwongen, nog in staat was alle krachten te mobiliseren en zodoende sterker te worden dan het Duitse Rijk. Hitler had niet willen zien wat er in Rusland tussen de jaren twintig en veertig was gebeurd. Toen hij medio jaren twintig in .Mein Kampf schreef, dat het enorme rijk in het oosten rijp .voor een totale

ineenstorting was, had hij misschien niet eens geheel ongelijk gehad. De jonge Sovjetunie was toen na de reusachtige inspanningen en het vele leed van de Eerste Wereldoorlog, de burgeroorlog en de interventie-oorlogen inderdaad niet meer dan een puinhoop geweest, een kolossaal groot, maar uitgeput en vernietigd land, dat waarschijnlijk inderdaad niet tegen een aanval van het Duitse Rijk bestand geweest zou zijn. Maar inmiddels was in Rusland de periode Stalin aangebroken, een periode waarin alle krachten werden samengebald en waarin het tijdens de Eerste Wereldoorlog nog overwegend agrarische Rusland in een geforceerd tempo was opgejaagd tot een belangrijke industriële mogendheid. De Sovjetunie die HitIer in 1941 aanviel, was nog niet de supermogendheid die zij thans is, maar zij was wel een industriële mogendheid van aanzienlijke omvang. De moderne industrialisatie, geënt op de bronnen waaruit Rusland vanouds zijn kracht putte -- de enorme uitgestrektheid, het reusachtige inwoneraantal, het grote incasseringsvermogen en de dapperheid van deze bevolking — had van de Sovjetunie inmiddels een veel sterkere mogendheid gemaakt dan het vroegere Rusland ten tijde van de Eerste Wereldoorlog was geweest. Hitler won grote veldslagen zijn en veroverde veel terrein, maar zijn aanval liep vast voor Leningrad, voor Moskou en voor Rostov aan de Don. De Russen waren na maanden waarin zij nederlagen hadden geleden zelfs in staat om al in de oorlogswinter van 1941/1942 bepaald niet zonder succes een tegenoffensief te beginnen. Uitgerekend op het moment dat dit Russische tegenoffensief begon, begin december 1941, op een moment dus dat was gebleken dat de opzet van een snelle overwinning op Rusland was mislukt, een moment waarop te voorzien was dat Hitler nog een lange, zware oorlog tegen de Sovjetunie zou moeten voeren, waarbij zijn overwinning geenszins zeker was — juist op dat moment verklaarde Hitler Amerika de oorlog. Het is het meest raadselachtige besluit van al zijn besluiten in de Tweede Wereldoorlog, en ik heb er ook geen afdoende verklaring voor. Ik heb in verscheidene boeken verschillende mogelijkheden ter verklaring besproken, ik heb ook, voor zover ik het kon achterhalen, alles gelezen wat historici hierover geschreven hebben en ik moet erkennen: niets, noch in mijn eigen veronderstellingen, noch in die van de historici, heeft mij werkelijk overtuigd. En niemand kon voorspellen of en wanneer het hem wel gelukken zou, als Hitler hem niet door zijn Oorlogsverklaring deze taak uit handen had genomen. Zelfs na de Japanse aanval op Pearl Harbor, ja juist toen, had Hitler de hoop kunnen blijven koesteren dat Amerika voorlopig niet in de oorlog in Europa zou ingrijpen. Het was nu immers verwikkeld in een grote oorlog in de Pacific, waardoor het weliswaar in staat werd gesteld zijn enorme braakliggende oorlogsreserves te mobiliseren, maar tegelijkertijd gedwongen werd deze daar te gebruiken waar het voor Duitsland het minst gevaarlijk was, namelijk in de Stille Oceaan, tegen Japan. In plaats daarvan echter maakte Hitler van deze gelegenheid gebruik om Amerika de oorlog te verklaren, als het ware alsof hij op dit moment had gewacht — en stelde daarmee Roosevelt dUsaa11L in staat

om aan de zijde van Engeland oorlog tegen Duitsland de, wereld te voeren. Zeker, het vroeg nog veel tijd, bijna twee en een half ter jaar. Pas in de zomer van 1944 was Amerika zover bewapend. In juli 1941 had bij Hitler, na zijn grote aanvankelijke successen, de overtuiging postgevat dat hij de overwinning op Rusland al in zijn zak had pas een tot veroveren. In deze julimaand besloot hij al de bewapening voor de aanval op Rusland, te beperken ten van gunste van een grootscheepse vlootbewapening. De overwinning op de Sovjetunie leek hem al vast te staan en hij bereidde nu een komende Weltblitzkrieg voor, waarin hij met een grote s vloot en met zijn Luftwaffe ook Amerika wilde verlammen, voor het goed en wel bewapend had. Het waren in een overmoedige bui ontworpen plannen, die nooit werkelijkheid zijn geworden en die zelfs nimmer hun eerste stadium, de krachtige bewapening ter zee, hebben bereikt. Want vanaf 1942 legde de oorlog tegen Rusland weer volledig beslag op alle Duitse hulpbronnen. Maar ze hebben wel degelijk bestaan, deze plannen, en misschien spookten ze Hitler tot eind 1941 nog door het hoofd. Misschien geloofde hij in een onbezonnen ogenblik inderdaad er nog in december 1941 op te kunnen terugvallen omdat Amerika toen schijnbaar al zijn aandacht voor Japan nodig had. Maar deze hypothese is niet meer dan een van de vele veronderstellingen en misschien klopt ook zij niet. Eén ding staat echter vast: Hitler beging in 1941 een enorme fout toen hij, met een niet besliste oorlog tegen Engeland en Rusland op zijn nek, nu ook nog Amerika de oorlog verklaarde, dus aan zijn reeks vijanden het toen reeds machtigste land ter wereld toevoegde. Hij maakte de Duitse nederlaag daarmee onvermijdelijk. Al na de overval op Polen was er geen veilige weg meer te ontwaren geweest waarlangs Hitler, ook al zou hij het gewild hebben, heelhuids uit de oorlog te voorschijn kon komen. Duitsland: ja, maar dan alleen onder een andere regering — een regering, 'wier woord men vertrouwen kan', zoals de toenmalige Engelse premier Chamberlain in oktober 1939 uitriep. Voor Hitler zelf was er al geen uitweg meer. Dat nu echter ook Duitsland de oorlog onvoorwaardelijk moest verliezen, vloeide pas voort uit Hitlers beslissingen van 1941, waardoor eerst Rusland en vervolgens ook nog Amerika oorlogstegenstanders werden. Het jaar 1941 was dan ook het eerste jaar van de feitelijke wereldoorlog; daarvoor was er slechts sprake geweest van een tot Europa beperkte oorlog. Er loopt een rechte lijn van dit jaar 1941 tot het jaar 1945. Men kan daarom over dit laatste deel van de Tweede Wereldoorlog kort zijn. De afloop stond van nu af aan vast, wat Duitsland ook nog zou proberen. Niettemin is er tussen 1942 en 1945 nog zeer veel verbitterde strijd geleverd. De Duitse bevolking heeft vreselijk moeten lijden onder de zware luchtaanvallen waarmee Engeland en Amerika een tijd lang hoopten zich een invasie in Europa te kunnen besparen en waarbij talloze slachtoffers vielen. Voor de bevolking in de bezette gebieden waren met name de laatste oorlogsjaren de ergste. Voor de bevolking van de Sovjetunie bij voorbeeld was de langdurige Duitse terugtocht nog rampzaliger dan de snelle Duitse opmars destijds was geweest: de Duitsers den immers alleen maar 'verbrande aarde' achterlaten, En tot in alle eeuwigheid

zal de verschrikkelijke Endlôsung der Judenfrage in herinnering blijven, die pas in 1941 in de onder de voet gelopen Sovjet-Russische gebieden en pas in 1942 in geheel bezet. Er hebben zich ook in 1942 en 1943 nog momenten Voorgedaan waarop het leek, dat het tot het uiterste gepijnigde en gekwelde Rusland bereid was Hitler uit de oorlog in het Oosten te laten ontsnappen door een wapenstilstand waarbij hij zich verplichtte zich achter de vroegere demarcatielijn of achter de oude rijksgrenzen terug te trekken. Hitler is hier nooit op ingegaan en eigenlijk kan men al deze hypothetische mogelijkheden maar het beste vergeten. Zij hebben nooit ook maar een schijn van realiteit gekend.

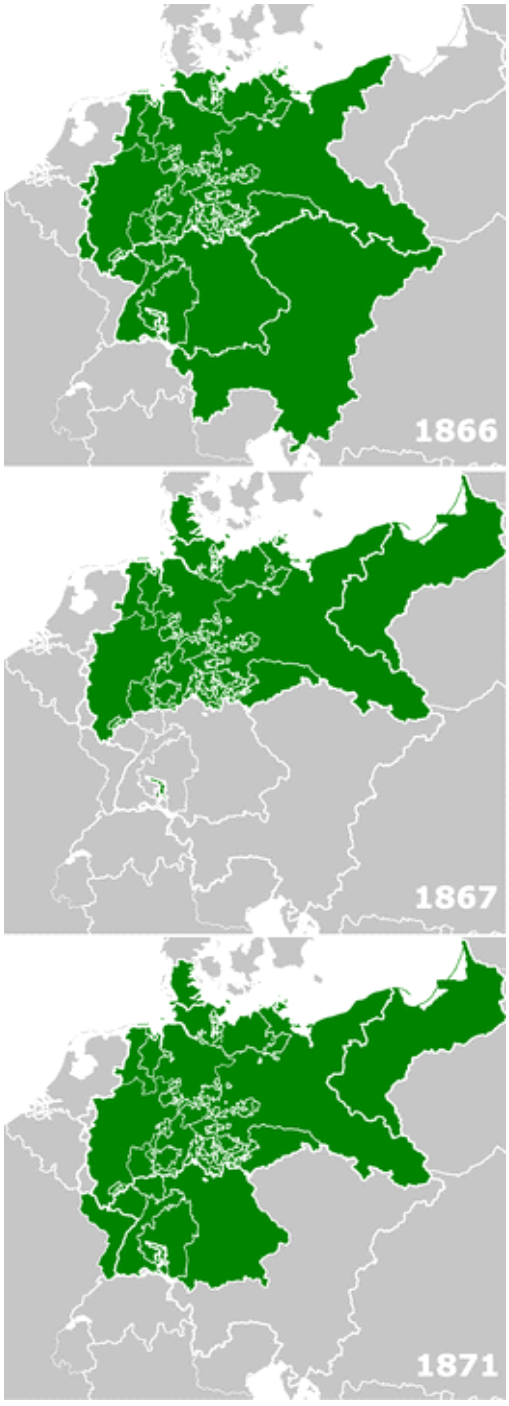
De enige wezenlijke vraag die men met betrekking tot het tweede gedeelte van de wereldoorlog nog moet stellen — en zo mogelijk beantwoorden — is de vraag waarom Hitler in een situatie waarin geen enkel perspectief meer bestond op een overwinning, waarin de tegenstanders, na enige aarzeling van Rusland, het eens waren geworden over de formule van de onvoorwaardelijke capitulatie en uiteindelijk in 1945 het oorlogstoneel naar Duits grondgebied verplaatsten, tot aan zijn zelfmoord in de ruïnes van Berlijn bleef doorvechten — en steeds weer fanatieke volgelingen vond die met gestaag toenemende terreur zijn wil doordreven.

Er bestaan hierover twee theorieën. Volgens de eerste geloofde Hitler tot op het laatste moment in de Endsieg. Hij had ten slotte in zijn eigen politieke carrière al meerdere malen meegemaakt, dat als door een wonder een schijnbaar hopeloze situatie zich toch nog ten goede voor hem keerde. Zou er nu bij voorbeeld, met de overwinning binnen handbereik, niet een conflict kunnen ontstaan tussen de westelijke mogendheden en de Sovjetunie? En zou er dan niet met een van de twee vrede gesloten kunnen worden, waardoor de ander alsnog overwonnen zou kunnen worden? Er zijn vrij veel aanwijzingen, dat Hitler gedurende lange tijd deze hoop inderdaad koesterde. Nog in de winter van 1944/1945 verkondigde hij meer dan eens niet in het openbaar, maar in geheime gesprekken met zijn generaals, dat hij als spin in het tussen web de zat, terwijl zich een nieuwe oorlog begon af te tekenen tussen de Sovjetunie de westelijke geallieerden. Hij was echter niet de spin in het web, maar de vlieg. Hitler zag het feit over het hoofd dat de ernstige meningsverschillen over de naoorlogse regelingen en de ideologische tegenstellingen tussen de Engelsen en Amerikanen enerzijds en de Russen anderzijds niet tot konden komen, en zeker niet in de vorm van een gewapend conflict, zolang Duitsland, de strijd aan beide fronten voortzettend, als het ware een soort isolerende laag tussen hen beide vormde. Duitsland moest eerst overwonnen en bezet zijn, dc grote machtsgroeperingen moesten elkaar eerst midden in Duitsland ontmoet hebben, rechtstreeks met elkaar contact hebben gehad en tegenover elkaar staan, voordat er een situatie zou ontstaan die de mogelijkheid in zich droeg van een derde wereldoorlog tussen het westen en de Sovjetunie. Ieder uitstel hiervan verhinderde het uitbreken van een openlijk conflict tussen de beide machtsblokken. Zolang Duitsland bleef door'echten,

bestond dit conflict slechts latent. Juist door de tot het laatst toe volgehouden Duitse tegenstand werd dus datgene verhinderd waarop Hitler zijn hoop gevestigd had. Hitlers redenatie, die een speculatie was op het uiteenvallen van de geallieerde alliantie, was een foute redenatie — als ze ooit bestaan heeft. Want er is immers geen enkel bewijs, dat Hitler zelf echt geloofde in de Endsieg die hij tot het einde toe beloofde. Men kan Hitlers beslissing om de oorlog tot het uiterste toe voort te zetten ook vanuit een andere, meer psychologische gezichtshoek verklaren, En voor een dergelijke verklaring valt het een en ander te zeggen. Hitler bezat een zekere balladeske, naar misdadige roemzucht zwemende karaktertrek, En er bestaan inderdaad aanwijzingen, dat Hitler deze catastrofe uiteindelijk bewust gewild heeft. Al eind 1941, toen zich voor het eerst de mogelijkheid aftekende dat alles op een mislukking zou uitlopen, had hij in een privégesprek met buitenlandse diplomaten opgemerkt: 'Als het Duitse volk niet eens krachtig en offervaardig genoeg is om zijn leven voor zijn voortbestaan op het spel te zetten, dan moet het maar ten onder gaan en door een andere, sterkere macht worden vernietigd. Ik zal om het Duitse volk geen traan laten.' Voorwaar een unieke uitspraak uit de mond van een Duits staatsman.
Toen de oorlog ten einde liep heeft Hitler tot ontzetting van vele van zijn medewerkers daadwerkelijk geprobeerd van de militaire nederlaag een totale ondergang van het Duitse volk te maken. Zo zijn er de beruchte 'Nero'-bevelen van 18 en 19 maart 1945, waarin Hitler gelastte alle in het Rijk nog aanwezige hulpbronnen, zelfs al waren ze voor het overleven van de bevolking noodzakelijk, te vernietigen voor ze de vijand in handen konden vallen; een bevel dat met name door zijn toenmalige minister van bewapening Speer met redelijk succes gesaboteerd is. Het bevel is niettemin karakteristiek voor Hitlers denkwijze. Als hij dan al niet de initiator kon zijn van de grootste Duitse zegepraal aller tijden, dan wilde hij kennelijk in ieder geval de aanstichter worden van de vernietiging van Duitsland.
Hitler dacht graag in termen van vernietiging. Hij had de joden willen vernietigen, hij had de Sovjetunie willen vernietigen — hij was nu zo ver gekomen dat hij, bij wijze van historisch knaleffect, ook de vernietiging van Duitsland najoeg. Er bestaan hiervoor geen bewijzen, maar verscheidene door getuigen bevestigde uitlatingen van Hitler maken het aannemelijk.
In een zeker na de zomer van 1944 volkomen verloren en hopeloze positie heeft Duitsland — zo men wil: heldhaftig — de strijd tot het bittere einde voortgezet en het is letterlijk vermorzeld tussen de legers en de luchtmachten van de westelijke mogendheden en de Sovjetunie. Uiteindelijk was er geen stukje Duits grondgebied meer onbezet. De Duitse Wehrmacht capituleerde onvoorwaardelijk; de laatste Rijksregering, door Hitler. Nog vlak voor zijn zelfmoord benoemd, werd gearresteerd; en de Grote Drie: de s's, de USSR en het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk kwam er pas wat later bij riepen zich op 5 juli 1945 uit tot het soevereine gezag in Duitsland.

Over hun bezettingszones waren zij het al eerder eens geworden Duitsland als geheel werd door een geallieerde controlecommissie bestuurd. Het is in deze vorm nog een paar jaar blijven bestaan, maar het stond van nu af aan onder de onbeperkte beschikkingsbevoegdheid van vreemde mogendheden, en het zou onvermijdelijk uiteenvallen wanneer er tussen de vier mogendheden geen eensgezindheid meer zou bestaan over hun politiek ten aanzien van Duitsland. Dit uiteenvallen van het Duitse Rijk, zijn ondergang, had zich in 1945 nog niet voltrokken. Tijdens de conferentie van Potsdam waren de drie belangrijkste bezettingsmachten nog overeengekomen Duitsland voorlopig als een economisch geheel te behandelen en het zelfs een zekere mate van politiek bestuur onder een eigen regering toe te staan; protesten van Franse zijde echter verhinderden dit laatste. Er zijn ook nu nog veel Duitsers die om deze reden staande houden dat het Duitse Rijk tot op de dag van vandaag is blijven voortbestaan. Maar na 1945 hebben zich verscheidene belangrijke veranderingen voltrokken waaraan men niet kan voorbijgaan. Als men ze goed bekijkt, ziet men in dat het Duitse Rijk heden ten dage echt niet meer bestaat.

Sebastian Haffner: Van Bismark tot Hitler. Het Duitse Rijk 1871-1945
Een Terugblik

Op weg naar een verenigd Duitsland: de Duitse Bond (1815-1866), de Noord-Duitse Bond (1866-1871) en het Duitse Keizerrijk (1871-1918)

Koningen en Keizers

Frederik Willem I (1713-1740)

Begin 1700 was het nieuwe koninkrijk Pruisen erg arm en nog niet helemaal hersteld van de Dertigjarige Oorlog. Het bestond uit meerdere gebieden verdeeld over 1200 km van het Hertogdom Pruisen ten zuidwesten van de Oostzee tot aan Brandenburg naar de exclaves Kleef, Mark en het Ravensberg in het Rijnland. In

1708 werd een derde van de bevolking getroffen door de builenpest. De plaag kwam in augustus 1710 tot Prenzlau maar ging niet verder naar de hoofdstad Berlijn 80 km verderop.

De nederlaag van Zweden in de Grote Noordse oorlog tegen Rusland, Saksen, Denemarken-Noorwegen, Polen-Litouwen, Hannover en Pruisen betekende een einde van de Zweedse macht over de zuidelijke kust van de Oostzee. Na de Zeeslag bij Stralsund en de Stockholmse verdragen van januari 1720 verkreeg Pruisen het zuidelijke gedeelte van Zweeds-Pommeren met Stettin. Al in 1493 verkregen de Hohenzollerns met de Pyritz, de successierechten op het Hertogdom Pommeren. Zweden claimde de zelfde rechten met het Verdrag van Stettin (1653) werd het Hertogdom Pommeren verdeeld in tweeën, Voor-Pommeren werd Zweeds-Pommeren en Achter-Pommeren werd een Pruisische provincie.

In deze periode vormde keurvorst Frederik Willem I de Junkers, de leden van de landadel, om tot een militaire klasse. Ook voerde hij in 1717 de leerplicht in.

Frederik II (1740-1786)

Silezische oorlogen

In 1740 kwam Frederik II, ook bekend als Frederik de Grote, op de troon. Hij haalde een verdrag van 1537 uit de kast, dat toentertijd door keizer Ferdinand I werd verworpen, als voorwendsel om Silezië binnen te vallen, het begin van de Oostenrijkse Successieoorlog. Volgens dat verdrag zouden delen van Silezië aan het markgraafschap Brandenburg toekomen, na het uitsterven van de Silezische Piasten. Na de bezetting van Silezië, bood Frederik aan om aartshertogin Maria Theresia bescherming te bieden, indien zij haar rechten op het gebied aan hem over zou dragen, maar zij weigerde dat. Oostenrijk had echter nog meer tegenstanders waardoor Frederik uiteindelijk bij het Verdrag van Berlijn in 1742 in staat was om het gebied formeel in bezit te nemen.

Tot veler verrassing wist Oostenrijk de oorlog succesvol voort te zetten. In 1744 viel Frederik opnieuw binnen en eiste hij het koninkrijk Bohemen op. Het plan mislukte, maar de Franse druk op de Oostenrijkse bondgenoot koninkrijk Groot-Brittannië leidde tot een reeks van verdragen met als sluitstuk de Vrede van Aken in 1748. Hierdoor kwam Pruisen in bezit van het grootste deel van Silezië.

Vernederd door de overdracht van Silezië, zocht Oostenrijk diplomatieke toenadering tot Frankrijk en Rusland. Pruisen werd ondertussen in het Britse kamp gedreven. De bondgenootschappen werden zo binnen enkele jaren omgekeerd, de zogenaamde Renversement des alliances. De Zevenjarige Oorlog begon toen Frederik in 1756 Saksen binnenviel en enkele maanden later Bohemen. Omdat deze oorlog op drie continenten werd uitgevochten kan hij beschouwd worden als een eerste "wereld"oorlog.

Deze oorlog was een moeilijke strijd voor het Pruisische leger. Het feit dat het erin slaagde om in heel Europa tegelijkertijd slag te leveren en het meeste gebied te behouden, is dan ook te danken aan de militaire kwaliteiten van Frederik de Grote. Pruisen moest tegelijkertijd het hoofd bieden aan Oostenrijk, Frankrijk, Rusland en Zweden, met enkel Hannover en Groot-Brittannië als bondgenoten. Frederik wist een invasie in zijn landen te voorkomen tot in oktober 1760 Rusland kortstondig Berlijn en Koningsbergen bezette. De situatie was nijpend toen door de dood van keizerin Elisabeth van Rusland eind 1761 de kansen keerden (het "Mirakel van Brandenburg"). De nieuwe, Pruisischgezinde keizer Peter III nam de druk op het oostfront weg. Zweden staakte de strijd rond dezelfde tijd.

De Pruisische overwinning op Oostenrijk in de Slag bij Burkersdorf en de Britse successen tegen de Fransen in de koloniën maakten het voor Pruisen mogelijk om een Status quo ante in Europa te bewerkstelligen. Dit resultaat bevestigde de leidende rol van Pruisen in de Duitse staten en de erkenning als Grote mogendheid. Frederik deed het na het bijna-verlies van Pruisen rustig aan, en leefde tot zijn dood als vreedzaam heerser.

Eerste Poolse Deling

Aan de oost- en zuidkant van Pruisen was het Pools-Litouwse Gemenebest in de achttiende eeuw geleidelijk zwakker geworden. Gealarmeerd door de groeiende Russische invloed in Poolse aangelegenheden probeerde Frederik in 1772 bij de eerste van de Poolse Delingen het machtsevenwicht tussen Rusland, Oostenrijk en Pruisen te herstellen. Het koninkrijk Pruisen annexeerde het grootste deel van het Poolse koninklijk Pruisen, inclusief Ermland. Het geannexeerde gebied werd het volgende jaar ingedeeld in de provincie West-Pruisen. Het nieuwe gebied verbond de provincie Oost-Pruisen (het voormalige Hertogdom Pruisen) met de provincie Pommeren.

Frederik Willem II (1786-1797)

Na de dood van Frederik in 1786, volgde zijn neef Frederik Willem II hem op. Na de aanhouding van Lodewijk XVI ondertekende Frederik Willem II samen met Oostenrijk de Verklaring van Pillnitz. Dit werd door de Fransen als een oorlogsverklaring aangezien. Nadat Pruisen en Oostenrijk in 1791 de gevluchte Franse royalisten in het Rijnland en in de Oostenrijkse Nederlanden opvingen en bewapenden om de Franse Revolutie ongedaan te maken begon de Eerste Coalitieoorlog.

De tweede opdeling van Polen in 1793 gooide roet in de samenwerking tussen Pruisen en Oostenrijk. Met de Vrede van Bazel stapte Pruisen uit de Eerste Coalitieoorlog tegen Franse Republiek. In dit verdrag kwamen Frankrijk en Pruisen overeen dat Pruisen de neutraliteit van de landen van het Heilige Roomse Rijk ten noorden van de Main zou garanderen inclusief de Britse

continentale gebieden: Hannover, Bremen-Verden en het Hertogdom Saksen-Lauenburg. Hannover moest ook troepen leveren voor een demarcatieleger om een gewapende vrede te verzekeren. Pruisen verloor alle gebieden ten westen van de Rijn aan Frankrijk, wat later leidde tot de oprichting van de Cisrheniaanse Republiek. In 1795 hield het koninkrijk Polen op te bestaan en een groot gebied inclusief Warschau, ten zuiden van Oost-Pruisen, werd onderdeel van Pruisen. Deze nieuwe gebieden werden onderverdeeld in de provincies Nieuw-Oost-Pruisen, Nieuw-Silezië en Zuid-Pruisen.

Frederik Willem III (1797-1840)

Napoleontische oorlogen

In de loop van de Tweede Coalitieoorlog (1799–1802) tegen Frankrijk, spoorde Napoleon Bonaparte Pruisen aan om de continentale Britse gebieden te bezetten. In 1801 vielen 24.000 Pruisische soldaten het verraste Hannover binnen dat zich zonder strijd overgaf. In april 1801 arriveerden de Pruisische troepen in Stade, de hoofdstad van Bremen-Verden, en bleven daar tot oktober van hetzelfde jaar. Het Verenigd Koninkrijk negeerde eerst de Pruisische vijandelijkheden maar toen het zich bij de pro-Franse coalitie van onder andere Denemarken-Noorwegen en Rusland voegde begon het Pruisische zeeschepen in beslag te nemen. Na de Zeeslag bij Kopenhagen, viel de coalitie uit elkaar en trok Pruisen zijn troepen terug.

In 1803 werd Hannover bezet door Franse troepen. In het Verdrag van Schönbrunn van 1805 wist Frankrijk het bezit van het keurvorstendom aan Pruisen op te dringen. Frankrijk wilde hiermee vijandschap tussen Engeland en Pruisen veroorzaken. Pruisen nam Hannover in 1806 in bezit, maar met de oprichting van de Rijnbond (1806) bleek dit een lege doos. Op 6 augustus van dat jaar werd het Heilige Roomse Rijk opgeheven. De titel van keurvorst had hierdoor geen waarde meer en verviel. Voordien hadden de Hohenzollern vele titels en kronen, van Hoogste Bestuurder van de Protestante Kerk (summus episcopus) tot koning en groothertog van verschillende gebieden in het rijk. Na 1806 was Frederik Willem III enkel nog Koning van Pruisen en summus episcopus.

Pruisen nam deel aan de Vierde Coalitieoorlog tegen de Franse Keizerrijk, maar werd in de Slag bij Jena en Auerstedt (14 oktober 1806) verslagen. Koning Frederik Willem III werd gedwongen zich tijdelijk in Memel terug te trekken. Franse troepen trokken Berlijn binnen. Door de Vrede van Tilsit die in 1807 een einde maakte aan de Vierde Coalitieoorlog, verloor Pruisen de helft van zijn gebied waaronder al het gebied ten westen van de Elbe. Het gebied dat het tijdens de Tweede en Derde Poolse Delingen verkregen had, ging naar het nieuw opgerichte hertogdom Warschau. Frankrijk heroverde het Pruisische deel van

Hannover, inclusief Bremen-Verden. Het restant van het koninkrijk werd op bezet door de Fransen. De koning werd verplicht om een bondgenootschap met Frankrijk te sluiten en onderdeel uit te maken van het Franse Continentaal stelsel. De Pruisische vernedering deed een nationaal, Duits, bewustzijn ontstaan dat werd aangewakkerd door de filosoof Johann Fichte met zijn Reden an die deutsche Nation. Aan het Heilige Roomse Rijk, dat reeds eeuwen in verval was, kwam met de stichting van de Rijnbond en de troonsafstand van keizer Frans II in 1806 definitief een einde. Door de Franse Revolutie en de napoleontische oorlogen had echter het nationalisme in Europa opgang gemaakt en na de Franse tijd kwam er, vooral vanuit de steeds belangrijkere burgerij, een roep om een nieuwe staat waarin de Duitse inwoners van het voormalige rijk opnieuw verenigd waren.

Na de mislukte Veldtocht van Napoleon naar Rusland zegde Pruisen het bondgenootschap op en nam het deel aan de Zesde Coalitieoorlog wat voor Duitsland Bevrijdingsoorlogen (Befreiungskriege) tegen de Franse bezetting waren. De dienstplicht werd ingevoerd zodat de militaire inspanning niet langer een aangelegenheid was van een bevoorrechte klasse (de Junkers), maar van het hele volk. De Pruisische troepen namen onder maarschalk Gebhard Leberecht von Blücher deel aan de Slag bij Waterloo waarbij Napoleon in 1815 definitief verslagen werd.

Na Napoleon

Pruisen werd op het Congres van Wenen voor zijn aandeel in de overwinning op Frankrijk beloond. Het kreeg de meeste verloren gebieden terug met daarnaast 40% van het koninkrijk Saksen en een groot deel van het Rijnland. Anderzijds moest het een aanzienlijk deel van de tijdens de Tweede en Derde Poolse Deling geannexeerde gebieden overdragen aan Congres-Polen onder Russische heerschappij.

Het veroverde gebied werd in tien provincies verdeeld. Het grootste gedeelte van het koninkrijk werd met uitzondering van de provincies Oost-Pruisen, West-Pruisen en Posen onderdeel van de Duitse Bond, een confederatie van 39 soevereine staten die het Heilige Roomse Rijk verving.

Koning Frederik Willem III legde Pruisen een aantal administratieve hervormingen op. Hij verdeelde de regering in ministeries die de volgende honderd jaar stand zouden houden.

In religieus opzicht begon de hervormde calvinist Frederik Willem III als Hoogste Bestuurder van de Protestantse Kerk met de uitvoering van een lang gekoesterd project om de Lutherse en hervormde Kerk samen te voegen. De fusie tussen de calvinistische minderheid, waaronder Frederik Willem III, en de Lutherse meerderheid kwam in 1817 tot stand in de zogenaamde Pruisische Unie van Kerken. Constante onenigheden leidden echter in 1830 tot een permanent schisma tussen de verenigde lutheranen en de oude lutheranen.

Frederik Willem IV (1840-1861)

Frederik Willem IV besteeg na de dood van zijn vader in 1840 de Pruisische troon. Zijn beleid was aanvankelijk liberaal - zo beëindigde hij de demagogenvervolgingen en versoepelde hij de censuur -, maar hij stelde de door de liberalen op hem gevestigde hoop snel teleur. In 1847 gaf hij weliswaar toe aan de eis naar volksvertegenwoordiging, maar slechts door instelling van de Verenigde Landdag. Deze had echter slechts een eenmalig karakter en zeer beperkte bevoegdheden en de koning had in zijn openingsrede expliciet gesteld dat hij de invoering van een constitutioneel systeem niet zou dulden.

De Maartrevolutie van 1848 overrompelde Frederik Willem volledig. De straatgevechten in Berlijn noodzaakten hem tot zijn rondrit door die stad met de zwart-rood-gouden vlag, symbool van het verenigde Duitsland, en zijn belofte dat Pruisen in Duitsland zou opgaan. De gebeurtenissen in de rest van het jaar verdroeg hij geduldig, totdat hij de kans zag de macht weer over te nemen. In de herfst van 1848 liet hij het leger Berlijn binnen marcheren en liet hij het parlement verdagen en later ontbinden. Zijn oom Friedrich Wilhelm von Brandenburg benoemde hij tot premier en hij draaide verschillende liberale maatregelen terug. Wel stelde hij per koninklijk patent op 5 december 1848 een Pruisische Grondwet in dat tegemoet kwam aan verschillende liberale eisen: onafhankelijke rechtspraak, vrijheid van pers en van vergadering en een met algemeen kiesrecht verkozen Huis van Afgevaardigden.

In 1849 weigerde hij de hem door het liberale Frankfurter Parlement aangeboden Duitse keizerskroon met de motivatie dat hij die alleen uit handen van de andere Duitse vorsten en niet van een volksvertegenwoordiging kon ontvangen. Vervolgens probeerde hij echter wel, naar het plan van Joseph von Radowitz, een klein-Duits rijk onder Pruisische leiding te stichten door militaire interventies tegen opstandelingen in Saksen, Hessen en Baden. Het Verdrag van Olmütz (1850) dwong hem echter zijn plan op te geven.

De laatste jaren van Frederik Willems heerschappij waren reactionair. In 1850 werd het algemeen kiesrecht vervangen door drieklassenkiesrecht en in 1854 werd de Eerste Kamer omgevormd tot het Herrenhaus, met erfelijke of door de koning voor het leven benoemde leden. De koning was na verschillende beroertes in 1857 geestelijk niet meer in staat te regeren. Hij werd in 1858 onder curatele gesteld. Zijn jongere broer Wilhelm trad sindsdien als regent op en besteeg na zijn dood in 1861 de troon.

De Reichsgründung

Op 18 januari 1871 vond de Reichsgründung (de oprichting van het keizerrijk) plaats: in de Spiegelzaal van het Kasteel van Versailles werd Wilhelm I van

Pruisen door de Duitse vorsten tot Duits keizer uitgeroepen. Niet alles was hierbij van een leien dakje verlopen: Wilhelm aanvaardde de keizerlijke waardigheid slechts met tegenzin als Wilhelm I van Duitsland.Wilhelm had zich tot eind 1870 tegen de titel Kaiser von Deutschland verzet. Wilhelm was bang dat de Duitse keizertitel niet door andere landen zou erkend worden. Uiteindelijk legde de nieuwe Duitse keizer zich, op aandringen van onder andere zijn premier Bismarck, toch maar neer bij zijn nieuwe titel maar hij bleef bij voorkeur toch liever koning van Pruisen genoemd worden. Verder had de 18e januari geen staatsrechtelijke betekenis maar werd later wel als dag van de Reichsgründung gezien. Hij gaf later ook toe dat de werkelijke macht in het keizerrijk niet bij hem berustte, maar bij Bismarck.

In 1887 openbaarde zich bij de kroonprins, die een zware roker was, keelkanker. Conflicten tussen zijn Duitse en Engelse artsen maakten een adequate behandeling, voor zover toen beschikbaar, onmogelijk en toen Frederiks strottenhoofd uiteindelijk operatief werd verwijderd was de kanker al uitgezaaid. Frederik kon na de operatie niet meer spreken en toen hij na de dood van zijn vader Wilhelm I de troon besteeg op 9 maart 1888, was hij reeds terminaal ziek en 99 dagen later stierf hij. Hij werd op 15 juni van dat jaar opgevolgd door zijn oudste zoon Wilhelm II.

Keizer Wilhelm in 1914

Wilhelm II was een kleinzoon van de Britse koningin Victoria en was verwant aan vele monarchen en prinsen van Europa. Hij werd gekroond in 1888, ontsloeg in 1890 Otto von Bismarck, die al sinds 1871 rijkskanselier was maar in Wilhelms ogen niet volgzaam genoeg was, en wilde van Duitsland, dat aan het eind van de 19e eeuw al een dominante positie op het continent had, een nog grotere mogendheid maken. Hij was temperamentvol en impulsief en deed daarom vaak tactloze en ondoordachte uitspraken die geregeld voor nationale en internationale ophef zorgden. Ook had hij moeite zijn plek te vinden in een monarchie waarin naast de keizer nog andere belangrijke politieke organen bestonden: regelmatig zocht hij de grenzen op van zijn constitutionele macht en overschreed die ook meer dan eens. Vóór 1900 domineerde hij de Duitse politiek grotendeels maar na de eeuwwisseling verminderde zijn invloed geleidelijk, door zijn blunderende optreden en door verschillende publieke en in de media breed uitgemeten schandalen rondom zijn persoon die zijn aanzien flink beschadigden, niet alleen in het buitenland maar vooral ook binnenslands. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in augustus 1914 had hij al betrekkelijk weinig invloed op de besluitvorming en aan het eind van deze oorlog was zijn generale staf de facto de werkelijke machthebber. Aan het eind van de oorlog in oktober-november 1918 werd duidelijk dat Duitsland deze strijd had verloren en brak er in het land een revolutie uit, de zogenaamde novemberrevolutie, die als resultaat had dat de monarchie werd afgeschaft en Duitsland een republiek werd. Wilhelm II werd afgezet en vluchtte op 10

november 1918 vanuit het Duitse hoofdkwartier in België, de stad Spa, waar hij zich op dat moment bevond, naar Nederland, waar hij troonsafstand deed. Hij zag Duitsland nooit meer terug en in 1941 overleed hij in zijn permanente verblijfsplaats Huis Doorn, waar hij bijgezet werd in een mausoleum. Zijn gebalsemde lichaam is er nog steeds aanwezig en zal pas naar Duitsland terugkeren wanneer dat land weer een monarchie is geworden - aldus de laatste wens van Wilhelm II.

Eerste Wereldoorlog

Na de moord op Frans Ferdinand van Oostenrijk vond Duitsland zich naast Oostenrijk-Hongarije en Italië in de Eerste Wereldoorlog tegenover de Triple Entente. Het enthousiasme voor de oorlog was aanvankelijk niet alleen in Duitsland groot, maar ook bij de andere deelnemende landen zoals Frankrijk (dat hoopte Elzas-Lotharingen terug te veroveren van Duitsland). De Duitsers wilden met de uitvoering van het Schlieffenplan Frankrijk snel verslaan waarna met Rusland zou worden afgerekend. Tegen kerstmis 1914 bleek dit plan mislukt en begon aan het westfront de loopgravenoorlog. Uiteindelijk bleek de prijs van de oorlog erg hoog, vanwege de voorheen ongekende verschrikkingen en massale slachtpartijen in de loopgraven. Bovendien bleef de overwinning uit: de generale staf had de weerstand van de tegenstanders onderschat en de eigen capaciteiten te hoog ingeschat. Ook stelden de geallieerden direct een blokkade van Duitsland in die al snel belangrijke tekorten veroorzaakte zoals te weinig voedsel voor de stedelijke bevolking en grondstoffen voor de industrie. De interne problemen die in alle Europese staten bestonden, vooral de sociale spanningen die werden opgeroepen door de grote armoede onder het proletariaat, kwamen in Duitsland daardoor in alle hevigheid aan de oppervlakte. De geloofwaardigheid van het bewind brokkelde af en een toenemend anti-monarchistische stemming verspreidde zich door het land en in de Rijksdag begonnen de partijen te debatteren over een flinke inperking van de macht van de adel en keizer. In de grote steden werd het steeds onrustiger en vooral de socialisten en communisten kregen de wind in de zeilen.

In 1917 kon aan het oostelijke front, dankzij de ineenstorting van het Russische leger door de Russische Revolutie die een eind aan het tsaristische bewind maakte, nog een wapenstilstand met het nieuwe communistische bewind worden bedongen, die in maart 1918 tot de Vrede van Brest-Litovsk leidde. De legerleiding hoopte door de vrijgekomen troepen van het oostfront in het westen in te zetten hier alsnog een beslissende overwinning te behalen. Dit zogenaamde 'lenteoffensief', ook wel Kaiserschlacht genoemd, mislukte echter en kort hierop werd de toestand aan het westelijk front, waar de Amerikanen zich in de strijd hadden gemengd, uitzichtloos en dreigde op korte termijn de totale ineenstorting van het Duitse leger. De legerleiding, die gedurende de oorlog de feitelijke macht over Duitsland had overgenomen (zelfs keizer Wilhelm II had tenslotte

niks meer in te brengen), besefte dat ze de strijd niet meer kon winnen en dat er onderhandeld moest worden met de geallieerden om de oorlog te beëindigen.

Dit leidde in september 1918 tot de benoeming tot rijkskanselier van de liberale prins Max van Baden, die men als de geschikte persoon zag om onderhandelingen met de geallieerden Matrozenopstanden in Wilhelmshaven en Kiel leidden in november echter tot de Novemberrevolutie. Prins Max verklaarde Wilhelm II op 9 november voor afgezet maar aanvankelijk wilden veel meest conservatieve en middenpartijen nog geen complete afschaffing van de monarchie en zocht men nog naar een acceptabele verwant van Wilhelm als passende vervanging van de afgezette keizer.Friedrich Ebert werd voorlopig hoofd van de regering, maar tegen diens zin riep Philipp Scheidemann nog op diezelfde dag de republiek uit, overigens om de radicale socialisten en communisten voor te zijn, die bekend zou worden als de Weimarrepubliek.

Einde van de monarchie

Na de Februarirevolutie (1917) in Rusland waarbij de Russische monarchie ten val werd gebracht, werd ook in Duitsland een discussie gevoerd over de toestand van de eigen Duitse monarchie, en de midden-partijen in de Rijksdag samen met de sociaaldemocraten en de rechts-liberalen werkten samen om grondwetswijzigingen voor te bereiden die de greep van de keizer en de aristocratie op de Duitse politiek moesten verminderen ten gunste van de volksvertegenwoordiging. Wilhelm verzette zich met hand en tand en liet die wijzigingen pas in oktober 1918 toe toen hij niet meer anders kon. In augustus 1918 was namelijk duidelijk geworden voor Ludendorff en Hindenburg dat de oorlog niet meer gewonnen kon worden en dat er onderhandeld moest worden met de geallieerden om de oorlog te beëindigen. Deze wilden echter, voordat er onderhandeld kon worden, dat het Duitse semi-constitutionele regeringssysteem verder gedemocratiseerd moest worden, vooral de Amerikanen stonden daarop. Met de oktoberhervormingen werd hieraan tegemoetgekomen. Ondertussen kwam er ook binnenlands steeds meer openlijke kritiek op het beleid van de legertop, keizer Wilhelm en de regerende aristocratie in het algemeen. Niet alleen in de Rijksdag, maar ook op straat werd het steeds onrustiger. In de grote steden braken overal onlusten en rellen uit, die steeds gewelddadiger werden. Omdat hij bang was voor de toenemend revolutionaire ontwikkelingen in Berlijn ging Wilhelm in de laatste dagen van oktober naar het Duitse legerhoofdkwartier in het Belgische kuuroord Spa.

De oktoberhervormingen kwamen te laat om het vertrouwen van de bevolking en vooral de arbeiders en soldaten opnieuw te winnen. Eind oktober brak er in Kiel een matrozenopstand uit die tot de Novemberrevolutie leidde die zich snel door het hele land verspreidde. In de deelstaten van het keizerrijk werden overal

de regerende koningen, hertogen en graven afgezet (soms met geweld maar sommigen traden ook vrijwillig af) en vervangen door burgers. Meer en meer politieke partijen gingen nu openlijk het aftreden van de hoogste aristocraat, de keizer, eisen. Uiteindelijk vroeg ook rijkskanselier Max van Baden aan Wilhelm om af te treden maar deze weigerde herhaaldelijk. Op 9 november 1918 verkondigde rijkskanselier Max van Baden, die de gespannen politieke situatie steeds meer uit de hand zag lopen, eigenmachtig de afdanking van de keizer als het staatshoofd van Duitsland, om zo de monarchie misschien nog te kunnen redden, zonder echter dat Wilhelm officieel daarvoor toestemming vanuit Spa had gegeven. Aanvankelijk wilden verschillende, meestal conservatieve, politieke partijen de monarchie niet afschaffen en zochten die dag nog naar een acceptabele verwant van Wilhelm om die tot nieuw staatshoofd aan te stellen (Wilhelms eigen zoon kroonprins Wilhelm werd direct met algemene stemmen afgewezen wegens zijn onwaardige gedrag tijdens de oorlog) maar dit was al snel voorbij toen de meeste partijen alleen nog kozen voor een republiek in Duitsland. Even later werd inderdaad de republiek uitgeroepen door de sociaaldemocraten, overigens alleen om de communisten voor te zijn die hetzelfde van plan waren.

Wilhelm was bang om naar het revolutionaire Duitsland terug te gaan, waarbij hij waarschijnlijk dacht aan het lot van de Russische tsaar, maar ook om door de Entente-mogendheden aangeklaagd te worden. Die hadden al arrestatiebevelen uitgevaardigd om Wilhelm als oorlogsmisdadiger voor het internationale gerecht te slepen. Suggesties om dan maar 'dapper en eervol' te sneuvelen aan het front "den ehrenfollen Heldentod" wees Wilhelm echter van de hand. Hij besloot nog op dezelfde dag, mede op advies van zijn generale staf, om direct van België naar het neutrale Nederland te vluchten om asiel aan te vragen, waar hij vroeg in de ochtend van 10 november bij Eijsden aankwam. Door de meeste Duitsers, vooral die uit de conservatieve hoek, werd deze vlucht van Wilhelm II naar Nederland als desertie of verraad van het vaderland ervaren (Fahnenflucht) en hij bracht daarmee de monarchistische beweging ernstige schade toe. Zelfs de aristocratie, traditioneel koningsgezind, wilde wellicht nog wel een verwant van Wilhelm op de troon, maar Wilhelm zelf wilde men in ieder geval niet meer terug.

Terwijl Wilhelm naar Nederland vluchtte volgden in Berlijn de gebeurtenissen elkaar snel op: von Baden trad af als kanselier en tegen de grondwet in, want ook dat mocht eigenlijk alleen de keizer doen, benoemde von Baden als nieuwe kanselier de leider van de grootste partij in het parlement sociaaldemocraat Friedrich Ebert. Ebert vroeg op zijn beurt aan Baden om voorlopig als waarnemend staatshoofd te fungeren tot er een nieuwe grondwet was, maar deze weigerde dat en bemoeide zich verder niet meer met de politiek. Even later probeerden radicale socialisten en communisten de macht te grijpen, maar dat werd door krachtig ingrijpen van kanselier Ebert verhinderd. Met

regeringsgetrouwe, voorheen 'keizerlijke', troepen en 'vrijkorpsen' werd deze opstand bloedig neergeslagen. Gedurende de rest van november en ook de volgende maanden bleef het, door diverse door radicalen veroorzaakte opstanden en pogingen tot staatsgreep, onrustig in Duitsland maar ook dit wist Ebert te onderdrukken. Ebert werd later, in februari 1919, geïnstalleerd als het nieuwe staatshoofd van Duitsland, de eerste Reichspräsident (rijkspresident), waarmee de monarchie in Duitsland verleden tijd was. De nieuwe Duitse republiek werd bekend als de Weimarrepubliek, omdat de grondwetgevende vergadering hiervoor in de stad Weimar werd gehouden. Dat gebeurde daar omdat Berlijn in 1919 nog te onveilig werd geacht wegens de daar nog laaiende strijd van het leger en vrijkorpsen tegen de communisten en andere radicalen.

Beschuldigingen van oorlogsmisdaden

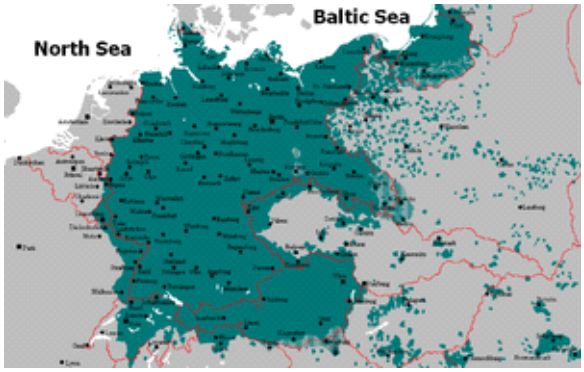
Tijdens en na de Eerste Wereldoorlog is Wilhelm lang neergezet, vooral door de geallieerde propaganda en pers, als de grootste aanstichter van de oorlog en daarmee als hoofdverantwoordelijke voor de verwoestingen, slachtpartijen, wreedheden en oorlogsmisdaden die toen gepleegd en aangericht zijn. Nadien wordt er door diverse historici genuanceerder over gedacht, maar de meningen blijven verdeeld: Wilhelm als agressieve aanstichter van de oorlog[16] en Wilhelm als vooral onwillig slachtoffer van de omstandigheden, met weinig invloed op de gebeurtenissen.

Wilhelm was inderdaad, op zijn minst gedeeltelijk, verantwoordelijk voor de gespannen relaties voor de oorlog tussen Duitsland, Rusland, Frankrijk en Groot-Brittannië door onder andere zijn blunderende en tactloze optreden in internationale kwesties. Na de moord op Frans Ferdinand in 1914 gaf hij ook direct zijn onvoorwaardelijke steun aan de Oostenrijkers in geval van oorlog met Servië. In het algemeen probeerde hij toch oorlog te voorkomen, ondanks zijn dikwijls agressieve taalgebruik in het openbaar bij toespraken en interviews, en tot 1914 was het Duitse keizerrijk, sinds de oprichting in 1871, ook niet in oorlog geweest met andere Europese grootmachten. Zo meende Wilhelm dat zijn bloedverwantschap met de tsaar van Rusland en de Britse koning ook de crisis van 1914 kon bezweren: hij startte ook onmiddellijk een briefwisseling met tsaar Nicolaas. Zijn generale staf drong bij Wilhelm aan op volledige mobilisatie en een oorlogsverklaring aan Rusland en Frankrijk. De keizer wilde aanvankelijk niets weten van een aanval op België en Frankrijk, maar ging onder de voortdurende druk van de legerstaf uiteindelijk, met tegenzin, akkoord. Dit schijnbare gebrek aan overwicht van keizer Wilhelm over zijn eigen generaals had verscheidene oorzaken: vanaf ongeveer 1900 had Wilhelm verschillende keren een ernstige zenuwinzinking en toenemend last van depressiviteit, vooral tijdens en na de publieke schandalen rond de Harden-Eulenburgaffaire en de Daily Telegraph-affaire, die het aanzien van Wilhelm aanzienlijk beschadigden. Hierdoor verminderde geleidelijk de invloed van Wilhelm op de politiek en het leger, dat hem steeds minder serieus nam. Niet

alleen bij de politici uit de burgerklasse zakte Wilhelms gezag naar een dieptepunt, maar ook zijn traditionele medestanders uit de aristocratische kaste keerden hem steeds vaker de rug toe. Wilhelms generale staf maakte hiervan dan ook handig gebruik tijdens de oorlog. Al snel was de keizer op een zijspoor gerangeerd door zijn generale staf, hoewel hijzelf meende nog te regeren en functioneerde hij slechts als publiek uithangbord van de ware machthebbers: Ludendorff en Von Hindenburg, die in feite een militaire junta vormden. Deze bestuurden het land en bepaalden het beleid en waren daarmee eigenlijk ook de verantwoordelijken voor alles wat er op de slagvelden gebeurde.

Interbellum (1919-1939) en Tweede Wereldoorlog (1939-1945)

Weimarrepubliek

Duitse bevolking en Duits taalgebied in Centraal-Europa, 1910-1930. Staatsgrenzen zoals op 1 januari 1931.

Weimar-Duitsland.

Friedrich Ebert was een gematigde socialist en zag aanvankelijk weinig in een republiek, maar vormde op 11 november 1918 toch een regering. Nog op de dag dat Scheidemann de republiek uit had geroepen riep Karl Liebknecht (zoon van de socialistische theoreticus Wilhelm Scheidemann) op de stoep van het Hohenzollern paleis in Berlijn de socialistische republiek uit. De nieuwe rijkskanselier Ebert trok zich hier weinig van aan en hij ging gewoon door met het vormen van zijn regering die de geschiedenis in zou gaan als de Rat der Volksbeauftragten (Raad van Volksafgevaardigden). Deze Rat bestond uit drie leden van de SPD en drie leden van de USPD (Onafhankelijke Sociaaldemocratische Partij). De leiding lag bij Ebert (SPD) en Hugo Haasse (USPD). Pogingen van Ebert om de vorige kanselier Max von Baden te bewegen om voorlopig staatshoofd ('rijksregent') te worden, werden door de laatste afgewezen omdat hij niet met de onafhankelijke sociaaldemocraten wilde regeren. De Raad van Volksafgevaardigden kreeg zijn krediet van de 'Arbeiders en Soldatenraad' van Berlijn. De extreemlinkse socialisten van de Spartakusbund (Liebknecht en Rosa Luxemburg) weigerden de Raad te erkennen. Ebert schreef als voorzitter van de Raad van Volksafgevaardigden verkiezingen uit voor de Arbeiders en Soldatenraad die overtuigend werden gewonnen door de SPD. Hiermee bereikte Ebert een van zijn doelstellingen: het voorkomen van een socialistische republiek.

Toch was Ebert bevreesd dat de radicale elementen, zoals de Spartacusbond, de macht zouden grijpen en Duitsland zouden transformeren in een radenrepubliek zoals in 1917 in Rusland was gebeurd. Hij sloot daarom een pact met de, voorheen keizerlijke, legerleiding, de OHL, om een eventuele opstand te onderdrukken. Hoewel de rechtse legerleiding zeker niet op de hand van Ebert, een sociaaldemocraat, was, prefereerde ze een burgerlijke republiek boven een extreemlinkse radenrepubliek. Reeds op 23 november 1918 onderdrukte het leger in opdracht van Ebert een muiterij, waarna hij zich verzekerd voelde van haar steun.

In december fuseerden de linkervleugel van de USPD en de Spartacusbond tot de Communistische Partij van Duitsland (KPD). De KPD vond dat hervormingen te lang uitbleven en op 1 januari 1919 trachtte de KPD Berlijn te controleren. Ebert riep opnieuw het leger in om de opstand die ontstond, de kop in te drukken. Samen met het leger en de rechtse paramilitaire krachten, de zgn. vrijkorpsen werd deze Spartacusopstand onderdrukt. Honderden Spartakisten werden in de weken na de opstand geëxecuteerd. Ook de leiders van de opstand zoals Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg werden hierbij gedood.

Op 19 januari 1919 werden er verkiezingen gehouden voor een grondwetgevende Nationale Vergadering in de Zuid-Duitse stad Weimar. De verkiezingen werden overtuigend gewonnen door de SPD en de burgerlijke partijen, de USPD en extreem-links leden gevoelige nederlagen. De Nationale Vergadering kwam bijeen in het theater van Weimar, en niet in de Rijksdag in

Berlijn, omdat het daar nog altijd te onrustig was. De afgevaardigden keurden een democratische grondwet goed en op 13 februari koos men Philipp Scheidemann tot opvolger van Ebert. Ebert werd op 11 augustus 1919 gekozen tot het eerste staatshoofd, geheten rijkspresident, van de nieuwe Duitse republiek.

Als rijkskanselier nam Scheidemann de moeilijke taak op zich om als hoofdonderhandelaar naar Versailles te gaan om daar deel te nemen aan de vredesbesprekingen. De Duitsers hadden echter geen enkele stem hierin en hadden de door de overwinnaars opgestelde voorwaarden maar te accepteren. Scheidemann en de Duitse delegatie werden bovendien geconfronteerd met extreem strenge voorwaarden: zo werd onder anderen de volledige schuld voor het uitbreken van de 'Grote oorlog' de Duitsers in de schoenen geschoven en wensten de overwinnaars daarom als schadevergoeding extreem grote herstelbetalingen van Duitsland. Ook moest naast inlevering van alle koloniën aan de overwinnaars eveneens een flink gedeelte van het eigen Europese grondgebied worden afgestaan aan vooral Frankrijk (Elzas-Lotharingen) en het heropgerichte Polen (Posen en West-Pruisen). Scheidemann en zijn mededelegatieleden weigerden hun handtekening te zetten onder deze voorwaarden en op 20 juni 1919 bood het kabinet zijn ontslag aan. Ebert benoemde daarop Gustav Bauer tot rijkskanselier en hij vormde een nieuw kabinet. Op 28 juni 1919 zette Hermann Müller, de Duitse minister van Buitenlandse Zaken zijn handtekening, weliswaar met tegenzin, toch maar onder het vredesverdrag omdat de geallieerden ermee dreigden om anders tot bezetting van heel Duitsland over te gaan. Het verdrag werd door de Duitse bevolking, met name bij rechts, gezien als een zware vernedering. Bij de rechtse militaristen en de conservatieven leefde de dolkstootlegende (de eigen links-socialistische regering had, door opdracht te geven de strijd te staken, aan het leger dat op het punt stond de overwinning te behalen de dolkstoot in de rug gegeven) en met name het feit dat het Duitse leger moest worden ingekrompen tot een troepenmacht van 100.000 man (de zgn.Reichswehr) werd als vreselijk ervaren.

Tijdens de eerste jaren van haar bestaan was de Weimarrepubliek een volwaardige democratie. Dit kwam mede door de gevormde coalities, die (voor het merendeel) bestonden uit de SPD, de katholieke Zentrumspartei, de links-liberale DDP en de nationaal-liberale (dit wil zeggen rechtsliberale) DVP. Ofschoon de antidemocratische partijen, waaronder de nazi-partij en de DNVP (Duits-Nationale Volkspartij) reeds vanaf het begin van de jaren twintig partijen van redelijke omvang waren, werden zij geweerd uit de coalities. Eerst in 1925 trad de DNVP toe tot de regering (de SDP maakte toen geen deel uit van het kabinet, dit was een van de eisen van de DNVP).

De grote armoede waarin de Weimarrepubliek sinds haar oprichting mee had te kampen deed extreem-links en extreem-rechts groeien. Beide ideologieën

probeerden de macht te grijpen en de kwetsbare democratie te vervangen door een dictatuur. Op 13 maart 1919 pleegde de Pruisische ambtenaar Wolfgang Kapp samen met enkele militairen een staatsgreep. Kapp werd tot rijkskanselier van Duitsland en premier van Pruisen benoemd. Aanvankelijk probeerden Kapp en de zijnen rijkspresident Friedrich Ebert en rijkskanselier Gustav Bauer in Berlijn te arresteren, maar zij waren reeds uitgeweken. De Reichswehr, het verzwakte Duitse leger van de jonge republiek, deed niet mee aan de coup, maar greep ook niet in. Op 15 maart riepen de linkse partijen (SPD, USDP, KPD) een algemene staking uit en het gehele openbare leven lag plat. Op 17 maart vluchtte Kapp naar Zweden en werd de legitieme democratische regering hersteld.

De armoede hield aan en in 1923 was 1 Amerikaanse dollar 400 Duitse rijksmark waard. Door de ontstane hyperinflatie werd het voor Duitsland onmogelijk om zijn schulden af te betalen. Een Amerikaans plan bood uiteindelijk een oplossing: de Amerikanen leenden geld aan de Duitsers en de Duitsers konden hiermee hun economie opkrikken om weer geld te verkrijgen om de herstelbetalingen te voldoen. Van de herstelbetalingen losten de Fransen en Britten hun oorlogsschulden bij de Amerikanen af.

Te midden van deze roerige periode trachtte Hitler op 8 november 1923 de macht in München te grijpen en van daar de macht in Berlijn. De coup mislukte en Hitler werd gearresteerd. Hitler maakte van zijn proces één grote show. Uiteindelijk werd hij maar tot één jaar gevangenisstraf veroordeeld. Tijdens zijn straf, die hij uitzat in een comfortabele cel, schreef hij met Rudolf Hess, zijn medegevangene Mein Kampf ("Mijn Strijd").

Het economisch herstel dat in 1924 intrad gaf de burger weer moed. Tijdens de gouden jaren twintig trad Duitsland toe tot de Volkenbond. De hoogste klassen begonnen veel geld te verdienen en de decadentie nam toe. In Berlijn openden nachtclubs, danszalen en louche tenten. Dit was allemaal ter vermaak van de elite, die natuurlijk niet omkeek naar de middenklasse en arbeiders. Hoewel extreemlinks en -rechts zowat uit de Rijksdag waren verdwenen, bestreden zij de decadentie. Op die manier probeerden zij nu de aandacht te trekken. Volgens extreemrechts bevuilden Amerikaanse jazzmuziek en nachtclubs het Duitse ras. Extreemlinks wees eerder op de groeiende ongelijkheid en het verdwijnen van de democratische idealen.

Tijdens het economisch herstel en de toenemende welvaart overleed Friedrich Ebert, de eerste rijkspresident. Met steun van rechts werd veldmaarschalk Paul Hindenburg, een held uit de Eerste Wereldoorlog, tot nieuwe rijkspresident gekozen. Von Hindenburg wilde als monarchist eigenlijk geen president worden, maar aanvaardde het ambt na een telegram van ex-keizer Wilhelm II.

De groei van de NSDAP (Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij) van Adolf Hitler aan het einde van de jaren twintig en die van de extreem-linkse Kommunistische Partei Deutschlands (Communistische Partij van Duitsland)

had alles te maken met de slechte economische toestand waarin Duitsland toen verkeerde. Het onvermogen van de democratische coalitie om de economische en sociale toestand van het Duitse volk te verbeteren leidde tot een ongekende groei voor de fascistische en communistische partijen. Bij de Weimarpolitici leefde een grote angst voor het communisme. Hoewel zij vrijwel allemaal antinazistisch waren, werkten ze liever samen met de NSDAP dan met de KPD. Uiteindelijk nam Franz van Papen (Zentrum, doch in feite partijloos) aan het begin van 1933 samen met president Paul Hindenburg het besluit om samen te werken met Hitler. Von Papen en Von Hindenburg boden Hitler het rijkskanselierschap aan van een coalitieregering bestaande uit NSDAP'ers, partijlozen en DNVP'ers. Von Papen gaf Von Hindenburg de garantie dat hij Hitler onder controle zou houden. Hij en Von Hindenburg waren er stellig van overtuigd dat wann eer Hitler fouten zou maken het snel gedaan zou zijn met de NSDAP en er een nieuwe regering zou kunnen worden gevormd. Een en ander bleef echter uit en Hitler trok alle macht naar zich toe en verbood alle partijen behalve zijn eigen nazipartij.

Nazi-Duitsland tijdens het Interbellum (1933-1939

In 1933 kwamAdolf Hitler in Duitsland aan de macht. Hij ontpopte zich tot de totale dictator. Politieke partijen werden ontbonden, arbeiders en boeren al hun rechten ontnomen, en het onderwijs werd onder staatscontrole gesteld. Joden kregen met discriminerende maatregelen te maken die in 1938 uiteindelijk uitmondden in de Reichskristallnacht. Onder leiding van Baldur von Schirach werd de Duitse jeugd in de Hitlerjugend en de Bund Deutscher Mädel grondig geïndoctrineerd. Censuur werd ingevoerd op kranten en radiozenders, en werd tot de kunst uitgebreid. Strafkampen werden gebouwd om hier eerst politieke tegenstanders, en later joden, homoseksuelen, "a-socialen", zigeuners, en andere ongewenste bevolkingsgroepen in op te sluiten. Euthanasieprogramma's op gehandicapten waren een voorproefje van wat nog zou volgen. Veel Joden en intellectuelen vluchtten het land uit, naar Engeland, Zweden of de Verenigde Staten. Hitler zette echter de Duitsers aan het werk met de bouw van Autobahnen en andere projecten. De groei van het leger en de wapenindustrie zorgde ervoor dat in 1939 Duitsland het enige Europese land was dat een arbeiderstekort had.

Buitenlands deed Hitler zich allereerst noodgedwongen voor als een vredesengel. De isolatie van Duitsland bleek eens te meer toen in 1934 door Oostenrijkse nazi's een mislukte poging tot Anschluss werd gedaan: heel Europa viel over Hitler heen, die geschrokken zijn handen van de zaak trok. Met herinvoering van de dienstplicht, uitbreiding van het leger en uittreden uit de Volkenbond tastte Hitler de vechtlust van de geallieerden af, waarna hij iedere keer verkondigde slechts Duitsland te verdedigen en vrede te willen. In 1936 herbezette Duitsland het Rijnland, waar de geallieerden niet op reageerden. In 1937 sloot Duitsland het Pact van Staal met Italië, en in 1938 wist men

Anschluss te verwezenlijken: aansluiting van Oostenrijk met Duitsland. In september 1938 wist Hitler in de Conferentie van München Sudetenland van Tsjecho-Slowakije afhandig te maken en in maart 1939 vernietigde hij dit land geheel. Groot-Brittannië en Frankrijk besloten hierop de onafhankelijkheid van Polen te garanderen, maar Hitler wist hen via een niet-aanvalspact met de Sovjet-Unie te overtroeven. In dit zogenaamde Molotov-Ribbentrop pact was overigens al een geheime clausule over een toekomstige verdeling van Polen tussen de dictators Stalin en Hitler opgenomen. Op 1 september 1939 overschreden Duitse troepen na maanden van scheldpartijen en dreigementen de Poolse grens, waarmee het Interbellum eindigde en de Tweede Wereldoorlog zijn aanvang nam.

Tweede Wereldoorlog (1939-1945)

Met de aanval op Polen op 1 september 1939, overigens in samenwerking met de Russen die vanuit het oosten Polen binnenvielen, schond Duitsland het bestaande niet-aanvalsverdrag waarop het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk de oorlog verklaarden. Deze landen vielen echter niet onmiddellijk aan, deze periode wordt de Schemeroorlog genoemd. Op 30 november 1939 viel de Sovjet-Unie Finland binnen dat volgens het pact tussen Hitler en Stalin onder de invloedssfeer van de Sovjet-Unie mocht vallen. De schemerperiode eindigde toen Duitsland op 9 april 1940 Denemarken en Noorwegen binnen viel. Denemarken bood geen verzet, Noorwegen werd te hulp gekomen door een Brits expeditiekorps dat echter bij de Noorse capitulatie op 9 juni zich terug moest trekken.

Op 10 mei viel Duitsland Frankrijk, België en Nederland aan. Nederland gaf zich al na vijf dagen over, maar ook Frankrijk bezweek snel onder de inmiddels geoefende Duitse legers, de Blitzkrieg. Van 26 mei tot 2 juni vond de evacuatie uit Duinkerken plaats.

Italië, bondgenoot als lid van de As Rome-Berlijn, verklaarde op 10 juni aan Frankrijk en Groot-Brittannië de oorlog en viel de volgende dag Frankrijk in het zuidoosten aan, om zich wat grondgebied toe te eigenen. Het Italiaanse leger werd daar echter teruggeslagen; op Duitse aandrang moest de Italiaanse dictator Mussolini zijn avontuur afblazen. Parijs werd door de Duitsers toch wel op 14 juni ingenomen. Ondertussen, in juni 1940, bezette de Sovjet-Unie de Baltische landen Litouwen, Letland en Estland. Het annexeerde tevens Bessarabië en Noord-Boekovina van Roemenië. Na weigering van de Britten om op Duitse wapenstilstands voorstellen in te gaan besloot Hitler om ook Groot-Brittannië te bezetten. De Slag om Engeland (Battle of Britain) begon toen de Duitse Luftwaffe op 10 juli 1940 met luchtaanvallen begon om de heerschappij in de lucht boven Engeland te verwerven. Ondanks een kleinere luchtmacht wisten de Britten deze slag uiteindelijk te winnen de invasie van Engeland, werd "voorlopig" afgeblazen.

Op de Balkan was Italië ondertussen Griekenland binnengevallen, maar werd teruggedreven. Hierop viel Duitsland Joegoslavië in april 1941 binnen, om haar kwetsbare zuidgrens veilig te stellen, en veroverde dit land en Griekenland binnen enkele weken. Alleen op Kreta konden de Britten in mei 1941 nog enige tijd heftig verzet bieden.

Op 22 juni 1941 voerden de Duitsers onder de codenaam Operatie Barbarossa een verrassingsaanval uit tegen hun, nu voormalige, Sovjetbondgenoten. De oorspronkelijke bedoeling van de operatie was om voor de winter Europees Rusland te bezetten. Het Duitse leger behaalde aanvankelijk grote overwinningen, maar kon Moskou voor de winter niet innemen. Er werd een beleg voor Leningrad geslagen. De Duitse troepen, niet voorbereid op de winter, leden verschrikkelijk. Desondanks wisten zij een Russisch winteroffensief met weinig terreinverlies te doorstaan. In de zomer van 1942 wisten zij tegenover veel grotere sovjetlegers hun opmars te hervatten.

Eind 1942 keerde het tij echter definitief. Het Zesde Leger raakte omsingeld in Stalingrad, naar zou blijken voorgoed. In het Middellandse Zee gebied werd het Duitse Afrikakorps bij El Alamein in oktober 1942 tot staan gebracht en verslagen. Het gevreesde Duitse U-boot-wapen, die zo'n zware tol had geëist van trans-Atlantische konvooien naar Engeland en Rusland, werd in mei 1943 onder controle gebracht. De Slag om Stalingrad, die pas eindigde op 2 februari 1943, betekende militair een keerpunt aan het oostfront, dat zelfs de Duitse propaganda-machine niet verborgen kon houden. Het leidde tot een massale mobilisatie van het Duitse volk voor de 'totale oorlog'.

Na de Japanse aanval op de Amerikaanse marinebasis Pearl Harborop 7 december 1941 werd Amerika betrokken in de strijd tegen de asmogendheden waardoor het Europees conflict een oorlog op wereldschaal werd. De Amerikanen landden in Noord-Afrika in november 1942 (Operatie Toorts) en de geallieerden wisten na het verdrijven van de asmogendheden in mei 1943 uit Noord-Afrika in Italië te landen.

Binnenlands was weinig verzet tegen het nazisme, maar dit was niet geheel afwezig. De oude Pruisische militaire staf was niet alleen ongelukkig met de wijze waarop Hitler steeds meer de militaire leiding van de oorlog naar zich toe trok, maar ze was ook verbolgen over de wijze waarop al bij de inval in Polen allerlei oorlogsmisdaden werden begaan. Een aanslag op Hitler door von Stauffenberg en de hierop volgende staatsgreep mislukten.

In 1944 was duidelijk dat Duitsland de oorlog militair aan het verliezen was. Aan het oostfront rukten de Sovjetlegers op tot de grens met Polen. Op 6 juni openden de geallieerden een nieuw front in Frankrijk met de Landing in Normandië. Een laatste Duitse tegenaanval in het westen in december 1944, het Ardennenoffensief, mislukte. Nu ging het snel bergafwaarts met het naziregime: in januari en februari 1945 werden de oostgrenzen overschreden door de Sovjets

en even later deden de Amerikanen en Britten hetzelfde aan de westgrenzen. In april schudden de Sovjets en Amerikanen elkaar de hand aan de Elbe: Hitler besefte eindelijk dat alles verloren was en pleegde zelfmoord. In mei capituleerden de laatste restanten van het Duitse leger en was in Europa de oorlog voorbij.

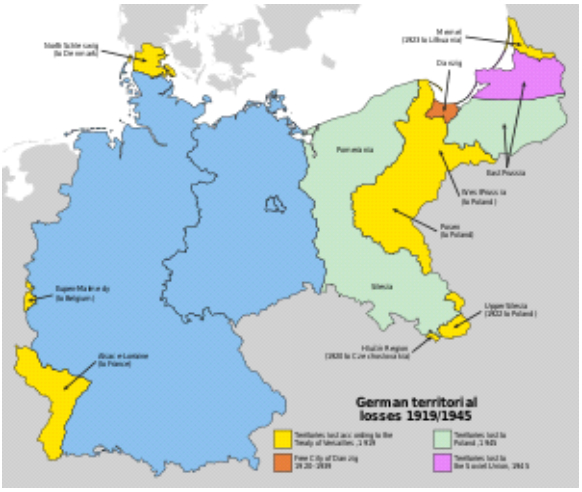
De Duitse bevolking had ook te lijden onder het oorlogsgeweld. Door de dagelijkse terreurbombardementen van de geallieerden op niet-militaire doelen, in het bijzonder op de grote Duitse steden, met het doel de bevolking in opstand te laten komen tegen de nazileiding of in elk geval te demoraliseren, kwamen 760.000 burgers om het leven.

Het latere opschuiven van de Duits-Poolse grens naar het westen bij het vredesverdrag betekende voor miljoenen (Heimatvertriebenen) verhuizing naar het westen, met talrijke doden als gevolg.

Na de nederlaag

In juli/augustus 1945 kwamen de overwinnaars van de oorlog in Potsdam samen, en werd de geallieerde bezetting in Duitsland met als verklaard doel de demilitarisatie, de denazificatie en de democratisering van het land, georganiseerd. Oostenrijk werd weer losgemaakt van Duitsland en voor eeuwig neutraal verklaard; tot op de dag van vandaag is het geen lid van een militair bondgenootschap. De gebieden ten oosten van de rivieren Oder en Neisse werden onder Pools bestuur geplaatst. De in het Westen tijdens de oorlog geannexeerde gebieden, het Franse Elzas-Lotharingen, de Belgische Oostkantons en het Groothertogdom Luxemburg kregen hun vooroorlogse status terug.

Het overblijvende deel van Duitsland werd in vier bezettingszones opgedeeld. De hoofdstad Berlijn werd in vier sectoren verdeeld. Voor het hele land werd het bestuur waargenomen door de Geallieerde Controleraad, en Berlijn werd bestuurd door een gemeenschappelijk stadsbestuur van de vier machten, met aan het hoofd een geallieerd commando. De herinrichting van de Duitse 'Länder' en democratische partijen begon.

De grote gebiedsverliezen van Duitsland in 1919 door toedoen van het Verdrag van Versailles en in 1945 door deConferentie van Potsdam.

De bezettingsmachten gingen oorspronkelijk in hun eigen zones hun eigen weg, maar in het kader van het opkomende Oost-West conflict gingen de westelijke geallieerden meer en meer samenwerken. Begin 1947 sloten de Amerikaanse en Britse zones zich samen tot de zogenaamde 'Bizone' (in 1949 zou ook het door Frankrijk bezette gedeelte zich aansluiten om zo de 'Trizone' te vormen), en werd in het westen (de sovjet-bezettingszone moest onder druk van Stalin deze grootscheeps georganiseerde wederopbouwhulp weigeren) met de uitvoering van het Marshallplan begonnen. Met de 'Wirtschaftsrat' (Economische raad) werd een van de eerste West-Duitse bestuursorganen gevormd.

In 1947 vonden nog een paar pogingen plaats om voor het naoorlogse Duitsland een gemeenschappelijke toekomst te vinden, maar dit leidde tot niets. Daarna streefden de westelijke geallieerden ernaar in hun zones een West-Duitse staat op te richten.

Op 20 maart 1948 verlieten de Sovjets uit protest tegen de Londense zes-landen conferentie (VS, Groot-Brittannië, Frankrijk en de Benelux-landen) de geallieerde controleraad. De conferentie had tot doel de fundamenten voor een heropname van een Duitse, democratische staat in de volkerengemeenschap te leggen. Op deze conferentie werden een aantal documenten opgesteld, die op 1 juli 1948 in Frankfurt am Main aan de ministers-presidenten van de westelijke 'Länder' en de burgemeesters van Bremen en Hamburg overhandigd werden. In deze documenten, de zogenoemde Frankfurter Dokumente, worden de ministers-presidenten en burgemeesters gevraagd een grondwet voor een Duitse staat uit te werken, en worden een aantal richtlijnen meegegeven waaraan deze grondwet moet voldoen.

Op 20 juni 1948 vond in de westelijke zones een grote munthervorming plaats: de D-mark werd ingevoerd. Deze munthervorming zou de basis leggen voor het latere Wirtschaftswunder. In de sovjet-zone werd daarop op 23 juni eveneens

een nieuwe munt (de Oost-Duitse mark) ingevoerd. Toen de westelijke geallieerden op 24 juni de D-mark ook in West-Berlijn invoerden, reageerden de Sovjets met de blokkade van Berlijn, die tot mei 1949 zou duren. In die tijd werd het westelijke deel van de stad via een luchtbrug verzorgd.

Op 10 juli 1948 werd besloten door de ministers-presidenten, in het berghotel op de Rittersturz bij Koblenz, met de oprichting van de bondsrepubliek Duitsland te beginnen. In het "Altes Herrenchiemsee" kwam van 10 tot 23 augustus 1948 een "Sachverständigen-Ausschuss für Verfassungsfragen" samen, die een ontwerp-grondwet maakte, die later als discussiebasis door de Parlamentarische Rat gebruikt werd. De Parlamentarische Rat kwam op 1 september 1948 onder voorzitterschap van Konrad Adenauer in het Museum Alexander Koenig in Bonn voor het eerst samen. Alle volgende zittingen vonden in de aula van de Pädagogischen Akademie, het latere Bundeshaus, plaats. De raad werkte de grondwet verder uit.

Nadat alle Länder, met uitzondering van Beieren, de grondwet aanvaard hadden, en ze ook door de westelijke geallieerden goedgekeurd was, werd ze op 23 mei 1949 officieel geproclameerd. Hiermede was de Bondsrepubliek Duitsland een feit.

Bondsrepubliek Duitsland (1949-1990)

De Duitse Bondsrepubliek was een federale parlementaire democratie en werd opgericht op 23 mei 1949 als samenvoeging van de Franse, Britse en Amerikaanse bezettingszones met Bonn als provisorische hoofdstad. De vroegere Duitse hoofdstad, Berlijn, werd eveneens verdeeld in een westelijk en een oostelijk deel. West-Berlijn was een westelijke enclave in de Duitse Democratische Republiek; Oost-Berlijn werd de hoofdstad van de DDR.

Het door de westelijke geallieerden bezette deel van Duitsland, in de vorm van de Bondsrepubliek, kreeg op 5 mei 1955 een groot deel van haar soevereiniteit terug via de Verdragen van Parijs. Het grootste gedeelte van het vroegere bezettingsleger werd echter niet teruggeroepen, voornamelijk om het land te beschermen tegen de bedreiging van de Sovjet-Unie. De Bondsrepubliek werd een van de oprichters van de EEG en trad toe tot de NAVO op 9 mei 1955. De Bondsrepubliek kreeg een eigen leger, de Bundeswehr, dat rechtstreeks onder het commando geplaatst werd van de NAVO. Zij werd een frontlijnstaat in de Koude Oorlog door haar belangrijke positie tussen de landen van het Warschaupact.

Duitse Democratische Republiek (1949-1990)

De DDR, ook wel Oost-Duitsland genoemd, ontstond uit de Russische bezettingszone. Eind mei 1949 vond in de Sovjet-bezettingszone SBZ het 3e

Duitse Volkscongres plaats. De leden kozen de 2e Duitse Volksrat als orgaan. Het volkscongres nam de grondwet voor een Deutsche Demokratische Republik eenstemmig aan. Op 7 oktober werd de DDR opgericht. De deling van Duitsland was een feit.

De DDR kreeg een Volkskammer. Deze koos Wilhelm Pieck tot president en Otto Grotewohl tot minister-president. Tot 1971 oefende de algemeen secretaris van de SED, Walter Ulbricht, de feitelijke macht in de DDR uit. Als hoofdstad fungeerde Oost-Berlijn, hoewel Berlijn als geheel formeel onder het bezettingsstatuut bleef vallen.

De zich verslechterende economische omstandigheden en de vervlogen hoop op meer vrijheid leidde in het na de vredesgebeden van de Evangelisch-Lutherse Kerk tot protestdemonstraties die vooral in Leipzig zeer snel tot grote, vreedzame demonstraties uitgroeiden.

Op 18 oktober trad Honecker af, enkele dagen later gevolgd door de gehele DDR-regering. Op 9 november werd de Berlijnse Muur geopend. De vreedzame maandagavonddemonstraties door de DDR-bevolking leidden hierna tot de ineenstorting van het SED-regime.

Op 3 oktober 1990 werd het Einigungsvertrag, dat de opname van de Oost-Duitse deelstaten in de Bondsrepubliek regelde, getekend.

Bondsrepubliek Duitsland (1990-heden)

Na de val van de Berlijnse Muur op 9 november 1989 werd de hereniging van de beide Duitslanden snel geregeld. Dit werd in september 1990 geregeld via het verdrag inzake de afsluitende regeling met betrekking tot Duitsland en formeel voltrokken op 3 oktober 1990. Duitsland herkreeg zijn volledige soevereiniteit en de vier bezettende machten trokken zich officieel terug op 15 maart 1991.

Boektitel Sebastian Haffner: Van Bismark tot Hitler. Het Duitse Rijk 1871-1945 Een Terugblik.
Wikipedia